

ŠARL IRIJART
BOSNA I
HERCEGOVINA
PUTOPIS
IZ VREMENA
USTANKA
1875-1876

ŠARL IRIJART
IZVODAK

SARL IRIJART
BOSNA I HERCEGOVINA
— PUTOPIS IZ VREMENA USTANKA
1875—1876.

BIBLIOTEKA „KULTURNO NASLJEĐE”

Redakcioni odbor

*Akademik Alojz Benac, Risto Besarović, Mitar Papić i
akademik Midhat Samić*

Odgovorni urednik

Miloslav Popadić

ŠARL IRIJART

**BOSNA I HERCEGOVINA-
PUTOPIS IZ VREMENA
USTANKA 1875-1876.**

**SA PETNAEST VJERŽOVIH CRTEŽA PREMA AUTOROVIM
SKICAMA I POSEBNOM KARTOM**

**IRO „VESELIN MASLEŠA”
OO IZDAVAČKA DJELATNOST, SARAJEVO, 1981.**

Naslov originala:

BOSNIE ET HERZÉGOVINE — SOUVENIRS DE VOYAGE PENDANT L'INSURRECTION par Charles Yriarte. Ouvrage enrichi de quinze dessins de Vierge d'après les croquis de l'auteur et d'une carte spéciale. — Paris, E. Plon et Cie, imprimeurs-éditeurs, 1876.

Preveo sa francuskog

Vladimir Osipov

Predgovor

Dr Rade Petrović

PREDGOVOR

Na knjigu Šarla Irijarta *Bosna i Hercegovina — sjećanje s puta za vrijeme ustanka*, našoj naučnoj javnosti pažnju je skrenuo, odmah poslije drugog svjetskog rata, dr Nikola Stojanović. U članku *Jedna francuska knjiga o bosansko-hercegovačkom ustanku 1875. i 1876. godine*, objavljenom u drugom broju *Godišnjaka Istorijskog društva Bosne i Hercegovine* (Sarajevo 1950, str. 271—277), Stojanović nas upoznaje sa sadržajem djela i sa piscem. On se zalaže za to da se ovo djelo u povodu 75-godišnjice ustanka prevede na naš jezik.

Negdje u isto vrijeme Rudolf Maixner u časopisu *Annales de l'Institut français de Zagreb*, 1946—1947, 28—29, str. 107—122, šire se pozabavio ličnošću Šarla Irijarta i njegovim djelom, te posebno onim dijelom u kojem se govori o njegovim putovanjima u Dalmaciju i susjedne zemlje. I na tome se ostalo.

Međutim, godine 1973, kada se u Sarajevu razgovaralo o tome da bi na određen način trebalo obilježiti 100-godišnjicu ustanakâ u Bosni i Hercegovini, drugim balkanskim zemljama i istočnu krizu 1875—1878. godine, došlo se do zaključka da bi svakako bilo dobro da se i u biblioteci „Kulturno nasljeđe” objavi neko onovremeno djelo koje najodređenije govori o događajima u Bosni i Hercegovini u vrijeme bune. Tako je izbor pao na Šarla Irijarta i njegovo djelo. Nešto kasnije, povodom stote godišnjice nastanka Irijartova djela, o njemu je pisao, objavljujući pri tome i prevođe pojedinih dijelova koji govore o Dalmaciji i općenito o našem obalnom području, Frano Baras u splitskoj *Slobodnoj Dalmaciji* (nekoliko brojeva *Nedjeljne Dalmacije* iz listopada 1976. godine).

Objavljivanje Irijartova rada o Bosni i Hercegovini nužno traži da se nešto kaže i o tome ko je Irijart.

Šarl Irijart (Pariz 1832—Pariz 1898), francuski novinar i publicista, španskog je (vjerovatnije baskijskog) porijekla. Napisao je brojne reportaže, putopise te druge tekstove. Uz to je i prevodio sa španskog. Posebnu sklonost imao je za slikarstvo i slikarske teme. Cijela njegova „produkcija” pojavila se u listovima i revijama, kao što su: *Monde illustré*, *Figaro*, *Vie parisienne*, *Tour du Monde* (talijansko izdanje: *Giro del Mondo*), *Revue des Deux Mon-*

des. A najveći dio toga opet je objavljen i u posebnim knjigama: *Paris grotesque, les célébrités de la rue de 1815 à 1863* (1864); *Portaits parisiens* (1865); *Portraits cosmopolites* (1869); *Sous la tente, souvenirs du Maroc* (1862); *Tableaux de la guerre* (1870); *Campagne de France* (1870—71); *La retraite de Mézières* (1871); *Les Prussiens à Paris et le 18 mars* (1871); *Trieste e l'Istria; La Dalmazia; Il Montenegro; Les Bords de l'Adriatique et le Monténégro* (italijanska verzija: *Le Rive dell' Adriatico ed il Montenegro; Bosnie et Herzégovine — souvenirs de voyage pendant l'insurrection* (1876); *Florence, l'histoire, les Médicis, etc.* (1880); *Françoise de Rimini dans la légende et dans l'histoire* (1882); *La sculpture italienne au XVe siècle: Matteo Civitali* (1885); *Autour d'un Concile* (1886); *Paul Véronèse* (1888); *César Borgia* (1889); *Fortuny* (1886); *E. Millet* (1888); *L'Art en France* (1895).

Za nas je, pak, najzanimljivija knjiga o Bosni i Hercegovini, koja je na francuskom objavljena u Parizu 1876. godine i ima 329 stranica. To je, u stvari, njegov putopis sa putovanja od kraja avgusta 1875. godine pa do proljeća 1876. godine. Na tom putovanju cilj su bile turske pokrajine Bosna i Hercegovina kao mjesta gdje je izbio ustanak, a put je vodio preko Hrvatske. Nije slučajno da je Irijart krenuo u Bosnu i Hercegovinu. Jer, poznat je ondašnji interes evropske javnosti, u kojoj Pariz igra ulogu izrazitog centra svjetskog javnog mišljenja, za događaje u Bosni i Hercegovini i općenito na Balkanu, pa i za istočnu krizu u cjelini. To su bili i najvažniji svjetski događaji toga doba. O njima ima u onovremenoj evropskoj štampi neobično mnogo vijesti, i to gotovo u svim listovima, revijama, časopisima i sličnim izdanjima. Trebalo bi dosta vremena da se sve to sakupi, a još više da se prouči i obradi.

Irijartovo je djelo o Bosni i Hercegovini, prije svega, određen dokumenat vremena i kao takvo nezaobilazno je u proučavanju događaja o kojima govori. Ono upravo programski ulazi u biblioteku „Kulturno nasljeđe“. Istina, pri tome treba voditi računa da ovo djelo izražava i duh vremena u kojem je nastalo sa svim njegovim osobinama i karakteristikama, počevši od onih najpozitivnijih pa sve do predrasuda, kako o zemlji o kojoj piše tako i o ljudima, a posebno o Turskoj kao cjelini. Ono izražava i tadašnje naučno poimanje naše prošlosti. Sve je to i danas, za istoričara posebno, veoma zanimljivo, jer omogućava uvid u ono što se o nama pisalo i način kako se pisalo. Zapadni pisci ovakvih djela ljudi su odgojeni u krugu druge civilizacije i različitih su pogleda, pa se to normalno i odražava u njihovim djelima, bilo terminološkom nepreciznošću, ponekad čak i zbrkom pojmova, ili, pak, ocjenama i preubjeđenjima. Tako i Irijart rijetko razlikuje domaćeg Muslimana od Turčina, pa su mu tako, na primjer, muslimanski dijelovi Banjaluke „turski dijelovi“, a Muslimani obično „bosanski Turci“. Danas je sasvim jasno da je naučno nemoguće objasniti istorijske procese nastale na ovom tlu a niti

shvatiti cijela razdoblja naše istorije ako se ne pravi jasna distinkcija ovih pojmova. Ili, pak, za Irijarta je gotovo cio teren srpskohrvatskog jezičkog područja kuda prolazi — srpski, naseljen Srbima ili se tu, pak, srpski govori. Čak i u Zagrebu, prijestolnici Hrvatske, on je vidio „žarište srpske nacionalnosti”, a u kazališnim ložama je slušao gdje se srpski govori. Očigledno je da su ovi njegovi opisi na liniji romantičarskog jezičkog poimanja nacije, pa s tim u vezi i štokavskih govora kao srpskog jezika koji je široko rasprostranjen. Sve je to danas shvatljivo, ali u Irijartovo vrijeme upravo traju procesi nacionalnog uobličavanja u svim našim zemljama, pa i u onim kojima je on prolazio ili se zaustavljao. Slična je situacija kada on u nekim jadranskim predjelima istorijski nastalo talijanaštvo tretira kao moderno talijanstvo. Rekao bih da je upravo i po tome njegovo djelo dokument vremena u kojem je nastalo jer odražava pravo stanje poimanja pojedinih procesa i pojava. Mogao bi se navesti još poneki primjer, međutim, i ovo je dovoljno kao generalno upozorenje koje ne podrazumijeva i osudu pisca. Zato i naše današnje čitanje mora to uvijek uzimati u obzir. A upotreba teksta treba da bude u tom širem kontekstu vrednovanja svih pozitivnih elemenata (svi mogući podaci, pojedine ocjene stanja i sl.) koje takva djela daju. U pomanjkanju drugih i vjerodostojnijih izvora, i ovakova djela dolazimo u značajne izvore za proučavanje naše prošlosti. Irijart dolazi u Bosnu i Hercegovinu kao zreo čovjek i afirmirani pisac. Prema tome, njegovo pisanje je rezultat kako poznavanja šire problematike tako i konkretnog uvida „na terenu” u neposrednom dodiru sa ljudima.

Već smo rekli da tekst Irijartove knjige govori sam za sebe te bez ličnog uvida ne može se u potpunosti shvatiti. To je i razlog da se ne upuštamo u šire izlaganje njegova sadržaja. Ali je osnovna naznaka onoga o čemu Irijart piše ipak potrebna bar samo kao orijentacija. Knjiga ima trinaest glava, te određen broj ilustracija sa odgovarajućim legendama, koje lijepo upotpunjavaju sam tekst. Komentar je, ponekad i veoma detaljno, napravio prevodilac Vladimir Osipov.

U prvoj glavi dat je kraći pregled istorije Bosne i Hercegovine u koju je uključen, kako je to tada uobičajeno, i Novopazarski sandžak. Tu su i glavne geografske karakteristike pokrajina o kojima se piše. Kao što je već rečeno, ovi istorijski presjeci i danas su važni jer se iz njih vidi kako se tumačila povjesnica Bosne i Hercegovine. Među ostalim, imamo jedan sličan prikaz iz desetak godina ranijeg razdoblja, a iz pera poznatog talijanskog konzula u Sarajevu Cezare Duranda.¹

¹ Dr Rade Petrović, Pogled na Bosnu (1864. g.) i Hercegovinu (1868. g.) sedamdesetih godina XIX stoljeća, Glasnik arhiva i Društva arhivista Bosne i Hercegovine, Sarajevo 1978—1979, knjiga XVIII—XIX, str. 287—363.

Druga, treća, četvrta i peta glava sadrže najvećim dijelom opise gradova i krajeva (Trst, Istra, Zadar, Zagreb, Sisak, Dvor na Uni, i dr.) kroz koje je Irijart prošao na putu prema Bosni, zadržavajući se pri tome negdje duže a negdje kraće, zavisno od mogućnosti nastavka planiranog putovanja. I danas su zanimljive slike o tome što je sve Irijart vidio i zabilježio, pa čak i to kako su njega pojedinci ili sredine doživljavali. Posebno je plastična slika Zagreba, gdje se Irijart duže zadržao. Irijart prikazuje zatim kako je u Bosnu ušao sa njene sjeverozapadne strane nastupajući pravcem Bosanski Novi—Prijeđor—Banjaluka. Iz Banjaluke krstari onim dijelom Bosanske krajine koji se proteže od Banjaluke prema Savi i mjestima koja su bili centri ustanka u Bosni. Tu se susrećemo sa ustankom i svim onim što je on sa sobom donio, a što Irijart opisuje u glavama šestoj, sedmoj i osmoj. Već i u njima, a naročito u sljedećim (glave IX, X, XI, XII), kad piše o turskoj vojsci, raji, porezima, upravi i pravosuđu, slobodi vjeroispovijesti i drugim temama, Irijart očito želi da objasni uzroke koji su do ustanka doveli. Ove analize su posebno važne, a dosta su i opsežne. U trinaestoj glavi više je prostora posvećeno ustanku u Hercegovini. No, kada je riječ o ustanku općenito, onda se Irijartovi podaci i zapažanja odnose samo na njegovu prvu godinu ili samo jedan njen dio. Pretežan dio knjige, kada je riječ o Bosni i Hercegovini, posvećen je uzrocima izbijanja ustanka koje autor opravdano traži i vidi u ekonomskim prilikama, stanju uprave i općenito odnosima u zemlji — najzapadnijoj turskoj pokrajini. Ovaj dio je, svakako, za nauku i danas najvažniji. Sa nekim njegovim ocjenama, naravno, danas se ne možemo složiti, pa tako ni uzimati „zdravo za gotovo” i eventualne netačnosti. Međutim, tekst ostaje u svakom slučaju zanimljiv i koristan izvor za proučavanje ustanakâ u Bosni i Hercegovini. Ali ne samo za to. Stoga je i očekivati da će, bilo zbog zanimljivosti teme bilo zbog ležernog i živog načina kazivanja, ova knjiga privući i danas, nakon 100 godina, pažnju ne samo naučne nego i šire javnosti, koju povijesna štiva privlače. U tom slučaju se i ovaj prevod pokazuje još više opravdanim i korisnim.

Rade Petrović

GLAVA I

POGLED NA GEOGRAFIJU I ISTORIJU POKRAJINE

Prije nego što se nešto kaže o narodu koji živi u ovim pokrajinama — Bosni i Hercegovini — o njegovim običajima, načinu života, vjeri i stremljenjima, treba baciti pogled na samu tu zemlju.

Gospodin Elize Rekli je u svom nedavno objavljenom djelu *Nova geografija svijeta* okarakterisao u nekoliko redaka slovenske pokrajine na sjeveru Turske. On upoređuje Bosnu sa Švajcarskom, s tim što planine ne dostižu visine vječnog snijega i leda. Ova pokrajina zauzima sjeverozapadni ugao Turske; ispresijecana je planinskim lancima koji u cjelini imaju oblik visoravni sa paralelnim brazdama; pravilnost tih visova prekidaju mnogobrojne geološke neravnine. Na istoku i jugoistoku, nekoliko velikih dolina dijeli bosanske planine od masiva u Srbiji. Najistaknutija od svih tih dolina je novopazarska u kojoj se sastaje velik broj planinskih rječica i koja gospodari svim prolazima toga kraja.

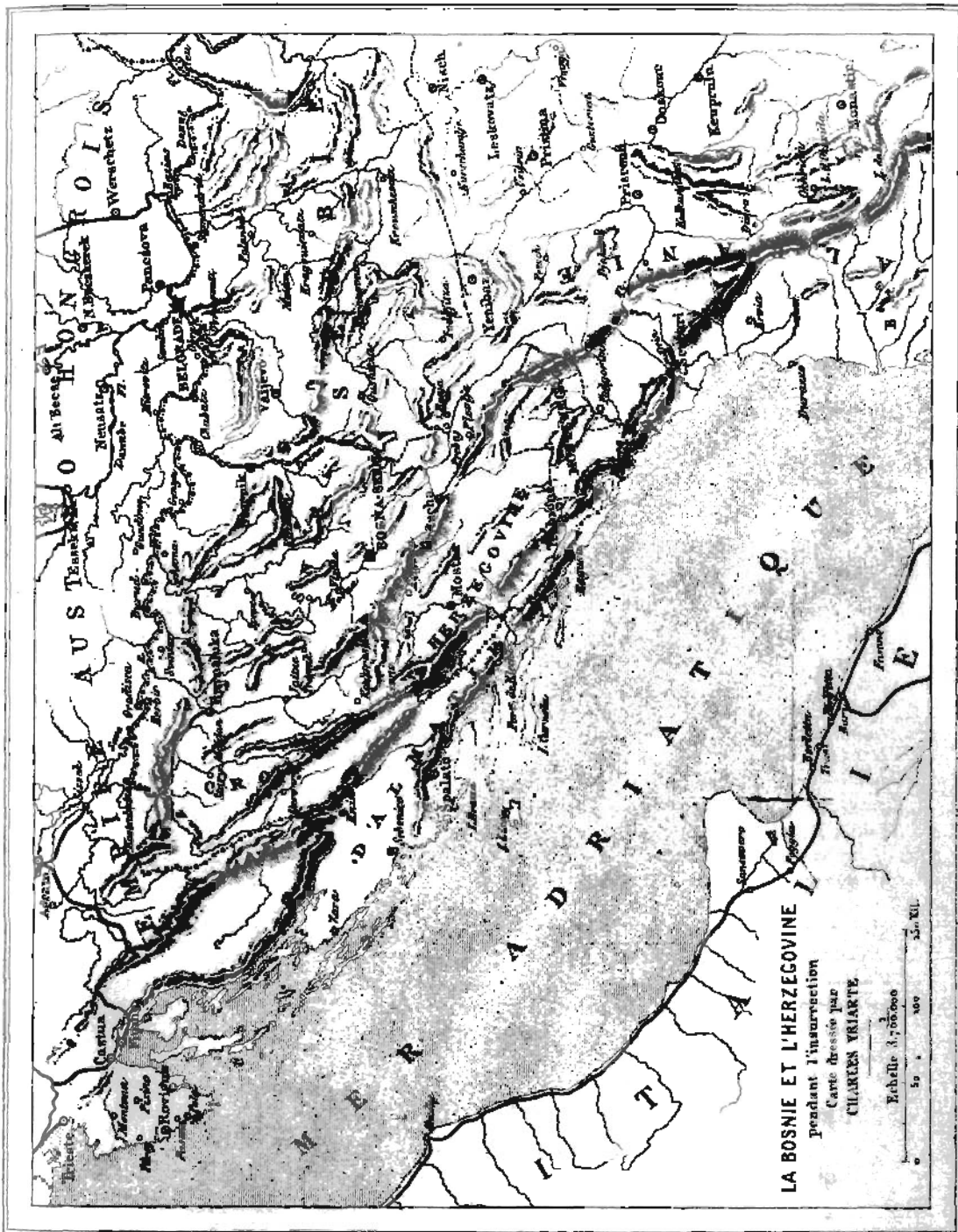
Usput treba napomenuti da je ta novopazarska ravnica, koja povezuje pokrajine Rumeliju i Bosnu, stratezijski ključ ovoga dijela Turske; zato će Novi Pazar igrati tako veliku ulogu u ustanaku 1875. i 1876. godine i u sadašnjem ratu između Turaka i Srba. Turska vlada je, uostalom, htjela da od tog mjesta napravi glavni čvor željezničke mreže na sjeverozapadu carevine; međutim, vidjećemo iz daljeg izlaganja kako je taj plan propao.

Smještena po strani od tih dolina, Hercegovina je siromašna i teško pristupačna planinska pokrajina; putevi su vrlo rijetki i, izuzev onih koji vode do važnijih gradova i koje ćemo spominjati u ovom radu, saobraćajnice se sastoje samo od kamenitih staza kojima se mora putovati na konju. To je razlog što je ova zemlja tako malo poznata i što ustanak nalazi u njoj neosvojivo uporište.

Pokrajina je sa ostalim krajevima Turske povezana samo uskom trakom zemljišta koja je sva u planinama i uklještena između Srbije na istoku i Crne Gore na zapadu; s primorske strane, od Dalmacije je dijele visoke planine kroz koje se probijaju vode što se ulivaju u Jadransko more; na tom mjestu lanac

prekida samo jedna rijeka, *Neretva*: tok joj je veoma nemiran; njene vode pronalaze niz pukotina u planinskim bedemima koje joj omogućuju da teče prema Jadranu. Ipak, treba napomenuti da je zemljište, i pored toga što Neretva otiče prema zapadu, uglavnom nagnuto prema istoku, tako da se sve hercegovačke rječice slivaju niz njega prema Dunavu. Planine su nekada bile pod šumom, kako na visoravnima, tako i na padinama; većina ih je ogoljela. Samo je Bosna sačuvala svoje lijepe šume, i u cijelom sjeverozapadnom i sjeveroistočnom dijelu još se mogu vidjeti brojni šumarci.

Stanovnici su srpske rase, Turci su ih pokorili oko 1483. godine, za vrijeme Bajazida II, dvadeset godina nakon ulaska Mehmeda Fatiha u Bosnu. Hercegovina je postala prefektura (*sandžak*) ovog generalnog guvernermana i izgubila svoju samostalnost; dotada je imala vlastiti život za vladavine hercegovačkih vojvoda, koji su upravljali zemljom od 1389. do 1483, uz plaćanje danka bosanskoj kruni i priznavanje njene vrhovne vlasti. Taj niz vojvoda počeo je sa prvim nosiocem titule, Vlatkom Hranicom, zvanim Vuković, sinom Vukana, koji je dobio Hercegovinu kao feud od srpskog kralja Stefana 1317. godine. Ovdje ću navesti samo glavne istorijske faze; ako čitaoca zanima da se vratimo u antičko doba, evo, u nekoliko redaka, podataka o počecima i nastalim promjenama. Zemlja se zvala Gornja Dalmacija, i nju su pokorili i kolonizirali Rimljani; još postoje centri njihove vlasti, čiji se tragovi mogu pratiti prema raštrkanim ruševinama. Na primjer, Mostar, koji je danas glavni grad, bio je *Andevium*, Duvno se zvalo *Delminium*, Trebinje *Terbunium*, Gabela *Bistuae Veteres*, a Bišće *Bistuae Novae*. Podvlašćenost počinje 167. godine prije nove ere, u trenutku kada je Ilirija pala pod rimski jaram. Gornji dio prema Savi i oko nje ponekad se nazivao *Pusta Ilirija*, što dobro karakteriše taj kraj, ali bi se taj naziv manje mogao primijeniti na Bosnu, čije je tlo plodno. Rimski vlast nije nikad doprla dalje od planine Porima, koja je od Mostara udaljena tri sata hoda na sjeveroistok. Do 395. godine naše ere, zemlja je pripadala Zapadnom Rimskom Carstvu; u to vrijeme je pripojena, zajedno sa Ilirskom dijecezom, novom Vizantijskom Carstvu. Kada se istorija čita na pravim izvorima, stiče se uvjerenje u istinu koja se dugo vremena ne prihvata kao apsolutna, a to je da u tim slovenskim zemljama domorodačka plemena nisu uvijek bila onoliko poslušna Rimljanima koliko bi to oni željeli, makar što su bili poznati kao veliki kolonizatori i neumoljivi gospodari. Koliko su puta njihovu vladavinu, kao što je slučaj i sa Englezima u Indiji, na primjer, ili s nama Francuzima u Alžiru, osporavali i dovodili u pitanje krvavi ustanci! Oni su na sve strane gradili saobraćajnice da bi ih gušili. U ovoj planinskoj zemlji to je bio težak poduhvat; ali, pošto su Rimljani držali more, htjeli su da povežu jadransku obalu i novu koloniju. Još se mogu naći tragovi puta koji je prolazio kroz Salonu, odnosno današnji Split, čije je pred-

BOSNA I HERCEGOVINA za vrijeme ustanka. — Kartu sastavio Šarl Irijart. Razmjer 1 : 3,700.00.

građe bila, preko Sinja i Livna i vodio do Srebrenice. Prošao sam tim putem i zapazio velik broj ruševina uz njega, od kojih su neke od velikog interesa. Drugi put je polazio nešto niže od same obale, presijecao Dalmaciju, išao uz Neretvu, sjekao Mostar nadvoje i preko Konjica se završavao opet u Srebrenici. Treći je išao iz Narone, od koje nema ni traga, i povezivao Dalmaciju sa vojnom postajom u Taslidži. Primijetićemo da je put koji je sjekao Mostar nadvoje morao negdje prelaziti preko Neretve; to, svakako, znači da je lijepi turski most, znamenitost ovoga grada, izgrađen u rimsko doba. Most je kasnije, vjerovatno, dobio savremeni kolovoz, ali osnove i temelji su očevidno rimski, i može se pretpostaviti da je sagrađen 98. godine nove ere.

U prvim vijekovima naše ere opada moć rimskog carstva, a zatim dolaze velike najezde varvara. Hrišćanstvo je već bilo prodrlo u ove pokrajine, sveti Petar i sveti Pavle su prošli kroz Dalmaciju; 331. godine rođen je sveti Jeronim u Stržanju u šuičkoj parohiji. To je doba velikih seoba Gota, Avara, Vandala, Herula; njihove horde će sići sve do Rima, opustošiti cijelu Italiju i usporiti širenje hrišćanstva u Hercegovini. Ali, istovremeno, te najezde će duboko izmijeniti strukturu same zemlje; njeno će tlo opustjeti i postati opasno za boravak, i koloniziraće ga nova rasa. Car Heraklije, 639. godine, u strahu od stalnih napada Avara, poziva Hrvate i Srbe, nastanjene u podnožju Karpata, da im se odupru. On im prepušta zemlje uz dvije rijeke koje teku na sjever i na istok, i tako stvara odbrambeni bedem, ono što je Lui Leže nazvao u svojim zanimljivim studijama* „slovenskom krajinom protiv varvara”. *To je porijeklo Srba ili Slavena na tlu Bosne i Hercegovine. To je veliki datum koji treba pamtitii.* Vrlo dobro znam da postoji škola koja tvrdi da će jednoga dana arheološka i etnografska istraživanja dokazati postojanje Srba u ovim krajevima prije nego što ih je pozvao car Heraklije, ali to je sporno pitanje, koje se teško dá utvrditi. Vjerujem da su se Slaveni postepeno, u polaganim seobama, pomiješali sa rimskim kolonima i ratovali protiv varvara; čak izgleda i da je dokazano da je Justinijan bio Slaven, i da je njegovo ime *Justinianus* samo tačan prevod slovenskog imena *Upravda* (istina).

Eto, dakle, Srba u Hercegovini već 639. godine; oni obrazuju dvije provincije, dvije župe, *Humsku* i *Trebinjsku*, i nakon Heraklija nalaze se pod vlašću vizantijskih careva. Otada su lutanja česta i, pošto grčki carevi više nemaju dovoljno snage da drže u šaci vazalske pokrajine, Hercegovina se pokorava čas hrvatskim čas raškim kraljevima. U X vijeku mađarski kralj Ladislav, pošto je prigrabio Hrvatsku, prenosi svoju vlast na Almoša, unuka Bele I, koji upravlja jednim dijelom Hercegovine. To je period mađarske dominacije; ona traje od 1091. do 1165, kada srpski kralj

* *Le Monde Slave, — Voyages et littérature*, par Louis Leger. Didier et Ce, librairie académique.

Stefan Nemanja osvaja ovu zemlju i daje je svojoj braći Konstantinu i Miroslavu. Ta vlast ne traje dugo, knezove čelne — kako se zovu prvaci u to vrijeme — postepeno razvlašćuje bosanski ban, koji sebi uzima planinski dio zemlje na istoku, dok dio s ove strane Neretve zauzimaju razni hrvatski velikaši. Nosiocu titule knezu Andriji ostaje samo Popovo polje i obala uz Ston, i to se direktno nasljeđuje u njegovoj porodici, sve do dana kada četiri brata Branivojevića prigrabe tu teritoriju i vladaju njome dovoljno burno da bi bosanski ban Pavao (1302) i njegov nasljednik (1334) provalili u nju i njome zagospodarili.

Došli smo do 1389. godine: Tvrtko je kralj Bosne, Vlatko Hranić veliki vojvoda ili vrhovni zapovjednik; poslije Kosovske bitke, u kojoj pada Srbija čija se državnost gasi pod turskim jarmom da bi se ponovo rodila tek u naše doba, sa Karađorđem i Milošem, u Bosnu ulazi vojska od 20.000 ljudi, i Hranić je odbija; za nagradu, kralj mu daje u feud Hercegovinu, omeđenu na istoku Novim Pazarom, na zapadu Cetinom i dubrovačkom teritorijom. To je doba hercegovačkih vojvoda, koje traje od 1389. do 1483.

Ali ubrzo zatim Bosnu osvajaju Turci; hercegovačke vojvode bi u tom slučaju morale pomoći svome sizerenu; one su, naprotiv, sa zadovoljstvom vidjele pad kraljevine, a uskoro su se morale pokajati, jer su ih već sutradan po osvajanju Bosne Turci primorali da plaćaju danak, zatim se među Slovenima postepeno proširio islam; najzad je 1483. godine sultan definitivno prigrabio Hercegovinu i pripojio je bosanskoj pokrajini. Otada nema promjena, te Hercegovački sandžak, od 1483. pa do danas, spada u nadležnost generalnom guverneru Bosne i pripada velikoj Turskoj Carevini. Njegova je istorija, međutim, vrlo burna, i nastaje veliki konflikt koji se prenosi s koljena na koljeno, užasno nezadovoljstvo — uzrok stalnih buna hrišćana, koje velikaši drže u nekoj vrsti ropstva; ono će dovesti do velike eksplozije 1875. godine, toliko teške po svojim rezultatima, koja i jeste glavni predmet ove knjige. Političko uređenje obiju pokrajina, u tom dugom vremenu od gotovo četiri vijeka, otprilike je isto kao u Evropi u srednjem vijeku: to je feudalni sistem; umjesto velikaša — kraljevskih ili carskih vazala, narodom — *rajom* upravlja muslimansko, odnosno islamizirano plemstvo, koje se oslanja na spahije, ubire poreze i, priznajući sultana za sizerena, gleda na hrišćanskog slobodnog seljaka kao na *kmeta*. Za uzvrat, ono daje vojnike poglavaru pravovjernih kada on treba da ratuje. Putujući kroz ovu zemlju, proučavajući njene zakone, njene poreze, uslove pod kojima žive njeni stanovnici, pokazaćemo kakvom se anomalijom taj feudalni sistem mogao održati netaknut od XV do XIX vijeka i najzad prouzrokovati veliku bunu koja danas prijete da zapali cijeli Istok.

GLAVA II

OD TRSTA DO GRANICE

OD TRSTA DO HERCEGOVAČKE GRANICE VAZDUŠNOM LINIJOM. TRST. CICI. ISTRA. CRNOGORSKA KOLONIJA U PEROJU. PULA. ZADAR. OD ZADRA DO MOSTARA KROZ UNUTRAŠNJOST DALMACIJE.

Kada u Veneciji lutate pločama *Rive dei Skjaroni*, pokušajte da prodrete pogledom, preko Lida, kroz maglu nad zalivom: tamo je Trst, smješten u dnu svoje uvale pod Krasom, a obala Istre se pruža na istok, niska, bijela, ogoljena nemilosrdnim dahom bure.

Potrebno je sedam sati da se Venecijanski zaliv obiđe željeznicom i isto toliko da se presiječe parobrodom koji polazi svake noći i koji je usidren na kanalu na Rtu vrtova.

Posjetite Trst, ostanite u njemu nekoliko dana; grad je blistav i živ; to je divovsko skladište, ogromna pijaca, polazište vodenog puta koji ide od Njemačke do Istoka; to je utilitaran grad, sa čarima nečega italijanskog. Tu ima plavih golubova pod svodovima berze i grupā istočnjaka pred Lojdovim salonima. Ovdje su skoro sve žene *interesantne* zbog svog načina hoda i nehajnosti; ima istočnjačke smionosti u izboru boja, italijanskog pretjerivanja u pomnoj nacifranosti frizura. Usred grčkih, albanskih, jevrejskih kolonija, Austrijanac, koji je ovdje pravno kod svoje kuće, gubi se i nestaje. Tu Njemica ne postoji; kraljica šetališta je *sartorela*, čarobna tršćanska krojačica, toliko čuvena i tako dražesna.

Nije da su sve te krojačice lijepe, ali su njihovi tipovi toliko različiti da se one međusobno ističu. Svijetao, ružičast i blještav ten svojom suprotnošću naglašava drukčiji, zagasiti, blijedi ten, potamnio od sunca. Italijanke nisu nikad usiljene, ali ove ovdje imaju oči i pozadi, umišljene su u pokretu i načinu hoda. Kosa im je vrlo duga, vrlo gusta, često vrlo kovrdžava; one nikada nisu poznavale tiraniju šešira. Nemoguće je dalje od njih ići u vještini da se bude ljupko nepočešljan; umješno su neuredne u oblačenju i reklo bi se da im je naročito stalo da izgledaju kao da su tek iz kreveta: steznik im je nepoznat i haljina kao da se ne drži na tijelu. Taj opis izgleda ludo, nevjerovatno i ne baš

umjesno; i pored svega toga, to je ljupko i neodredivo; uostalom, lijepe i elegantne bogate gospe i muškarci iz aristokratskog društva dobro znaju da su baš *sartorele* prave kraljice šetališta, i svi to kažu strancima sa izvjesnom širokogrudošću.

U Trstu treba vidjeti pijace: one su izuzetno privlačne zbog nošnji i tipova. U tom utilitarnom gradu ima savršeno dražesnih stvari, slavenske seljanke s Krasa masovno dolaze na malim magarčićima da prodaju čisti pšenični hljeb koji one peku za građane i cvijeće od kojega prave ukusne bukete, sa žutim nevenom ili bobicama planike u sredini. Da bi se cvijeće održalo, one bacaju preko njega komadiće leda; njihove velike bijele kape kao kod opatica (zване peča) snažno se izdvajaju na maslinastoj boji kože; na marami koja snijeg crnu dalmatiku one nose lijep buket vučka, bijele kao snijeg čarape vire im ispod kratke suknje, a na leđima drže ispod pasa, kao kabilski goniči magaraca, štap kojim tjeraju svoje životinje.

U gradskom visokom društvu, žene uvijek iznenađuju svojim neobičnim obrisima; mnoge od njih su bijelo napudrane, sa ogromnom kosom čija pretjeranost podsjeća na frizure *a la Bel Pul*. Na večeri kod namjesnika prikazuje se mnogo dijamanata (tako lijepih sam vidio samo u Rimu, kod starih rimskih aristokrata); ali ne može se progovoriti ni riječ; dolazi se tačno u trenutku kada treba sjedati za sto, nejasno se promrmljaju imena gostiju, izmijenjaju se pozdravi, večerā se na brzinu; u pola devet svi muškarci izvlače sat iz džepa i brinu se šta se dešava u *Tergestumu*, ogromnom trgovačko-finansijskom klubu, gdje se iz sata u sat stječu depeše iz cijelog svijeta. Nije nam baš sasvim jasna ta zlatna groznica i ta ljubav za razmjenom, zbog koje je život užurban a saloni prazni, ali izgleda da ta velika bogatstva mogu biti uništena za jedno veče i da svaki Trščanin mora otvoriti četvore oči.

Depeša iz okoline Bordoa, koja najavljuje sigurno utvrđenu dobru ili lošu berbu, diže ili spušta cijenu dužicama za bačve; Trst dovlači to drvo iz Hrvatske, te povoljan ili nepovoljan brzojav stvara razliku od nekoliko miliona na vrijednost godišnje razmjene. Shvatljivo je da s takvom groznicom i brigom nema društvenog života; u trenutku kada ste počeli da se navikavate na ramena vaše susjetke, ramena vas pozdrave i pokriju se šalom, pred namjesnikom se napravi reveransa, svi traže svoje šešire, i eto jadnog stranca na ulici u devet sati.

U vrijeme moga proputovanja, grad je bio dosta prazan; svijet bježi od ljeta, koje se vrlo teško podnosi i pored primorskog vjetrića. Ima, doduše, nekoliko vila na Krasu, ali ovdašnje visoko društvo odlazi za vrijeme vrućina naročito u Štajersku i Kranjsku. Za četristo fijorina može se imati u Štajerskoj ili prema Ljubljani, u svježoj i ugodnoj prirodi, krasan, lijepo namješten zamak sa šumom. Ali muškarci su osuđeni na to da žive ovdje, čak su i najveći finansijeri vezani i ne mogu iz grada.

Sinoć sam večerao u prekrasnoj palači, kod veoma gostoprимljivog bankara koji se ponaša veoma aristokratski; vidio sam lijepe slike, lijepe vrtove i pio izvrsna vina. Gosti su bili dva zastupnika, jedan iz Pernambuka, drugi iz Rija; obadvojica rade s kafom; savršeno izgledaju, veoma su ljubazni, tako govore francuski da ja nisam pogodio koje su narodnosti. Pošto smo se digli od stola, odvedoše nas u lijep staklenik sa namještajem od suviše nove hrastovine; samo što smo sjeli, sve naše klupice počеше da sviraju *Poljubac*. Zbunjeni smo što su nas upecali i bacamo se na razgledanje albuma s fotografijama; ali samo što se otvori album, odjekne melodija *Karnevala u Veneciji*: sav namještaj ima ugrađenu muziku.

Devet je za četvrt; svi izgledaju zbunjeno i zabrinuto; gleda se na sat — kao i sinoć — i trči se u *Tergesteum*. Eto nas ponovo na ulici u vrijeme kada stranac ne zna u šta bi utrošio večę.

Uglavnom, s likovnog gledišta nam se učinilo da u tršćanskom društvu ima nešto sasvim posebno, a to je mješavina rasa.

U salonu barona C..., statističara koji je veoma uvažen u Njemačkoj, nije bilo ni tri žene istog porijekla; tada cjelina izgleda neobično; reklo bi se da su uzorci brižljivo probрани za neki harem iz otmjenog društva. Gospođa A... je Grkinja, gospođa B... je Ruskinja, njena susjetka je iz Bukurešta, a Engleskinja s kojom pričam žena je čuvenog B..., saputnika Livingstonovog prethodnika Spika, čovjeka neobične energije i velike lične vrijednosti. Kažu da on ima na duši jedno ubistvo i da je morao probosti bodežom svoga kavaza koji se spremao da ga izda kao đaura koji se skriva pod muslimanskom odjećom da bi ušao u Meku. Ledi B... je zgodna; učestvovala je u tim čuvenim putovanjima i pratila istraživača uvijek obučena kao muškarac; taj britanski ljiljan, koji se hladi lepezom, od čelika je; nakon dvanaest sati jahanja, ledi B... bi pobijala kočice za šator, išla da nađe izvor, brinula se za vatru i spremala pilav, dok bi njen muž i gospodar pušio na čibuk gledajući svoje geografske karte ili pišući bilješke.

ISTRA IZ PTIČIJE PERSPEKTIVE

Ako ste diplomata i čekaju vas u Mostaru, ukrcajte se na tršćanskom sidrištu na jedan od Lojdrovih parobroda, prođite duž obala Istre, ispred otoka Cresa i Krka i, nakon tri dana plovidbe Jadranom, pristaćete u Splitu; odatle ćete za dvadeset četiri sata stići, jašući na konju, preko planina, do Gabele, pograničnog grada između Dalmacije i Hercegovine; ali ako ste slobodan smrtnik i time se ponosite, ako volite staro kamenje, šarene rite, nesvakidašnje tipove, brdovite predjele, opasne puteve, čudne gomile svijeta, nepredvidljivost konaka i neočekivanost drumova; ako vas,

najzad, ne plaše nevjerovatni jelovnici, uzmite mali kofer ili ranac i dogovorite se na tršćanskoj pijaci s kakvim seljakom iz *Cićarije*, koji će vas za dvanaest sati dovesti na malim kolima koja vuče mršavo kljuse, usred plemena *Cića*, između Buzeta, Planika, Muna i Slavnika. Taj sam izlet napravio prošle jeseni i nastavio do Hercegovine. Nema ništa slikovitije i življe; putovanje nije nimalo lako; neću reći da je opasno, ali treba imati zdravo srce i jak stomak: čovjek ne jede, malo spava i, sa džepom punim zlata, može ostati gladan, smrznut i žedan. Pošto putnik obnavlja utiske listajući svoj dnevnik ili blok za skiciranje, prije nego što pristupimo ozbiljnim pitanjima današnjice, ponovimo zajedno s čitaocem taj izlet kroz Istru i Dalmaciju u ptičijem letu.

Cića na području Muna ima najviše šest hiljada. To su potomci Skita, obučeni od glave do pete u životinjske kože, napola Rumuni, napola Vlasi, koji čuvaju ostatke svojih jezika i, u svakom slučaju, razumiju Cigane; ali, pošto su u stalnim odnosima sa Slovenima, postepeno su naučili srpski jezik.

Svi su oni ugljari, žive bez obrazovanja, bez tradicije, bez uspomena; njihove su žene bliže životinjama nego ljudima, i osuđene su na najteže poslove. One su te što u mrkloj noći voze putevima svoja duga niska kola, u koja su upregnuti konji pokriveni izrezanim dugim kožnim trakama, sa bakrom po hamovima, dok *Cić* leži na vrećama i spava kao top.

Nađite u *ćićkom* gradu Buzetu konja i slovenskog vodiča koji govori italijanski (to se često nađe) i produžite pravo u srce Istre: za deset sati bićete u Pazinu. Ljudi poznaju Sudan, Kašmir i Samarkand; Istru ne poznaju, taj istarski markizat, bezvodnu stijenu, nezahvalnu prirodu, čiji je suveren austrougarski car.

Pazin je gradić smješten na rubu strahovite provalije, prekrivene komadima stijena, na čijem se dnu još nazire razjapljena crna rupa koja se najednom počne puniti blatnjavom vodom što se penje, penje iz podzemlja. Ako dođete ovamo na Miholjdan, kao što sam ja došao prvi put, onda je to praznik za oči, to je istarski vašar, i sastanak Cigana, Morlaka, južnih Istrana, iz Vodnjana, Pule, Labina, Plomina. Starcima duga kosa pada sve do prsa u raštrkanim pramenovima, mladi imaju obrijano tjeme i kosu ošišanu u vijencima koji im padaju preko očiju; drugi, poput Tatara i Kineza, nose duge perčine na tjemenu sa upletenim novčićima i amajlijama.

Ženska nošnja je beskrajno raznovrsna; koliko sela, toliko i različitih nošnji. Kose su im čarobne: većina seljanki skriva kosu pod bijelim češljevima, ukrašenim čipkama i ažurnim vezom, koji uokviruju njihova pocrnjela lica; pored njih, druge imaju kose komplikovano upletene bijelim, zelenim ili crvenim gajtanima. One prikazuju mnoštvo ogrlica, zlatnih lanaca, korala, širokih prsnih krstova od iskucanog zlata; prsti su im pretovareni velikim prstenjem s okruglim kamenjem. Prsluci su tamnozeleni, izvezeni

crvenim i žutim; tkanine su bijele kao snijeg, a ten crno-smeđ. Tu treba kupiti poklone — velike zlatne medalje s likom Marije Terezije, koje su još i proširene zlatnom filigranskom mrežicom kao okvirom, a slovenske žene iz Istre ih nose oko vrata kao medaljone.

U Pazinu ćete uvijek naići na nekog ljubaznog austrijskog oficira koji sebe tu vidi kao u izgnanstvu i koji vam olakšava trgovinu. Zakupite, dakle, mala niska dvosjeda kola ili, ako umijete putovati bez prtljaga, uzmite konja sa širokim turskim sedlom i stići ćete za četiri sata na jadransku obalu preko Tinjana, Baderne, Žbandaja, Cvitana, Bonaca. Brdo se spušta i završava na porečkoj plaži. Tu ste na moru, najsigurnijem i najudobnijem putu u tim negostoljubivim krajevima. Kopar, Piran, Strunjan, Poreč, Rovinj, Fažana, Pula, sve su te male bijele luke na istarskoj obali pravljene po uzoru na Veneciju, sa zvonicima koji su kopija Svetog Marka, trgicima, crkvama, uskim *stradinama*, malim vizantijskim palačama sa trodijelnim balkonima i lavovima Svetog Marka na uglovima. Tu istorija izbija iz svake pore. To je bilo rimsko, pa vizantijsko, pa mletačko. Pjaca se zove *Marfori* (forum Martis); tu ima antičkih hramova izgrađenih sa izvanrednim ukusom, i to iz najljepše epohe, i bazilikā iz prvih vremena hrišćanstva da se arheolozima zanesvijesti.

U Poreču sačekajte nailazak parobroda koji pristaje u malim lukama, masivnog, udobnog, stabilnog, i slobodno možemo reći da tu nikada nećete sresti putnika *diletanta*, jer je nevjerovatno koliko se malo putuje u ove krajeve. Za četiri sata plovidbe ste u Puli, austrijskom vojnom arsenalu. Parobrod stalno ide tik uz obalu načičkanu školjima gotovo na razini valova, sa dugim nizovima kamenja koje se diže iz talasa i u njima nestaje, i na kojem se ponekad zadržavaju velika jata morskih ptica. Odavde do Albanije poređalo se duž obale osamdeset otoka, poput dugih sivih gmazova opruženih na suncu. Imao sam priliku da se iskrcam na nekoliko njih, gdje se nalaze veći gradovi poput Lošinja; svi su oni italijanski, odnosno više mletački, ali sa vinogradima, maslinjacima, ribarskim i poljoprivrednim stanovništvom. Nemoguće ih je preći s kraja na kraj osim pješke, i najčešće treba konačiti kod župnikā, koji su gostoljubivi prema strancima.

Pula je krajnje zanimljiv grad, u njoj bi trebalo duže boraviti; rimski amfiteatar je, nakon Koloseuma, najljepši na svijetu, a na Forumu još stoje hramovi. Preko antičkog grada sagrađen je mletački, a pored njega njemački utvrđeni grad, koji postoji od juče — divovski austrijski arsenal, vojna kolonija gdje je sve urađeno odjednom. Na sjeveru grada ste u Italiji; na jugu ste u Beču; tu je kolonija sa hiljadu porodica pomorskih ili upravnih oficira, koju u Beču zovu *Trač-grad*; to je svijet kasarni, radionica, skladišta, magacina, sa ogromnim bazenima, škverovima, dokovima, gimnastičkim dvoranama, bolnicama, vježbalištima; sve je

to čisto, pravilno, uredno, paralelno, izvučeno pod konac, nezanimljivo i zvanično.

Ovdje treba provesti bar pet dana i, ako se želi jesti i razgovarati, dobiti preporuku za kasinu pomorskih oficira, gdje vlada savršena uljudnost i gostoprимstvo. Austrija je, pored stare mletačke Pule, podigla vojni grad i platila ga suhim zlatom, gdje je sve vještačko, pa čak i zemlja; svuda su minirane stijene da bi se smjestile zgrade, pa su čak i pjaseni, metodično poređani sa obje strane puteva, a koji se, izgleda, nesmetano razvijaju, zasađeni u korita iskopana u kamenitom tlu.

Iz Pule treba još putovati po Istri, pješke ili na konju, sa vodičem. Tri sata hoda na sjever je malo selo Peroj, pravi kuriozitet za putnika. To je, izdvojena u Istri kao na nekom ostrvu, crnogorska kolonija od šest stotina duša, pravoslavnih raskolnika. Čak i kad se putuje u ptičijem letu, kao mi sada, treba znati istoriju; to je još jedna velika draž putovanja. Susjedni grad Tinjan je 1685. godine potpuno opustošila kuga. — To je sudbina tih istarskih, dalmatinskih i albanskih gradova, koje je pomor desetkovaо svakog stoljeća. Dužd Đovani Pecaro doveo je iz Boke Kotorske i Crne Gore izvjestan broj porodica, kojima je razdijeljena zemlja; oni se otada žene među sobom i, naravno, svi su jedan drugome rođaci, još uvijek držanjem Crnogorci i grčke vjere, što se samo po sebi razumije. Te su ljudine lijepo građene, izrazito crne puti, gostoprимljive, dobročinitelji i, usred Istrana, čuvaju osobine svojih predaka.

Dolazio sam još dvaput u Peroj, to seoce bogu za leđima, da prisustvujem jednoj svadbi. Toga se dana iz obojenih drvenih sanduka vade sjajne nošnje, a svaki pokret u tom obredu je određen, kao figure u nekom baletu. Mladoženja je lijep momak od dvadeset i pet godina, mlada ima dvadeset; već mjesec dana se obavljaju neobični obredi prosidbe i vjeridbe. Sve to poprima veliki značaj među ljudima koji su jedan drugome rod; ali su naizgled svi hladni kao kipovi. Vođa izaslanstva, *stari svat*, u pratnji zastavonoša (*barjaktara*) i raznih izaslanika (*svatova*), ide, neobično svečano, po mladu i predaje joj simboličan buket od strane muža. Uskoro stiže i on, okružen nekolicinom drugova; svi koji se u tom trenutku nalaze kod djevojke nasrnu na vrata da mu zapriječe ulaz; on treba da je odvede na silu ili da je zasluži nekim dokazom hrabrosti ili vještine. Počinje borba, ali bi se reklo da se radi o generalnoj probi nekog prizora otmice; svi se pokreti izvode po sjećanju, kako bi rekli slikari; vrata se brane mlako, napada se zbog forme, i osjeća se da toj simuliranoj sceni nedostaje života i karaktera, kao u živim slikama. Da su u svom zavičaju, negdje oko Rijeke ili u Njegušima, ti Crnogorci bi došli na konjima da otmu djevojku prekrivenu cekinima i u lijepom zlatnom prsluku. To je siže jednog lijepog platna koje je, sa njemu svojstvenom živošću i talentom, naslikao slikar Čermak, koga sam juče vidio u njegovom ateljeu. U Peroju se radi o zamjeni, kao u

pozorišnom komadu u kojem nema dovoljno rekvizita, pa se konj zamjenjuje stolicom. Čuje se velika buka na vratima, mnogo se gestikuliraju, zamahuje se štapovima, sabljama, nišani se i puca naprazno, zatim se sve smiruje; vjerenik, da bi pokazao svoju vještinu, predlaže da obori jabuku nataknutu na vrh motke ispred mladine kuće. Svi izađu na ulicu i počinje paljba; ako mladić pogodi cilj, radosti nema kraja, ali ako ga promaši triput, jedan od njegovih drugova dogradi pušku i obori metu. Vjerenica ne izgleda kao da je to mnogo uzbuđuje; čak i ne obraća pažnju na ono što se dešava i hladnokrvno pušta da je razgledaju sve njene drugarice, koje rukom odmjeravaju težinu zlatnog nakita, medalja, ogrlica i staklića kojima je ona prekrivena.

Poslije te igre ide se u povorci u crkvu, pop dočekuje vjerenike na ulazu: to je visok mladić, blijed, ispošten, grozničav, asketski mršav, duge crne kose koja mu pada po ramenima, sa bradom dugom kao u *Mojsija*; crkva mu je bijedna, njegovi mali pomoćnici su djeca s ulice koja su obukla zavjese skrojene kao dalmatike. Pa i sam sveštenikov epitrahilj je komad istočnjačke tkanine, s otisnutim neobičnim velikim granama, na kojem se presijava komad pozlaćenog metala. Oltar, ikonostas, sakriven je kao u grčkom obredu nekom vrstom pregrade na kojoj je neki Italijan na proputovanju naslikao nekoliko vizantijskih likova na zlatnožutoj pozadini. Ispred darohranionice, na trbušastoj komodi u obliku stila Luja XV, sa naslikanim cvijetnim vijencem kao ukrašom, stoje svete knjige. Obred je veoma dugačak, a svijet nije baš mnogo sabran; nekoliko krasnih, veoma živopisnih siromaha hripljivo klečeći pored stubova i čudno se ponašaju, krsteći sve oko sebe. U neko doba, vjerenici se poljube pred cijelim svijetom, a djevojka još ljubi i kumove. Sve to vrijeme puščana paljba odjekuje bez prestanka pred crkvenim vratima.

Poslije obreda se valja vratiti pješke u luku u Fažani da bi se stiglo na parobrod koji će nas odvesti prema Dalmaciji. Putevi su puni svijeta, koji je došao iz Tinjana i okolnih sela da prisustvuje svečanosti; slavenske seljanke prolaze na magarčićima koji podsjećaju na magarce sa obala Nila; čista bijela čarapa viri ispod kratke suknje opšivene crvenim ili zelenim, u zavisnosti od sela, a na velikoj bijeloj kapi koja pokriva glavu sve do ramena, ističe se obrub višnjeve boje koji jako odskače od crne dalmatike.

Idemo pješke uz more da bismo došli do obale; put se jedva nazire, pun kamenja, prohodan samo za pješake, konje ili mazge. Prelazimo preko bezvodnih polja, duž mora čiji valovi lagano zapljuskuju podnožje ružičastobijelih stijena. Kraj je bezvodan a zemlja nezahvalna, ali sunce je blještavo, more plavo, nebo čisto, vidici jasni; otoci, u podnožju ružičasti, sa krunom od maslina blijedog lišća, podsjećaju na obale Grčke.

ZADAR

Ako putnik želi da ide putem koji mu prikazujemo i da uđe u Hercegovinu s Jadrana, on će, nakon razgledanja Istre, ostaviti na svojoj lijevoj strani kvarnerske otoke, koji bi sami vrijedili da im se posveti čitava knjiga, ukrcati se na krajnjoj tački Istre u samoj Puli i, nakon dvadeset četiri sata plovidbe, iskrcaće se u zoru u Zadru. Tu počinje čarolija; grad spava; na sredini mletačkih zidina, koje ga opasuju kao kameni steznik, ocrtavaju se lijepa rimska vrata: zvonici su uperili vrhove prema nebu; nekoliko tamnozelenih brežuljaka strši iznad linije zidina i ocrtava se na plavoj pozadini.

Plaža je još pusta, ali ispod same rive sjede na kamenu s nogama u vodi dvanaest palikara i Albanaca u bijelim fustanima i puše duge trešnjeve lule; oni blistaju na suncu kao ogledala. Iza nas se začuje glasno žuborenje; dvije polake dovoze sa susjednog otoka stotinjak žena i djevojaka koje dolaze u grad na posao. Ta dva ravna broda velikih jednostavnih linija približavaju se tiho po površini vode, okrenuti naprijed crvenim i crnim pramcem, ukrašenim sa po dva velika fantastična oka; voda se mreška u srebrnastim resama, lijepe djevojke u šarenim suknjama, tanke, visoke, sa onom ravnom odjećom u kojoj se oblici ocrtavaju, liče na antički kip sa hiljadu nabora: na predivnu *Firentinku*.

Kako se ide dalje prema istoku, boje postaju mnogo svjetlije; voda je srebrnasta; u Puli je sve bilo snažno, žestoko i odsječeno, plavo kao Sredozemno more, čvrsto i jasno ocrtano kao Napuljski zaliv ili obale Španije. Ovdje, već od Malog Lošinja, lebdi-mo u prirodi iz snova; obale se rasplinjuju, talas je poput emajla, bisernosiv, sve je uvijeno u sumaglicu. Međutim, rekviziti dobijaju lokalnu boju i nadmašuju pozadinu; ribarska jedra su jarko crvena, ili one boje rđe koja se tako dobro slaže na venecijanskoj punti sa crvenoljubičastim tonovima mornaričkih građevina i izrazitim zelenilom gradskog parka. Tu se mogu vidjeti one ogromne vizantijske madone iz Kjođe, sa Isusom u krilu, naslikane cijelom visinom jedra koje napinje povjetarac. Pa i sjenke se, i pored svoje prozračnosti, ocrtavaju kao odsječene, jasne i žive.

To je, zaista, jedan novi svijet: pojavljuje se Istok, buntovničkom Zadru bi trebalo posvetiti čitavu jednu knjigu, blještavu, učenu i šarenu, ali mi se dotičemo života kao putnik iz balada. Prođimo kroz mletački grad i izađimo na Kopnena vrata: to je remek-djelo velikog italijanskog inženjera Sanmikelija. Jedan karavan se formira na ulazu u pustinju koja počinje na samim gradskim vratima; to je neobična osobina ovoga kraja. Rub platna, to jest obale, živ je, načičkan lukama, velikim centrima, civilizovan, bogat, živahan; samo što se pređe utvrđenje i krene prema unutrašnjosti, nailazi se na bezvodan kamen, nepoznatu zemlju sve do stijena Tesalije.

Ti Bosanci i Hercegovci, koji se spremaju za polazak a kojima čemo se mi pridružiti, prešli su Hercegovinu i Dalmaciju čitavom njihovom širinom. Dopremili su životinjske kože, snopiće drva za loženje, vosak; u zamjenu su uzeli kafe, soli i začina.

Karavan se sastoji od troje kola, nalik na mađarska i vlaška, punih i niskih točkova, i od deset jahaćih i tovarnih konja. Gotovo svi muškarci se izležavaju na zavežljajima u kolima sa zapregom od mršavih konja, čija se orma sastoji od tankih kaiševa ukrašenih bakrenim kružićima; većina žena jaše kao muškarci, savijenih nogu a stopala naslonjenih na široka turska stremena. Njihovi su konji kosmati mali poniji, kao konji iz Kamarge, ali suvonjaviji i brži; sve zajedno liči na tatarsku hordu.

Ovdje radi i trpi žena; njena nošnja vrijedi da se opiše: bijela košulja širokih, crvenim izvezenih rukava, kabanica bez struka, bez rukava, tamnomodra, optočena kombinacijom žute, zelene i crvene boje, ponekad i opšivena školjkama na džepovima i uglovima skutova. Vrat krase teške isprepletene ogrlice, stakleni nakit, amajlije, filigranski obruči; struk ističe pojas rađen u punom reljefu, s velikim točkovima umjesto kopči i usađenim okruglo brušenim kamenovima. Naprijed pada kecelja izatkana kao perzijski ćilim, veoma gusta, s dugim resama na sve tri strane. Košulja, jako bijela, prolazi ispod tog ćilima, tako da se vidi čarapa, neka vrsta debele gamašne, izatkana u stotinu boja, koja pada po *opancima*, nacionalnoj obući kod Slovena, napravljenoj od ovčije kože koju za nogu vezuju slamnati kaišići.

Kapa je veoma karakteristična: to je *okrug*a, neka vrsta mjerice prekrivena crvenim, sa bijelim obrubom kao na tarpošu, koji se oštro razlikuje od guste crne kose. Preko okruge, vrlo tanak i veoma bogato tkan svileni veo kremasto bijele boje, s resama od neupredene svile, pada do pola leđa u lijepim naborima i otvara se navrh glave da bi kroz njega prošla velika turska kicanka od plave svile.

Neobičan detalj: i pored širokih zlatnih naušnica i ogrlica, na podbradniku, koji se kopča ispod brade da drži okrug na glavi, vise neveni, amajlije i cekini koji udaraju po obrazima. Da bi se našlo nešto toliko karakteristično, treba ići čak do Perzije. Ove su žene crne kao Ciganke; ali odjednom, pored Hercegovke crnih pletenica, čovjek vidi Slavenku plavu kao Šveđanka, sa čitavom šumom gotovo žute kose.

Muškarci imaju sjajan stas i držanje, dobro su razvijeni, ali su sporih kretnji; pokret im je istočnjački a naglasak grlen; na duge priče vojnikā, koji izgledaju kao da im podnose izvještaje, oni odgovaraju neprimjetnim pokretom ruke, klimanjem glave ili namigivanjem.

Prolazićemo kroz teško prohodna mjesta, koja u ovom trenutku nisu sigurna; jedan pandurski vođa, krasna ogromna lopuža, koji dopušta da mu se čovjek divi kao dobošarskom starješini ili vrbovniku engleske konjičke garde, i koga ja okrećem na

sve strane kao da je nijemo dijete, pregovara s jednim zaptijom, turskim žandarmom koji će biti zaštitnica karavana. Dodijeliše mi konja, vezaše moj kofer za zadnje oblučje na sedlu i *serdar*, vođa odreda, jednim pokretom zatraži ferman koji nam dozvoljava da pređemo granicu; raširi ga i dade odobrenje suzdržanim a dubokim pokretom.

Stari austrijski činovničić izađe iz stražarnice građene u lijepom stilu poput Paladijevog, koja stoji ispred Kopnenih vrata; on pođe do prednjih kola, gdje je na vrećama ležao krupan bosanski trgovac, primi nekoliko novčića, i mi krenusmo; sunce je zašlo, uskoro će mrak.

S tim se ljudima ne može izmijenjati nijedna riječ; to su Heruli, Huni ili Avari. Imamo šesnaest sati puta do granice; noć je vedra a vrijeme lijepo; sjedimo u turskom sedlu kao u naslonjaču i pušimo na mjeseci. S vremena na vrijeme, u opasnim klancima ili na prolazima uz rub provalija, iznenada se iza stijena pojave po četiri čudne prilike i ispriječe na putu. To je posebna vojska, nešto kao *graničari* iz Vojne krajine ili *bašibozuci* kod Bosanaca, civilna straža koju plaća država i koja održava red u unutrašnjosti i sačekuje prolazak kurirā da bi ih zaštitila od iznenađenja na najopasnijim mjestima, koja su najpogodnija za drske poduhvate noćnih skitnica. Šiljata kapuljača što im štrči na glavi, prazni obješeni rukavi i puška preko ramena daju toj noćnoj pojavi nešto jezivo.

Prolazimo kroz Prominu, Babin Dub, Biljane, Benkovac, Perušić, Kožlovac, Ostrovicu, Krnjevo. S vremena na vrijeme zaustavljamo se na samom putu da se konji izduvaju, a u dva navrata, u Benkovcu i Ostrovici, nakratko se logoruje u okrećenom karavan-saraju bez prozora i vrata, koji stoji usred kamenite ravnice.

Ova je noć poput sutona, ali ubrzo se razdanjuje i počinje se razaznavati predio. S lijeve strane, Velebit je uspravio svoje ogoljele visove; slojevi su tako neobični da se čini kao da ih je izvajala ljudska ruka. Desno je močvarna ravnica; sunce se na izlasku odražava u lokvama poput velikih bijelih mrlja; odmah nošto smo napojili konje iz tih močvara, njihove se nozdrve obojiše krvlju; žena koja je išla pored mene siđe, jednostavno otvori konju gubicu, zagnjuri ruku i izvuče pijavicu koja je grizla jednu životinju. Vidi se da je ta pojava poznata i obična; uostalom, mi smo je mnogo puta viđali na izletima po Africi.

Malo poviše Knina, na hercegovačkoj granici, vidimo na okunu prvu vojnu silu; ona se upravo postrojava pred kapijom usamljene kasarne na rubu ceste; to su panduri. Oni su ogromnog rasta, imaju na glavi crvenu kapu sa šljokicama ispod koje strši gusta kosa u dugim pramenovima. Dvije ploče od iskucanog srebra čine neku vrstu ogrlice iz dva dijela poput ogromne kopče, a na reverima plave dolame, poput relikvijara čija se oba krila otvaraju od ramena do pola butine, nose nevjerovatno mnoštvo našivenog starinskog novca veličine kao naših pet franaka. Samo

na jednom čovjeku izbrojao sam ih šezdeset, skoro sve iz sedamnaestog vijeka, a pored tih čudnih i neudobnih ukrasa, crveni i srebrom vezeni donji prsluk još je i urešen krupnim punim metalnim dugmetima, stisnutim jedno uz drugo; lijepi filigranski praporci vise poput kićanki i tuku po prsima zajedno sa spomen-medaljama i portretima Marije Terezije utisnutim u metalu. Reklo bi se da im je stalo da sav svoj imetak nose na sebi.

Kao i Crnogorci i bašibozuci, i oni slažu za široki pojas od mrke kože sa srebrnim zakovicama po dva do tri albanska pištolja sa sjajnim ručkama, veliki handžar ukrašen grubim tirkizima i koralima, užasan nož širokog sječiva poput andaluzijske navahe, lulu od mrkog drveta sa bakrenim arabeskama. Po stomaku im lupka čudnovata sprava — kugla od cizeliranog srebra, koja se otvara preko čitavog svoga prečnika: to je *duvanjara*.

Hrvatske hlače ističu vitku nogu; tkani nazuvci u boji drže se pomoću trostruke podvezice od debele kože, sa stotinu srebrnih rupica. Pušku daje država; to je klasična kapislara. Ali primjećujem da mnogi od njih nose žicom vezenu kratku arapsku pušku široke cijevi ili, češće, albansku pušku sa srebrnim ili sedefnim inkrustacijama.

Evo i velikog predaha. Sklanjamo se od prašine u ogromnu ruševinu za koju nam kažu da je bivša džamija. Vođa karavana daje znak; razmotaaše se zavežljaji, namjestiše dvoje nogare i, iznad tek naložene vatre, stavi se potpuno pripremljen ovan, pošto je prethodno nataknut na motku. Jedna djevojka čučnu pored vatre, izvuče iz torbe na leđima vez i počne da radi uz vatru. Plamen liže uz bokove žrtve; to je potpuno isti onaj pečeni ovan sa arapskih gozbi, i mi mislimo na naše predahe iz Maroka.

Sunce već počinje da peče, sve je oko nas živnulo, vide se samo stijene do u beskraj, na vidiku nema ni travke, ni drveta — kamenje, samo kamenje, kao u nekom haosu; međutim, iznad naših glava, navrh jednog brežuljka nazire se raštrkano selo ispod grupe drveća koja čini oazu.

Malo-pomalo silaze znatiželjni seljaci; prilazi nam dosta žena koje predu na velike ravne preslice sa srebrnim šljokicama, zatak-nute ukoso za pojasom. One rade u hodu; svaka ide da poljubi muškarce u ruku i pri tom klekne na jedno koljeno. Kako su prvo išle prema organizatoru karavana, krupnom bosanskom trgovcu, on im je pokretom ukazao na stranca, i one počеше da se klanjaju iskazujući mi poštovanje na svoj neobični način. — Kako objasniti tim ljudima da kod nas muškarci savijaju koljeno pred ženama? Ali ovdje je žena ropkinja i, kada Sloven sa obje granice ne može izbjeći da je ne imenuje u razgovoru, on dodaje u pola glasa, kao da se izvinjava: „Da prostitute, moja žena!”

Prolazimo ispod turske tvrđave, smještene na ogromnoj visini, čije se zidine stapaju sa stijenama i vijugaju ukoso kao put preko livade. Skrećemo ka Livnu; ali, samo što smo prešli petsto koraka po hercegovačkoj teritoriji, pojavljuje se odred zaptija,

koji stupaju u kontakt s našim pandurima i preuzimaju nas od njih.

Ponovo se zaustavljamo u hladovini jednog ogromnog rogača, pored bijele kućice sa krovom od komadā kamenih ploča koje kao da su bez reda slagane; tu je i bistra voda ispod osmougaonog kioska sa bijelim stubovima, usred tora sa vrlo niskim zidovima u kojem je smještena stoka. To je *raštel*, neka vrsta karavan-saraja, gdje Bosanci, Dalmatinci i Hercegovci dolaze da razmjenjuju robu. Tu ćemo prenoćiti.

Ujutro, čim se malo razdanilo, jedan starčić sa turbanom, s dugačkim perčinom do pola leđa, ukrašenim cekinima, nekakav kodža odnosno policijski komesar, polucivil, poluvojnik, koji je lulu duga kamiša zadjenuo za pojas na leđima, otvori rešetkastu kapiju raštela i poče da protura kroz šipke jedno po jedno jata-gane, handžare, sablje, puške, pištolje, što su visili unutra na ekserima. To je oružje Turaka iz našeg karavana; razoružani su nekoliko dana ranije pri ulasku na austrijsku teritoriju i nisu mogli da idu u unutrašnjost zemlje bez obavljanja te formalnosti.

Velika je buka i gužva. Pridružuju nam se drugi karavani koji se vraćaju sa suprotne strane; sudaraju se dugi redovi margarčica i mršavih konja s teškim tovarima drveta koje je posječeno u Bosni.

Počinje da se čuje turski jezik, a korbač što pljušti kao grād preko leđa raje koja smeta prolasku zaptija pokazuje da je ovo mjesto manje internacionalno nego što izgleda, i da smo i te kako u Hercegovini.

GLAVA III

ZAGREB

OD TRSTA DO ZAGREBA ŽELJEZNICOM. ZIDANI MOST. ZAGREB. GRAD.
NOŠNJE. SPOMENICI. ULOGA ZAGREBA U JUŽNOSLOVENSKOM SVIJETU.
OMLADINA. ŽIVOT U ZAGREBU.

Ovaj put morem i kroz Dalmaciju, koji smo upravo preletjeli zajedno sa čitaocem, bio je težak i u mirno vrijeme, kada sam ga prešao 1874. godine. Prilikom mog drugog putovanja, otprilike u avgustu 1875, njime je bilo nemoguće ići; granica je bila zatvorena, i svako ko bi je prešao sam, kao slobodan strijelac, skupo bi platio svoju nesmotrenost. U zemlji bukti ustanak, uobičajene životne prilike potpuno su izmijenjene; ne postoji više bezbjednost koju putnik uživa u vrijeme mira; trebalo bi ići do Dubrovnika i odatle preći u Trebinje; ali u Trebinju bi čovjek bio izolovan, bez ikakve veze sa ostalim dijelom Evrope, a kako je moja misija u suštini dopisnička, treba se izmaknuti i zadržati slobodu kretanja koliko god je to moguće.

Nakon zrelog razmišljanja, informisanja i dugog proučavanja austrijske generalštabne karte, odlučio sam se da u tursku pokrajinu Bosnu uđem sa sjevera, to jest preko Une i Save, tako da sam ponovo krenuo iz Trsta 1. septembra, a kao jedinu garanciju uzeo sam vizu otomanskog konzula za slavenske pokrajine u evropskoj Turskoj.

Najbrži put do bosanske granice ide preko Zagreba i Siska, odakle se niz rijeku Kupu stiže parobrodom do Save. Sava je glavni put za Istok, jer vodi do Dunava, u koji se uliva na rtu kod Beograda, prijestonice kneževine Srbije.

Od Trsta do Zagreba treba trinaest sati, mada se prelazi samo dvjesto osamdeset kilometara; ali je nemoguće izbjeći dugo zadržavanje u Zidanom Mostu; ako se ide direktnim vozom, u toj stanici se ostaje pet sati; ako se ide onim koji kreće sat ranije, osim što je neugodno ustati suviše rano, još se i na svakoj pojedinoj stanici usitno potroši ono dugo vrijeme što moraju da čekaju u Zidanom Mostu oni koji krenu sat kasnije. Prolazi se kroz

Nabrežinu, Postojnu (gdje se nalaze poznate pećine, čuvene u cijelom svijetu), Ljubljani i Zidani Most.

Odlazak iz Trsta je veoma ugodan, vrijeme je u isti mah i blago i svjež; ali samo što smo zašli u planine, prolazimo kroz oblake magle, koji nas prate sve do Zidanog Mosta.

Mislio sam da sam kadar da čekam pet sati u nekoj stanici a da se ne dosađujem, jer s perom, blokom za skiciranje i knjigom čovjeku se čini da izaziva sudbinu. Prvi sati su utrošeni na pisma, naredni na skice oko stanice, posljednji u šetnji; ali ovdje nema grada, nego samo zaselak koji je značajan zbog svoga stratejskog položaja: to je mjesto ukrštanja dviju pruga od kojih jedna vodi u Beč a druga u Sisak, a preko Siska, kasnije (ako za Tursku bude postojalo nekakvo „kasnije“), ta željeznička pruga će se povezati sa početnim krakom koji vodi iz Novog, na granici Vojne krajine, do usred Bosne.

U Zidanom Mostu ste zatvoreni kao u bunaru: planine se dižu do velike visine, a čitav grad se sastoji od pet-šest drvenih kuća oko stanice. Postoji, međutim, jedan spomenik kao obilježje posjete ne znam kojeg njemačkog *kajzera* — mali dorski hram sa bronzanim poprsjem ispod bronzane kupole.

Od Zidanog Mosta željeznica skreće na jug i ide duž Save do Zagreba; kraj postaje vrlo lijep, vrlo bogat i jako je dobro obrađen. Tu je zemlja sva jako usitnjena i ljudi se bave malom poljoprivredom; na poljima sijerka koji je u jesen ostao neobran mogu se vidjeti na mrkoj zemlji na hiljade crvenih ili žutih tikava koje prekrivaju tlo hiljadama šarenih tačkica. To je prava odlika kraja kroz koji prolazimo. Druga osobenost koja odlikuje ovu pokrajinu jeste da u ravnici duž rijeke, do beskonačnosti iscjepkanoj na male posjede, svuda stoje visoki zakloni, neka vrsta uskih polica sa slamnatim krovom — jasje pod vedrim nebom na koje se vješa ljetina radi sušenja, otvoreni ambari na vjetru, smješteni vrlo blizu jedan drugome.

Na svim padinama i svim brežuljcima — uostalom, kao i inače svuda po Austriji — stoje kapelice i krstovi, a sela su okupljena oko svojih zvonika sa krovom čudnovatih obrisa, obojenim crveno-smeđom bojom. Što se više spuštamo niz rijeku, ona postaje sve bogatija vodom; s vremena na vrijeme vide se skele kako prevoze kola i stada s jedne obale na drugu; smrkava se, pada kiša, čobančići se vraćaju kući putem i staju da vide prolazak voza — kojim, vjerovatno, nikad neće putovati.

Zagreb je veoma značajno mjesto, ali, ako u njega stignete kao užurbani putnik, neobaviješteni o ulozi koju ovaj grad ima u jugoslovenskom svijetu i o njegovom političkom značaju za Austrijance, može vam se desiti da kroz njega prođete bez zadržavanja, jer vanjski izgled ne privlači osobito putnikovu pažnju, mada odaje veći centar koji je imao koristi od blagodeti civilizacije. U tlocrtu grada sve je ogromnih razmjera; reklo bi se da se nije štedjelo na prostoru i da se svako mogao širiti po svome

nahodjenju. Ulice su izuzetno široke, ali su gotovo sve kuće samo na jedan kat. Na prvi pogled, nema velikog kretanja, a svijet se ne razlikuje bitno od ljudi iz nekog grada u centru Njemačke. Većina ulica se stječe u jednoj središnjoj tački — na Jelačićevom trgu, ogromnom, usred vrlo niskih neuglednih građevina sa radnjama i kafanama, a nasred kojega se, na visokom postolju i u herojskoj pozi na konju, uzdiže kip čuvenog hrvatskog bana koji je poveo Hrvate u pomoć Austriji kada su je ugrozili Mađari. Čim se smrkne, ulice opuste, a brojne kafane, pivnice i javna sastajališta tako su pomno zatvoreni da je nemoguće proviriti unutra. To je osobitost koja iznenađuje putnika od Hrvatske pa sve do Bugarske; u Beogradu, na primjer, zavjese od šarenog perkala tako su brižljivo navučene i tako prianjaju uz prozore birtija i krčmi da se strnac pita da li se tu radi o pridržavanju nekog policijskog propisa ili samo o izrazu nekog običaja koji se dosljedno sprovodi.

Grad Zagreb je zadivljujuće čist; osjeća se da je vođenje opštinskih poslova uzela u ruke budna uprava. Veoma disciplinovani policajci, vojničkog izgleda, šetaju po dvojica ulicama sa dobrom plinskom rasvjetom; ničemu što se tiče gradskog vijeća i javnih službi nema prigovora. U svemu ima reda; iz svega što se vidi čak se dobija utisak o ozbiljnom, moralnom, pomalo puritanskom gradu. Naslovi djela u knjižarskim izlozima, pozorišni plakati, nepostojanje mjesta za uživanje i zabavu, mirna rasonoda stanovnika, sve potvrđuje taj prvi utisak. Gradsko pozorište je na dotaciji i prikazuje samo komade prevedene na hrvatski, koji su podvrgnuti strogoj cenzuri; to je jedan od rijetkih austrijskih gradova koji ne robuju operetskom žanru.

Ako ovdje i nema one lokalne boje koju putnik traži, ipak treba reći da svakog dana, od prvih jutarnjih sati do podneva, Jelačićev trg pruža sasvim privlačan prizor. Iz svih sela na deset milja unaokolo dolaze seljanke na pazar; čak i nakon nošnji iz Zadra, Šibenika, Knina, Sinja i Dubrovnika, nošnje stanovnika iz zagrebačkog kraja veoma su zanimljive. Da li je i tu neki nametnuti red? da li je u pitanju samo ovdašnji običaj? Sve se seljanke razmještaju na uglu trga po nekom neobičnom rasporedu koji u flocrtu izgleda kao točak: obodi su mu živi redovi koji stoje rame uz rame, međusobno okrenuti leđima a licem kupcima, dok slobodni prostori obrazuju ulice pazara; glavčina bi bilo mjesto ostavljeno da se oslobode svi ti prolazi koji se stječu u središtu. Glavna boja te seoske gomile je bijela, sa ružičastim tačkicama, prošarana živahnim notama što pjevaju na svijetloj pozadini. Ovdje su samo žene, iz Čučerja, Turopolja, Brdovca i tako dalje; većina njih prodaje uglavnom voće, ružičasto i crno grožđe, nešto povrća i sitne proizvode domaće radinosti. Svako selo ima svoju, vrlo osobenu nošnju; to bi bio pravi rudnik za nekog umjetnika, i čudno je da domaće slikarstvo nije bolje iskoristilo ove elemente. To je kao cvijetnjak iz kojeg dopire lagani žamor, jer je seljak čuljiv, a savršeni red u kojem se ove živopisno napiriltane se-

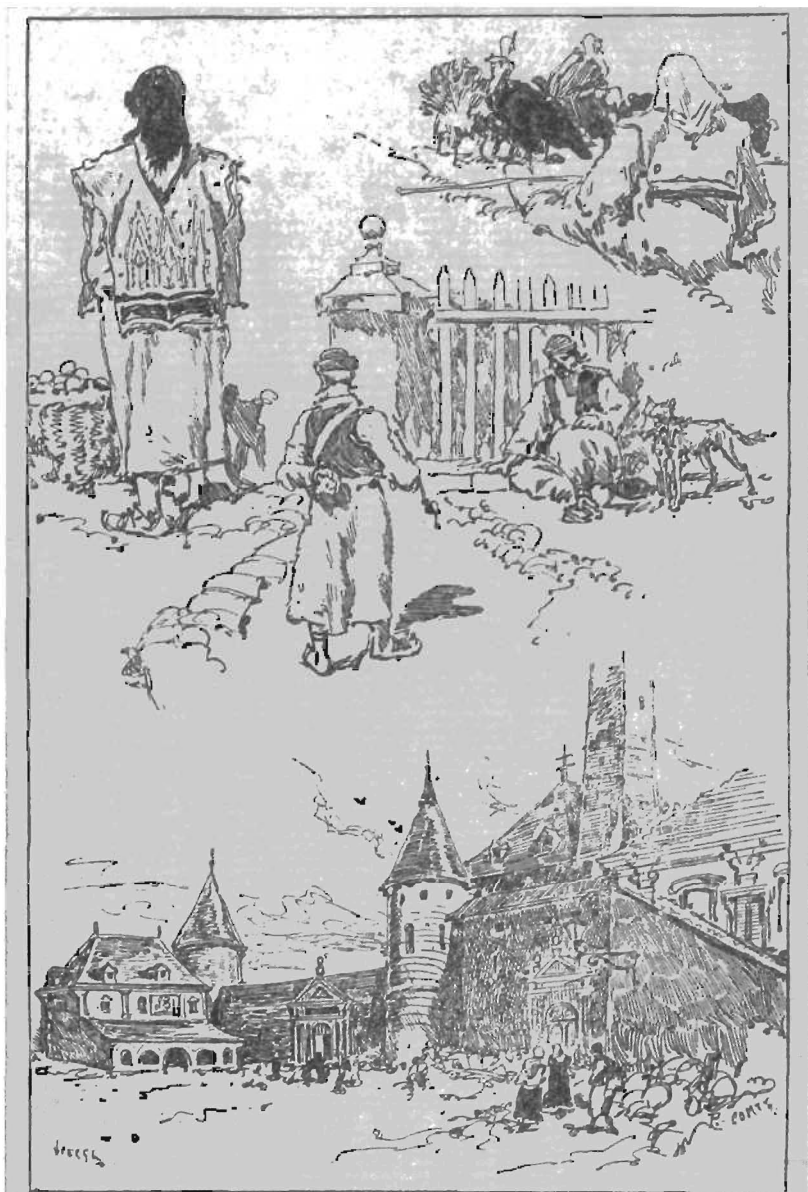
ljanke nude pogledu jedna je od posebnih osobina ovog pazara u Zagrebu. Dakako, stanovnika ovoga grada, obučenog u našu običnu odjeću, koja je već odavno postala livreja čitave civilizacije zapadnog svijeta, više ne iznenađuje osobenost nošnje hrvatskog sela; ali je putniku, čak i onom najnezainteresovanijem za sve ono što je boja i oblik, nemoguće da ne ostane dugo pred tim živim slikama.

Nije da se njihov tip ističe pravilnošću crta ili izrazom, ali za većinu tih lica umjetnik bi rekao da su *interesantna* i da u svakom slučaju imaju nešto posebno. Još mi je pred očima jedna lijepa djevojka od osamnaest do dvadeset godina, vitka, izdužena, nježnih članaka, sa mađarskim visokim crvenim čizmama do iznad koljena, prekrivenim običnom bijelom podsuknjom, kratkom kao baletska suknjica, čiji rub krase lijep meandar višnjeve boje, izvezen po tkanini. Stas joj je skrivala bundica istog oblika kao kod naših štapskih oficira, sa raznobojnim ukrasima od prošivene kože na žutosmeđoj podlozi, sa astraganskim krznom na okovratniku i rukavima; na glavi je imala narandžastu maramu išaranu crvenim mrljama, a po leđima su joj padale dvije duge pletenice, međusobno povezane širokim zelenim i karminastim trakama. Stajala je tu nepomično, sa korpom grožđa pred nogama, u toj čudnoj odjeći zbog koje čovjek nije bio siguran u njen pol i godine, sa onim zbunjenim izgledom koji je svojstven ženama obučenim u mušku odjeću. Pored nje je jedna druga, sva bijela, imala na glavi neku vrstu pregače sa crvenim opšivom, a na grudima velike koralne ogrlice; one su padale od vrata do pasa i kopčale su se pomoću okruglog ogledala što se presijavalo na suncu. Prva je bila iz Turopolja, druga iz Šestina; nekoliko koraka dalje stajale su, svrstane po selima, seljanke iz Stenjeveca, koje su se gubile u nekakvim dugim ogrtačima s rukavima od sivog sukna, a pelerine, izvezene velikim crvenim, zelenim i žutim lotosovim cvjetovima oštro je prekidao u dnu leđa baršunastocrn obrub širok kao ruka. Glava, umotana u crnu kretonsku maramu posutu bijelim zvijezdama, i neobičan ogrtač koji sam opisao podsjećali su, kao kontrast svijetlim bojama na nošnjama seljanki, na velike noćne leptire usred živog cvijeća. Ove slavenske seljanke teško podnose da ih neko znatiželjno promatra i, kako sam ja otvarao blok za skiciranje, jedna od njih usplahireno pobježe i razgласi na drugom kraju trga da su me Turci poslali da bacam čini; čak dođe jedan prilično nestrpljiv Hrvat da mi mrlja na uho nekakve prijetnje zbog kojih mi se jedan građanin učtivo izvinio, pripisujući tu srdžbu neznanju i praznovjerju. Prilično je zanimljiv još jedan ugao pijace gdje seljaci iz okoline namještaju svakog jutra pokretne tezge i prodaju meso pod malim prenosnim nadstrešnicama, koje u potpunosti podsjećaju na one sa mavarskih pijaca.

U Zagrebu nema mnogo spomenika, ali se već sa trga vidi na nebu obris zvonika katedrale među utvrđenim zidinama, gdje su nadbiskupija, crkva, kaptol i brojne pomoćne zgrade bile za-

štićene od turskih napada. O utisku koji pruža ova građevina treba suditi sa kaptolskog trga: ona nije vrijedna putnikove pažnje s gledišta bogatstva, otmjenosti i tananosti oblika; međutim, sam plan i arhitektonsko rješenje zaslužuju da se na njemu zadržimo. To je veoma potpun i savršeno očuvan primjerak utvrđenog kaptola. Zidine su još netaknute, na uglovima čuvaju prilaz četiri velike kule raspoređene kao stražarnice i, sa zatvorenim kapijama, to mjesto je sigurno bilo lako braniti. Za izgradnju toga spomenika izabrano je uzvišenje čiji su prilazi još slobodni i čine kaptolski trg, koji izgleda prilično lijepo. Na tim crkvenim građevinama svako je doba ostavilo svoj trag; utvrde i katedrala liče mi na petnaesti vijek; kasnije, u šesnaestom, sedamnaestom i osamnaestom stoljeću vršena su dograđivanja i neke izmjene, ali nisu dirane zidine, čiji je prvobitni pečat očuvan.

Ali grad Zagreb se ne nameće putnikovoj pažnji svojim vanjskim izgledom; ako u tom gradu vidimo samo prijestonicu Hrvatske, Jugoslaveni vide u svome *Zagrebu* (to je slavenski naziv za Agram) prijestonicu trojedne kraljevine koju čine Hrvatska, Dalmacija i Slavonija sa Vojnom krajinom, dušu jednog tijela čiji su udovi razasuti od Celovca do Temišvara i od Bara do Soluna, najzad, idealnu prijestonicu jedne jugoslovenske države koja treba da se osnuje na obali Jadrana. To je središte otpora austrijskih Slovena nasrtajima Mađara, pretenzijama Italijana i germanizaciji ovih krajeva: taj moralni autoritet mu niko ne osporava. Ta trojedna kraljevina, u stvari, više i ne postoji, i pored nekih ustupaka koji se još vrše u protokolu; ali je Zagreb, sjedište hrvatskog sabora, sa svojom akademijom, svojim univerzitetom, koji je Jugoslovane oslobodio njemačkih univerziteta, svojim pravnim fakultetom, svojim društvom za nacionalnu istoriju i arheologiju, zamijenio politički pokret intelektualnim, filozofskim i moralnim pokretom. Grad je vatreno i aktivno središte one književne produkcije koja održava svetu vatru velike ideje kod južnih Slovena. Istorija, poezija, filologija, arheologija teže afirmaciji nacionalnosti i njenom razvoju. Osnivanje periodičnih zbornika i dnevnih listova, dotacije naučnicima, književnim i arheološkim misijama, stimulisanje umjetnika — to su načini djelovanja kojima se slovensko društvo u ovom gradu zna služiti sa smislom za praktičnu propagandu, utoliko domišljatijim i sigurnijim što je ono tu na terenu koji ga štiti od svakog političkog pritiska i proganjanja. Njegova najmoćnija poluga je štampa. Uostalom, nemoguće je ne biti iznenađen razvojem koji je lokalna štampa dostigla u *Zagrebu* u posljednjih nekoliko godina. U gradu se izdaje petnaest listova, a u svakoj od tri velike kafane na Jelačićevom trgu može se prelistati šezdeset periodičnih publikacija na svim jezicima, koje tamo redovno stižu. Nakon otvaranja jugoslovenske akademije 1867. godine, otvaranje univerziteta (čije se osnivanje tako dugo odgađalo i do kojeg je došlo tek 1874) predstavlja još jednu novu snagu i najefikasnije sredstvo za akciju, pošto će odsada omla-

AGRAM. — La Place du Chapitre. — Croquis faits au Marché.

ZAGREB. Kaptolski trg. Skice sa pazara.

dina moći da dobija u samoj zemlji obrazovanje koje je u skladu sa nacionalnim duhom.

Društvo zvano *Omladina*, osnovano s namjerom da objavljuje i širi elementarna djela namijenjena prosvjeđivanju srpskog naroda, danas se udaljilo od svoga cilja; postoji opasnost da ono skrene u sasvim nejasne i maglovite socijalne teorije. Njegovo je sjedište isprva bilo u Novom Sadu; danas su njegove prave vođe u Zagrebu, Pragu i Beogradu; jedan dio njegovih živih snaga postepeno je usmjeravan prema velikoj ideji koju nalazimo u pozadini svih pokreta u slovenskim pokrajinama evropske Turske: ujedinjenje svih Jugoslovena pod jednim zajedničkim žezlom. To je nešto poput razgranatog karbonarizma koji sjedinjuje sve srpske rodoljube; njihov je savez sklopljen u sjenci tih propagandnih ideja za elementarno obrazovanje, i može se reći da nema nijednog većeg grada, od Praga do Dunava, u kojem ne bi bilo vlastitog odbora koji prima uputstva iz Zagreba. Prema riječima samog predsjednika ovdašnje akademije, više nema „ni rijeke ni planine između Srbina, Hrvata, Slovenca i Bugarina. Oni su zasnovali jednu jedinstvenu književnost na osnovu jezika koji, od obala Jadrana do ušća Dunava, odzvanja na ustima nekoliko miliona ljudi. Glavna pozornica ove moralne borbe bile su i ostaju trojedna kraljevina i kneževina Srbija, ta dva pola oko kojih se obrće prošlost, sadašnjost i budućnost južnih Slovena...” Vidimo da, iako putnik nalazi neko zadovoljstvo u tome da se zadržava pred tipovima zagrebačkih seljaka i mada su njihovi običaji vrijedni zanimanja, u hrvatskoj prijestonici bi ga dugo mogla zadržati privlačnost drukčije vrste.

ŽIVOT U ZAGREBU

U Zagrebu sam proveo oko nedjelju dana, a morao sam imati stvarnog interesa da bih se tu zadržao, jer je moj cilj, u suštini, bio da stignem u Bosnu; ali nikada, čak ni kad sam išao dalje na istok, nisam naišao na zanimljiviju i raznovrsniju zbirku narodnih nošnji. Opisao sam neke od onih koje sam viđao ujutru na pijaci, ali njih bi trebalo naslikati: nigdje veselijih boja, nigdje ljupkijih oblika, a ako je žena lijepa, — što je dosta čest slučaj — cjelina je sasvim čarobna. Koliko sela, toliko različitih oblika i boja. Nasuprot tome, masa gradskih stanovnika nije živopisna, i čovjek bi pomislio da je u nekoj francuskoj pokrajini.

Gradsko pozorište daje predstave triput sedmično; ono je na dotaciji. Tu sam slušao, a da ih nisam razumio, nacionalne drame na slavenskom jeziku, u kojima uvijek šačica Srba pobjeđuje nebrojene Turke; sutradan se davala tragedija *Pit i Foks*, prevedena na narodni jezik. Uostalom, izgleda da se ovdje namjerno i vrlo dosljedno ne govori njemački; ovo je žarište srpske

nacionalnosti i prijestonica Hrvatske, pa se čak i u ložama iza mene govori srpski.

Pozorište je skromno, ali ovdje je sve pristojno i sve odiše blagostanjem. Žene iz otmjenog društva su mi se učinile lijepe, sa ponešto neobičnim frizurama i malo italijanskog pretjerivanja u oblačenju, kao i u Trstvu; one što nisu lijepe imaju nešto posebno i privlače umjetnikov pogled. Primjećujem da na zavjesi jedna alegorična kompozicija prikazuje simboličnu figuru Slavonije sa onom crvenom kapicom sa zlatnim šljokicama koju sam viđao na glavama slavenskih djevojaka iz Dalmacije i Crne Gore; pored nje, slijep starac svira na *guslama*, nacionalnom instrumentu koji prati pjevanje srpskih rapsoda. Daje se mnogo komada prevedenih s francuskog; Skrib je ovdje bio jako cijenjen. Može se reći da se danas sve prevodi, i ne bi me čudilo da se u ovom času tamo prikazuje *Strankinja* na slovenskom jeziku. Slušao sam i operu; *Lukrecija* je na sebi imala veliku lentu Legije časti, što me je malo začudilo; a u blijedom i fatalnom Đenaru prepoznao sam moga susjeda iz restorana u hotelu *Kaiser*, koga sam, zbog neuredne kose, bio smatrao za nekog nadahnutog slikara, nekog lirskog pjesnika na proputovanju ili trgovačkog putnika za humanitarne ideje.

Glavni zagrebački hotel zove se Hotel Imperial; on je skroman, ali veoma prostran, i u njegovim razmjerama ima nešto veličanstveno; stepenište je u lijepom stilu, a sobe su ogromne. U onih osam dana što sam u njemu boravio, nisam uspio da proborim nijednu riječ na francuskom, ni u slučajnom razgovoru s nekim putnikom, ni oko posluge sa osobljem ove ustanove; svi govore slovenski, većina zna njemački, koji ja, po nesreći, ne znam; i da nisam bio otkrio nekakvog majordoma koji je vrlo čisto govorio italijanski, bio bih osuđen, za sve vrijeme mog boravka, na apsolutno ćutanje. Kao i u svim austrijskim i mađarskim hotelima, u prizemlju je smješten restoran, gdje stanovnici grada dolaze da se hrane. Tu se jelo dosta dobro, ali priznajem ponizno i pomalo posramljeno da mi je bilo apsolutno nemoguće da razaberem čak ni nazive jela, napisane na srpskom jeziku. Grad je u deset sati mrtav a ulice potpuno puste, ali na Jelačićevom trgu, otvorene cijelom jednom stranom, blistaju kafane prepune mušterija. Zgodne osobe za šankom, pristojnog izgleda i malo preraskošno obučene, primaju komplimente od stalnih gostiju, koje one poznaju kao da su ovi na pansionu i zovu ih po imenu, kao da je kafana udruženje gdje svako dolazi redovnije nego u našim gradovima. Učinilo mi se da se ljudi mnogo kockaju; za svakim stolom počinje partija i vidi se kako se izmjenjuju ulozi; uostalom, u Istri i na Rijeci primijetio sam istu ljubav za igru, a zna se koliku strast unose u nju Mađari.

Kafane su u Zagrebu od velike pomoći za putnika koji stiže ovamo bez preporuka a nije mu stalo da stupa u razgovor bilo s kim. Već sam rekao da glavna kafana u gradu prima *šezdeset* li-

stova iz svih zemalja i na svim jezicima. Jedne večeri, dok sam čitao *Endepandans belž*, jedan od mojih susjeda za stolom ljubazno mi se približio i obratio na francuskom. Kasnije sam istu osobu sreo u Srbiji i u Mađarskoj, i taj je tip nešto dosta posebno za ove zemlje. G. G... govori s lakoćom pet-šest jezika, trgovac je sa Markovog trga, veoma poznat ovdje, vlasnik tri ili četiri *špecerajske* radnje, neka vrsta bakalina, gvoždara, posrednika ili preduzimača, koji se istovremeno bavi najrazličitijim granama trgovine. U tim hrvatskim gradovima, naročito u manjim, radnji je malo, i jedno te isto lice drži mnogo različitih proizvoda. G. G... je uz svoje raznovrsne poslove imao i funkciju organizatora slovenskog ustaničkog odbora i dopisivao se sa vođama pokreta; prikupljao je priloge kao blagajnik, brinuo se da se sredstva troše za kupovinu oružja ili pomoć pobunjenicima i, kada bi zatrebalo, nije bježao od toga da lično nosi municiju na obale Une i Save. Slučaj me nije mogao bolje poslužiti: on se tek bio vratio iz Bosne, i ponešto od onog što se stvarno dešavalo u tim krajevima prvo sam saznao od njega. Zanimljivo je da sam istu osobu sreo u Beogradu, ali moram reći da po uzajamnom sporazumu nismo razgovarali, mada smo bili za istim stolom u krčmi. To je bilo odsudno vrijeme, trebalo je da počne ustanak i ja sam, naravno, mogao dovesti u pitanje misiju g. G... da sam mu se obratio pred svima. Jer treba znati da je policija u Beogradu veoma aktivna. Jedan zagrebački apotekar, koji je bio dovoljno preduzimljiv da osnuje filijalu usred Bosne, takođe me je ljubazno snabdio sa nekoliko preporuka koje su mi kasnije bile od stvarne koristi. Jednog dana, dok sam crtao na trgu, približio mi se jedan austrijski oficir i obratio mi se na mom jeziku: bio je francuskog porijekla, s prezimenom koje je kod nas veoma poznato i, da bi mi pružio tačan uvid u svoje političke nazore, pokazao mi je medalju s likom grofa od Šambora, koja je visila među privjescima pored krsta Svetog Luja. Taj oficir je imao dva rođaka sa istim prezimenom u francuskoj vojsci, od kojih je jedan stigao do generalskog a drugi do pukovničkog čina. Pretpostavljam da su se slikari rijetko kad koristili Zagrebom kao motivom, jer nisam nikad vidio više svijeta oko sebe nego dok sam pravio skice.

Okolina Zagreba je ravna, a kako je grad veoma brežuljkast i ima padina koje nadvisuju cijelu okolinu, odatle se može pratiti tok rijeke koja teče prema Karlovcu. Svijet nedjeljom ide pola milje daleko od grada da se odmara u hladu *Maksimira*, prekrasnog parka sa lijepim vodama, gdje se nalazi neka vrsta kolibe, skromna *birreria* u kojoj mirni građani sjede i ponekad slušaju muziku. Kako sam po cijeli dan bio jako zauzet u bibliotekama i na ulici, dešavalo mi se, pošto sam bio potpuno sam u ovom gradu, sumornom i jednoličnom uprkos kolorističkom elementu narodnih nošnji, da hodam po čitave sate kud me noge nose da bih se raznodio. Grad se, da tako kažem, osipa; duž posljednjih još uvijek

vrlo širokih ulica sa prostranim jarcima na obje strane, stoje niske kuće koje se postepeno prorjeđuju: sad je to već seoski ravničarski pejzaž, prilično pust; žene se vraćaju s pijace, držeći na glavi ogromne zavežljaje u ravnoteži: donijele su voće i mlječne proizvode, a vraćaju se s rubljem građana i tako objedinjuju seosku trgovinu i zanimanje pralje. Ponekad bih sjeo pod hladnjak u seoskoj krčmi i tražio domaćeg vina. Pred vratima bi se zaustavljala velika kola, sa upregnutim kosmatim konjima, čiji bi hamovi, u vidu kaiševa do zemlje, bili ukrašeni širokim bakrenim pločama; njihovi bi vozari, Hrvati u širokim hlačama od bijelog platna, sa obaveznom torbicom na kaišice sa malim crvenim pufnama, sjedali u dvorištu pored nekoliko vojnika na izletu, seljaka na povratku iz grada i njihovih drugarica umornih od nošenja teškog tereta. Sa izuzetkom tih toliko šarenih i živopisnih nošnji, unutrašnji dio krčme sasvim liči na krčmu u Normandiji, a svijet je miran. Usred dvorišta diže se natkriveni bunar sa drvenim točkom; čitavu jednu stranu unutar ograde zauzimaju velika stabla, posječena prije više godina, i prolaznici sjedaju na te ogromne komade drveta; gosti sjede na klupama za drvenim stolovima ispod krasnog drveta sa širokim listovima, nalik na katalpu; okretna konobarica, u kratkoj suknji i crvenoj kecelji, donosi hrvatsko vino, malo oporo, ali se grlo na njega brzo navikne.

Iznenadilo me je da slavenska žena iz siromašnog staleža mnogo više izgleda kao drugarica svome mužu nego u Istri, Dalmaciji i Crnoj Gori, gdje je ona *ropkinja*, nimalo ne učestvuje u životu i kao da pripada nekoj nižoj rasi. „Da prostitute, moja žena” — ta formula koju sam već naveo, koja nas toliko iznenađuje i koju Sloveni iz Istre i Dalmacije upotrebljavaju da bi imenovali svoju suprugu kad se u razgovoru dođe do njenog imena, nikako ne odgovara ovom kraju. U Dalmaciji i Crnoj Gori one ne sjedaju za sto, za vrijeme obroka bi nas uvijek služile stojeći, a njihov muž i gospodar, da bi nas pogostio, udobno bi se izvalio i nudio nas svojim najboljim vinom i najboljim jelom koje su pripremile njihove ruke. Ovdje pak postoji potpuna sloga unutar seoskih domaćinstava, i žena ima prema mužu istinski stav saputnice i prijateljice. Tu sam prvi put, pijuci s tim Hrvatima pod hladnjacima u okolini Zagreba, mogao da sudim o tome kakav je seljak: učinio mi se gostoprимljiv i otvoren; kad vam ponudi da se pije u vaše zdravlje, treba mu pružiti svoju čašu i primiti za uzvrat njegovu. U boljem društvu, kada prvi put uđete u neku kuću, kažu da domaćin, nudeći vas vinom koje je nalio u čašu, izgovara simbolične riječi čiji je smisao ovaj: „Evo ključeva moje kuće, zadržite ih i služite se njima koliko vam drago.” Nisam imao prilike da ulazim u dodir sa srpskim porodicama u Zagrebu i da saznam da li je ono što tvrdi g. Lui Leže u svom djelu *Slovenski svijet* zajedničko svima ili je to stari običaj koji se zadržao u nekoliko starih kuća; ali u suštini, to je pomalo formula Španaca, koji „nude svoju kuću” stavljajući putniku na *disposicion* sve što imaju.

GLAVA IV

SISAK

GRAD. MOJA POZNAVANSTVA U SISKU. ULAZIMO U VOJNU KRAJINU. PUT OD SISKA DO AUSTRIJSKE KOSTAJNICE. NJEN POLOZAJ. ULAZAK U TURSKU. TURSKA KOSTAJNICA. VRAĆAJU ME NA GRANICU. JEDNA EPIZODA.

Za sat i po stiže se iz Zagreba u Sisak; taj grad su mi prikazali kao mjesto od izuzetne važnosti, te sam ponio potpuno krivu sliku u odnosu na ono što sam zatekao. Ulaz u grad me je razočarao, čovjek ima utisak kao da stiže u ogromnu *pustu*, jedno od onih mađarskih poljoprivrednih dobara, hladnih i golih, gdje se pogled u ravnici ne zaustavlja ni na čemu i čiji horizont uvijek bježi. Na stanici nađosmo nekakav stari fijaker koji vozi do hotela, a koji je sigurno znao i za bolja vremena u Trstu ili Beču. Smjestih se u njega pored krasnog Bosanca s turbanom, u širokoj halji optočenoj krznom sibirske vjeverice; ispod ruke nosi još i prostrani ogrtač vodenasto zelene boje, postavljen najfinijim krznom. Prolazimo toliko širokim ulicama sa tako niskim kućama da čak i ne izgleda da smo u gradu. Hotel je neobičan, u njemu je sve pretjerano veliko i prazno; idem velikim hodnicima, kuda se jure i smiju iz glasa vrlo zgodne djevojke nalik na služavke iz komičnih opera, nimalo ne hajući za putnika. Vidi se na prvi pogled, uz iskustvo čovjeka koji je već proputovao kroz Mađarsku, da žensko osoblje u ovdašnjim prenočištima nije nimalo divlje. Soba je gotovo pristojna, ali se ima šta prigovoriti sanitarijama; primjećujem da su prozori dvostruki, kao i inače u cijelom ovom kraju.

Pošto sam stigao naveče, nemam šta da radim, a otići samo od hotela do prve ulice prava je pustolovina, jer su rastojanja ogromna a noć vrlo mračna. Sav svoj značaj grad duguje svom izuzetnom položaju na obali rijeke; tu je polazna stanica hrvatske željezničke pruge; izgrađen je na ušću Kupe, široke rijeke koja se jednu milju dalje uliva u Savu i čini granicu Hrvatske i Vojne krajine. Do prije nekoliko godina postojala su dva grada, *Vojni* i *Civilni Sisak*; od 1873, cijela teritorija je civilna i zauzima zna-

tan prostor na obje obale Kupe; oba dijela grada povezuje drveni most ogromnih dimenzija, čudnog oblika i rađen ukrasnim malterom. Mada je Sisak važan trgovački centar i banovinsko skladište žita, on izgleda kao selo; ulice, s jarcima i lijevama na kojima raste trava, utoliko su veće što kuće, jako niske, sa svojim zelenim kopcima i pločicama osiguravajućeg društva, dosta liče na one kabine što se uzdižu na palubama teretnih brodova. Brojni konji, koji se viđaju na svakom koraku, i mnogo drvenih kola što nisko leže na točkovima i stalno promiču, unose živost u te preširoke kolovoze. Svakog časa prođe po neki Hrvat, samo u bijeloj suknjici i preširokim platnenim hlačama, koji vodi naporedo po dvanaest konja, međusobno vezanih običnom nešto labavijom uzicom; na okukama jahač, koji bezglavo juri na prvom konju, sve ih vješto zaokrene jednim udarcem biča, tako da se nađu u koloni po jedan.

Usred grada, na širokoj poljani ispod ulica, okupljeno je na stotine konja, a dugi nizovi ispregnutih kola stepenasto silaze sve do rijeke; iz toga zaključujem da je pazarni dan i da je to prilika za putnika da vidi nošnje iz okoline i kako izgleda stanovništvo; ali usred najzbijenije grupe jedan stari austrijski oficir s naočarima na nosu i *klafterom* u ruci, mjeri konje kojima bi vlada mogla raspolagati u slučaju rata; to je godišnji popis koji je uobičajen u vojsci.

Rijeka Kupa, koja dijeli grad nadvoje, teče između strmih obala; vodostaj je nizak, brodovi sa ravnim dnom, veliki kao parobrodi, koji po čitavoj svojoj dužini imaju drvenu konstrukciju u obliku kuće sa prozorčićima na izlomljenom krovu, služe za prevoz hrastovine iz mađarskih i bosanskih šuma i dužica za bačve, Dunavom do Beča za Trst, a odatle za Marsej. Strme obale su izlokane od visokih voda, na smjenu posljednjim gradskim kućama, prema Pogorelcu, dolaze voćnjaci i drvene kolibe, zatim Kupa skreće, njene se obale spuštaju, njene vode bježe prema Karlovcu, i više nijedno uzvišenje ne narušava ravnu crtu horizonta, na kojoj se ocrtavaju crni dimnjaci bagera usidrenih na okuci rijeke.

Dok sam mirno crtao na obali, neki pristojno odjeven čovjek dođe da me upita s visine da li sam se prijavio vlastima; zapodjenu se razgovor, srećom po mene, na italijanskom; pokazah mu isprave uvjeravajući ga u nedužnost svojih namjera, i agent javne bezbjednosti kao da bi razočaran kad je saznao da ne idem kao pojačanje bosanskohercegovačkim ustanicima. On žali sudbinu raje, raspaljuje se kad priča o okrutnim postupcima Turaka i opisuje najgroznije događaje kao da ih je vidio. Njegova je politika jednostavna: ona se sastoji naprosto u tome da se „ti nepopravljivi narodi protjeraju u Aziju“. I ja mu postavljam pitanja, i saznajem da je od avgusta 1875. naređeno da se svaki stranac koji dolazi u neki grad Hrvatske i Vojne krajine prijavi vlastima u roku od dvadeset četiri sata.

Izvršio sam zakonsku obavezu pokazavši svoj pasoš i počeo da lutam po tako ogromnom a ipak toliko malom gradu, jer on ima samo šest hiljada duša. Po tom obaveznom pregledu konja koji bi mogli zatrebati vojsci, Sisak sasvim liči na veliku ergelu; svuda se vide samo grupe jahača i konji koji slobodno lutaju ulicama.

Rijeka Kupa, na čijoj je obali smješten Sisak, a dijeli grad na dva dijela, ukliještena je među jako visokim obalama bez rastinja, ogoljelim od visokih voda. U vrijeme našeg proputovanja, vodostaj je toliko nizak da će se uskoro obustaviti plovidba. Moje veze u Sisku nisu baš bile aristokratskog karaktera; iz Pariza sam ponio zvanična pisma za ministre i ambasadore, od njih nisam imao koristi; ali mi je u Zagrebu g. G... dao i kratku preporuku za jednog bakalina iz Siska, koji me je divno primio. On je upravo praznio bure koje mu je iz Beča stiglo istim vozom kojim i ja. Rijetko kad sam vidio bolje iskorišteno bure. U njemu je bilo eksera, šibica, svijeća, šila za proizvođače *opanaka* (slovenske nacionalne obuće), dugmadi, ribarskih udica, pegli... bilo je to bure bez dna. Trgovina je ovdje znatna; grad će imati veliku budućnost ako se ikad završi njegova željeznica; njome je povezan s Bečom, a preko Save, nekoliko kilometara dalje, sa Istokom; čak bi trebalo da veza ide do Carigrada, da je ostvarena izgradnja planirane trase od koje su gotova samo dva krajnja kraka. U međuvremenu, bogatstvo ovoga kraja čini trgovina drvetom. Izgleda da su se neki preduzimljivi Francuzi, koji su izbjegli iz Alzasa nakon njegovog osvajanja, nastanili nekoliko milja odavde i došli na čelo velikog drvnog preduzeća koje odlično posluje. Moj uvaženi domaćin, bakalina, pokazujući mi svoju prostranu radnju u kojoj ima svega što hrvatski seljak može poželjeti, objašnjava mi da ovdje postoji period od šest mjeseci kada je trgovina vrlo živa, ali da iza njega dolazi period zastoja.

Bilo bi mi vrlo nezgodno da provedem još dvadeset četiri sata u Sisku, trebalo bi da čekam polazak parobroda kojim bih stigao niz Savu do nekog mjesta na njegovom putu, do Broda ili Gradiške, na bosanskoj granici; ali polasci se obavljaju samo jednom sedmično, jer je vodostaj suviše nizak. Društvo za parobrodarsku plovidbu, čije se пристаниште nalazi na drugoj obali rijeke, u dijelu grada koji je nekad bio pod vojnom upravom, zove se *Austrijsko dunavsko društvo*. S mosta se vide sastavci, gdje se Kupa uliva u veliku rijeku kojom se plovi sve do Beograda. Bio bi veliki gubitak vremena da čekam na polazak broda, a grad ne pruža dovoljno mogućnosti da bi čovjek na utrošio slobodno vrijeme. Međutim, ja sam stekao lijepa poznanstva u trgovini parfema, upravo sam ušao kod brijača *Bjankete*; — to tirolsko ime, koje sam pročitao na radnji, isprva me je očaralo; — pretpostavio sam da ću tu naći nekoga s kim se može razgovarati; i zaista, g. Bjanketa je Italijan, i mi smo jedan drugoga sasvim dobro razumjeli; morao sam da obavim mali trgovački posao da bih

stekao njegovu naklonost, pa sam tu kod njega kupio mali novčanik od bečke kože, jer i g. Bjanketa, kao i moj prijatelj bakalin, ima više poslova. U trenutku kad sam stavljao u novčanik novčanicu od hiljadu franaka Francuske banke, moj domaćin, kome sam rekao kolika joj je vrijednost, odgovorio mi je da on odbija i pomisao da bi komad papira mogao toliko vrijediti, da on tako nešto nije nikad vidio i da ne vjeruje da postoji papirić koji bi vrijedio hiljadu *lira*. I pored svoje ljubaznosti, nije imao baš mnogo povjerenja u mene, i sigurno ne bi primio moju novčanicu ni za dvadeset franaka.

Gospodin Bjanketa je pristao da se prihvati posredovanja oko iznajmljivanja kola koja će me odvesti do Kostajnice na obali Une. To je najbliže mjesto na bosanskoj granici, prvi turski grad smješten na obali te rijeke.

OD SISKA DO KOSTAJNICE

Sutradan su u samu zoru stajala pred vratima prenoćišta jedna od onih ovdašnjih kola, bez ijednog gvođenog dijela, što leže vrlo nisko na točkovima; vuku ih dva izmršavjela konjčića dugih griva, a puna su sijena, preko kojeg su ipak prebačene neke šarene prnje. Krenusmo punom brzinom, duž rijeke koja teče između prilično veselih šumovitih brežuljaka. Veliki drveni karavan-saraj nalazi se na četvrt sata vožnje od grada, na samoj obali Kupe, koja se uliva u Savu; na ušću se na suprotnoj obali uzdiže utvrđeni han sa četiri kule na uglovima. Voda je žućkasta, ona vâlja velike komade drveta i čitava stabla s lišćem; na najplićim mjestima se okreću brojne vodenice, koje se čudno naslanjaju na debla izdubljena kao piroge i ukrašena na dva kraja volutama u obliku puža na vratu žičanih instrumenata.

Napuštamo rijeku i skrećemo na sjever, putem koji se poznaje samo po tragovima kola i koji ulazi u polja duž kojih ide. Stvaraju se duboke jame u koje bi stala i cijela kola, putnici prolaze sa strane, čas desno čas lijevo. Da ne bi došlo do kakvog udesa po noći, po neki susjed pregradi put na samom mjestu gdje se tlo izlokalo, pa se ono lijepo obilazi sve dok se ne stvori nova jaruga na tom novom putu i ne natjera seljake da put ponovo prošire na štetu vlasnikā susjednih imanja.

Tako putujemo vrlo brzo pet sati, mimoilazeći se s brojnim kolima, koja uvijek prate slobodna ždrebadi; prolazimo kroz Prač-no, Novo Selo, Komarevo, Blinjski Kut, Majur, Panjane — sela s jednoobraznim drvenim kolibama, koja u dlaku liče na turska. Karakterističan znak tih zaselaka je veliki đeram u obliku kantara iznad svake kuće, koji pokreće kamen, kao protivteg vedru za vađenje vode. Prolazimo tuda u vrijeme žetve; iza ograda, na gum-nima ispred koliba, konji idu ukруг, vezani za kolac u sredini, da bi se zrno odvojilo od slame. To je područje Vojne krajine; na

raskršćima je na velikim pločama ispisano ime sela, broj regimente i kompanije kojima pripada ili je pripadalo; svi muškarci nose plave kape sa štitom i bakrenim brojem, a ženske su nošnje veoma osobite. Pod strehom svake kolibe, zaštićeni od kiše, vise vijenci kukuruza; to je prilično lijep ukras, a na prozorskim kapcima suše se na zraku vijenci duvana: ova graničarska sela imaju tu posebnu povlasticu da mogu slobodno od monopola sijati, brati i trošiti duvan. Uz ovakvu vrlo jednostavnu pripremu, list duvana čuva ljutinu koju naša nepca ne podnose; ali se baš taj ukus sviđa *graničaru*, koji, uostalom, uživanjem ove povlastice ostvaruje znatnu uštedu.

U jedan sat po podne ulazimo u austrijsku Kostajnicu putem koji ide iznad Une; turska Kostajnica je na drugoj strani. Na desnoj obali vide se minareti džamija, a po brežuljcima na horizontu uzdižu se *karaule*, to jest stražare-osmatračnice, dok se na lijevoj obali u nebu ocrtavaju trbušasti zvonici austrijskih crkava, obojeni crvenosmeđom a uljepšani zlatnom bojom. Čitav grad je jedna jedina velika ulica, a kuće su priključene na vodovod; izgled je dosta drukčiji od *sělā* u unutrašnjosti. Izgleda da su stanovnici, koje od Turaka dijeli samo širina vode, nastojali da više afirmišu svoju nacionalnost. Iznad vrata se ljuljaju originalne izrezane firme, krovovi su od izrađenog gvožđa, zabati obojeni kao u srcu austrougarske carevine; kuće krase zeleni frizovi, a prozori su dvostruki. Tu veliku ulicu u Kostajnici presijeca raskršće na kojem je smještena vijećnica; na njega izbija utvrđeni pogranični most, jedini postojeći prelaz preko Une, koji povezuje Austriju i evropsku Tursku. Taj most je uspomena na francusku okupaciju; izgradio ga je Marmon, a po obliku podsjeća na onaj koji povezuje dva dijela Siska.

Ne gubeći vrijeme, javljam se civilnim vlastima, koje mi daju dozvolu za boravak. U prenoćištu koje mi je preporučeno stanuju garnizonski oficiri i, pošto su neki od njih boravili u Italiji za vrijeme okupacije, mogu da se obavijestim kod njih na italijanskom. Prelaz preko mosta je slobodan, nikakva odluka ne brani da se preko njega prelazi u Bosnu; ali to je mogućnost kojom se niko ne koristi, ni Turci ni austrijski Sloveni. Uostalom, odnosi između stanovnika sa dvije strane granice vrlo su zategnuti; uvjeravaju me da je opasno ulaziti na tursku teritoriju, pogotovo preko ovog prelaza u Kostajnici, koju je okupirala vojska a prije nekoliko dana napali ustanici. Po onim krajnje pretjeranim pričama i najnevjerovatnijim legendama što se pričaju u zajedničkoj sali prenoćišta, reklo bi se da među stanovnicima suprotne obale vlada velika napetost. Sve do prije neki dan još se prelazilo preko mosta i bilo je prometa između ova dva grada, ali su danas, pošto su Srbi iz predgrađa napustili svoje domove, većinu izbjegličkih kuća zaposjeli vojnici koji su stigli iz unutrašnjosti.

Kako prenoćište gleda na samu obalu, spuštamo se do rijeke zajedno sa oficirom koji komanduje garnizonom i posmatramo

Serbes de la principauté. — Raïas catholiques de Bosnie — *Graničar* des confins militaires. (P. 181.)

Srbi iz kneževine. Katolička raja iz Bosne. *Graničar* iz Vojne krajine.

tursku Kostajnicu. U prvom planu su crvotočne vodenice, naslonjene jedna na drugu i toliko nagnute nad vodom da izgleda kao da će se srušiti kod prvog porasta vodostaja. Rijeka je vrlo široka, ali jedva da je plovna; na samoj sredini njenog korita vidi se pješćano dno na kojem raste trska. Obale su obrasle vrbama i malim drvećem prozračnog lišća, ravnica se pružila između rijeke i brežuljaka na horizontu; na znatnoj dužini u njihovom podnožju stepenasto su poređane kuće s crnim krovovima, usred kojih se dižu bijele džamije, tanke, vitke, sa šiljatim krovovima koji navode na pomisao o svijeći sa lijevkom za gašenje, čije limene plohe snažno privlače sunčeve zrake. S naše lijeve strane, čini se kao da je rijeka pregrađena visokom drvenom branom; to je most sa veoma brojnim zbijenim stubovima od stabala koja su povezana šindrom, koji u perspektivi prekrivaju jedan drugoga. U vodi se kupa i jasno ogleda tvrđava sa jako proširenim podnožjem i mašikulima u zidovima; prekrivena je tamnozelenim puzavicama koje se ističu na bijelom malteru — to je mostobran, povezan sa prvim stubom mosta zidovima u visini čovjeka, sa puškarnicama. Nema ni tri sata, sunce zalazi tek u šest; idem preko Une da vidim sam koliko ima istine u pričama priobalnog stanovništva.

TURSKA KOSTAJNICA

Na početku mosta na austrijskoj teritoriji stoji stražar koji me propušta. Na suprotnoj strani bezbrižno sjedi na međašu drugi stražar, *nizam*, to jest vojnik regularne vojske i ništa se više ne uzbuđuje nego onaj prvi. Izlazim na vježbalište, zatvoreno sa strane rijeke nazubljenim zidinama koje gospodare prelazom preko nje; to je istureni dio tvrđave. Prilaz mu je slobodan i ja ulazim na malu kapiju pod čijim svodom čuče vojnici u ritama i ravnodušno me gledaju kako prolazim. Na izlazu, u maloj stražari sa napola otvorenim rešetkastim vratima i vrlo niskim divanom, nalazi se jedan oficir sa fesom, obučen u nježno ružičastu *ganduru*; on leži na čilimima i prebire čilibarske brojanice.

Eto me u gradu; preko puta se pružio kvadratni trg sa drvećem na čije su četiri strane smještene čaršijske radnjice; na sredini je javna česma — daščara osmougaonog oblika, sa šiljatim krovom i vodenim točkom u sredini. Pijaca je prazna, većina radnji je zatvorena; pod nekoliko nadstrešnica sjede na tezgama besposleni vojnici i pričaju sa ono malo trgovaca što su otvorili dućane gotovo bez ikakve robe. U umanjenoj razmjeri, ova kostajnička *čaršija* izgleda kao i svi turski pazari. Ako ste vidjeli Alžir, Fez ili Tetuan, Sarajevo ili Damask, nema više ništa neočekivano, ništa novo što bi zabavilo i privuklo pogled: musliman je svuda isti. Na svim su pijacama isti trgovci sa istim pokretima i u istim pozama; i roba je ista: papučice od žutog ili crvenog safijana, lule od pečene gline, male bakrene posude za kuhanje kafe, lagane

tkanine protkane zlatnim i srebrnim koncem, bočice s ružinim uljem, ogrlice od ćilibara i sitni stakleni nakit.

U svakom pograničnom kraju, do afirmacije nacionalnosti u naravima, odijevanju i običajima dolazi se postepeno; čovjek bi rekao da bi na dvjesta metara udaljenosti od Njemačke, na slovenskom tlu, trebalo da bude nesigurnosti, lutanja, mješavine, nečega neodređenog i ne baš posebnog; ali samo što se pređe Una, čovjek, tako reći, odjedanput uskoči na Istok. Maločas sam konstatovao austrijski karakter građevina na drugoj obali; ova ovdje je isto toliko turska i muslimanska kao i gradovi u unutrašnjosti carevine; uostalom, među stanovništvom više nema miješanja; tačno je da su Srbi izbjegli, ono nekoliko grčkopravoslavnih i nešto malo katolika koji su oduvijek nastanjeni u okolnim selima i dolaze u grad samo da bi donijeli svoje proizvode, prešlo je preko rijeke da se skloni u Vojnu krajinu.

Ulazim u veliku ulicu koja je istovremeno i cesta; drvene kuće u njoj razdvajaju vrtovi ograđeni rasklimanim daskama, iza kojih se presijavaju šarene prnje. Kuće, gadne i bijedne, imaju svaka jedan dio s rešetkama, obojen živim bojama, i to je skromni harem. Na pola puta se otvara raskršće sa džamijom, rezidencijom *kajmakama*, to jest civilnog činovnika koji ovdje zapovijeda, i sa nekoliko izglednijih kuća, omalterisanih i okrećenih, s pocrnjelim velikim drvenim krovovima, a njihov glavni dio na sredini fasade, zatvoren obojenim rešetkama, uvijek služi kao apartman ženama. Raskršće je prazno a ulica gotovo pusta, nekoliko raspojasanih vojnika nosi namirnice, patke gacaju po blatnjavim jarcima, grozdovi djece sa crvenim fesovima i dugom plavom kosom, ravno odrezanom na čelu. krasnog bijelog i ružičastog tena, obučene u srpske hlače sa širokim naborima koje se penju do ispod pazuha, igraju se pred baštenskim kapijama, zabezegnuto piljeći velikim plavim očima u prolaznika — živo cvijeće, savršeno ljupko i milo. Mimoilazimo se s ulemom džamije, obučenim u plavu mantiju optočenu krznom. Duž ograde se šunjaju utvare zabradene u crne prnje sa crvenim ili zelenim obrubom; to su udate žene, strogo pokrivenne od glave do pete, bez oblika i bez pokreta, kao žive vreće. S vremena na vrijeme, u nekoj bašti se pojavi po neka „bijela djevojka crna oka”, koja ide otkrivenog lica. kao što je običaj u Bosni za neudate žene.

Ta je jedina ulica vrlo duga, ona je sama cio grad; što se više ide naprijed, kuće se prorjeđuju, i ono malo stanovnika što susrećem usput gleda me podozrivo. Kao što sam maloprije sa suprotne obale gledao tursku Kostajnicu, sada odavde gledam austrijsku; ali trebalo bi se popeti na brdo da se baci pogled na bosanske predjele. Upravo na mjestu gdje se nalazi posljednja kuća i počinju polja, uzdiže se s lijeve strane, dvjesta metara od nula, jedna *karaula*, osmatračnica za nadziranje Vojne krajine. Od podnožja brda do ovog prvog vrha raste lijepo drveće u čijem hladu leže vojnici, dok su drugi pri vrhu zauzeti sjećom tog ra-

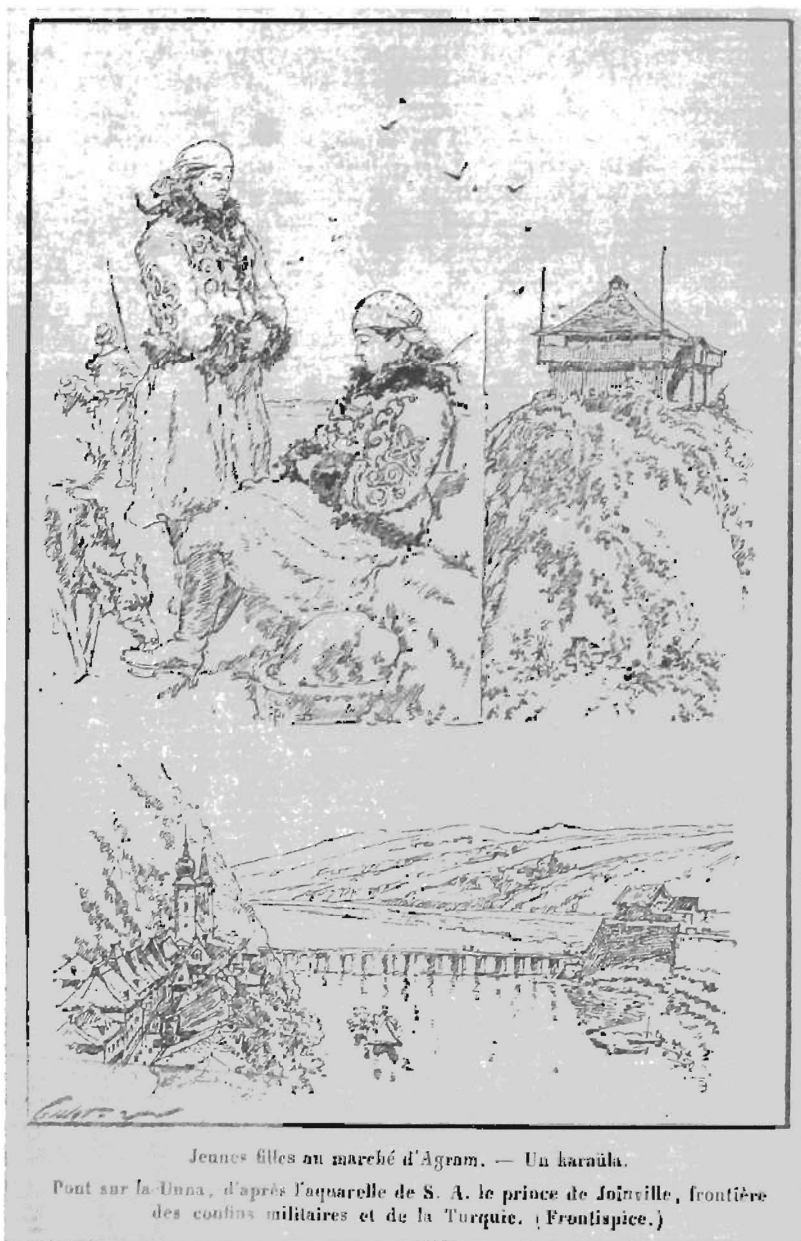
stinja pomoću sjekira i sabalja. Nalakćeni na balkon osmatračnice, stražari ih gledaju kako rade. Idem lagano prema *karauli* kao šetač koji luta bez cilja; vojnici podižu glave i sašaptavaju se: to su sve redovni vojnici i izgleda da im je cilj da oslobode prilaze osmatračnici, koji, onako obrasli šumom, mogu da posluže kao zaklon zlonamjernicima.

Te *karaule*, odnosno osmatračnice, veoma su karakteristične za turske granice; od Srbije do Hrvatske i na dalmatinskoj granici, u razmaku od po pola milje, vide se kako stoje po visovima iznad pograničnih rijeka, uvijek naspram osmatračnica austrijskih *graničara*. U čitavoj Bosni one su nezavisne od *čardaka*, to jest stražarnica, koji odgovaraju *vahthauzima* na drugoj obali. U *Mokroj krajini*, tamo gdje je tlo močvarno, ove su osmatračnice postavljene na stubovima, donji dio ostaje prazan, a pristup je preko stubišta ili ljestava; u *Suhjoj krajini*, to je građevina od nekoliko kvadratnih metara, sa jako isturenim balkonom na polovini njene visine, koji gleda na sve strane, i šiljatim krovom od dasaka koje su isturene koliko i balkon; četiri ugaona stuba podupiru nagib, koji je takođe veoma strm, što daje poseban oblik tim malim građevinama.

Dežurna jedinica raščišćava sve oko osmatračnice; drveće pada pod udarcima sjekire, granje se ostavlja na zemlji. Svi su nizami iz posade naslonjeni na galeriju; dok gledam taj prizor, pogled mi privlači detalj koji dosta teško razaznajem iz tolike daljine: to su dva neočekivana ispupčenja na dva ugaona stuba koji podupiru krov. Napravim nekoliko koraka, razmičući gusti čestar od posječenog granja, da bih se popeo uz brežuljak i, na svoje zaprepašćenje, jasno raspoznam dvije glave, prikovane na gredama — jedna za dugačak perčin, a druga vezana trakom preko nosa, obrazā i ušiju. U trenutku kada sam htio da pridem još bliže da bih bolje vidio ta dva krvava trofeja, nastade graja među vojnicima na osmatračnici; nekoliko onih što su sjekli drveće pobacaše sjekire i pođoše prema meni, mrmljajući riječi čiji smisao nisam razumio, a koje su, sigurno, bile naređenje da se udaljim. Polako se povlačim, ali oni su mi za petama, uz još više grdnji. Tako sam primoran da se uz pratnju vratim u onu dugu ulicu kojom sam maloprije bio prošao i, kad sam pokušao da krenem u suprotnom pravcu od grada, jedan vojnik me uhvati za ruku i natjera me da se vratim na pijacu, poprativši riječ „*đaur*” epitetom čiji smisao nisam shvatio.

Čutanje i mir najbolji su pomoćnici u takvim okolnostima, a, uostalom, treba činiti ustupke lokalnom koloritu. Prema tome, izveo sam dostojanstveno, lagano povlačenje, i ponovo se našao pred mostom, pošto sam usput bio izložen pogledima prolaznika — čas punim mržnje, čas ravnodušnim, ponekad i ispitivačkim, jer su neki dolazili da mi zagledaju lice sa čudnovatom upornošću.

Trg je pust kao i sat ranije; jedan pravovjerni musliman bijele brade prodaje u svojoj radnjici državni duvan i lule. Oba-

Jeunes filles au marché d'Agrom. — Un karaula.

Pont sur la Unna, d'après l'aquarelle de S. A. le prince de Joinville, frontière des confins militaires et de la Turquie. (Frontispice.)

Djevojke na zagrebačkom pazaru. Karaula.
Most na Uni, prema akvarelu Nj. Vis. princa od Zoenvilla, granica Vojne
krajine i Turske.

vih s njim jedan mali trgovački posao; zatim sjedoh bez ustručavanja na tezgu ispred njegove radnje i izvadih blok za crtanje, što je bila namjerna nesmotrenost. Jedan po jedan, vojnici napuštaju stražaru tvrđave i dolaze da stanu pred mene; pridružuje im se čovjek u ružičastoj *ganduri*, koji mi izgleda kao stražar tvrđave ili dežurni oficir, i nešto mi govori; otvaram one srane bloka gdje su nacrtane hrvatske nošnje ili ljupka lica, što treba da pokaže bezopasni karakter tih površnih skica jednog turistice bez loših namjera. Oficir gleda kao da ne razumije; praveći se kao da ću ga portretirati, izgovaram ono nekoliko slavenskih riječi koje predstavljaju sve moje znanje tog jezika. Vojnici oko mene, dosta dobro raspoloženi, zabavljaju se i pitaju koje sam narodnosti; jedni kažu da sam Nijemac, drugi da sam Italijan; izgovorih riječ *Fransuski*, i sva se lica razvedriše. Čovjek u ružičastoj *ganduri*, koga je ta izjava posebno dirnula, a izgleda da je sačuvao uspomenu na naše savezništvo iz Krima, sjede osmjehujući se nekoliko koraka dalje; nastupio je trenutak opuštanja i povjerenja kao da sam izgovorio neku čarobnu riječ.

Međutim, to je samo kratkotrajno zatišje, jer uskoro zatim pristiže na trg grupa usred koje nešto besjedi neka ličnost visoka rasta, s fesom na glavi, obučena u jednodrednu tuniku od plavog sukna, kao carigradski muslimani; on jurne prema oficiru, žustro ga koreći, zatim brzo dođe do mene i pokaže mi oholim pokretom kapiju tvrđave. Prati ga cijelo selo i nekolicina onih vojnika što su sjekli drveće oko *karaule*. Odmjerim pogledom razdaljinu do granice i mirno nastavim započeti posao; on se naljuti, pobjesni, počne vrlo živo raspravljati sa čovjekom u *ganduri*, koji kao da je na mojoj strani; ja ponavljam istu smicalicu i pokušavam sa „sezamom“ *Fransuski*, pokazujući svoj blok list po list; ali ovoga puta ne mogu da ublažim *kajmakamovu* nepopustljivost. Zapovjednik osmatračnice je očigledno prijavio moj nedužni postupak: svaki bi otpor bio opasan, vojnici me hvataju i guraju do kapije nešto žustrije nego što to odgovara mom miroljubivom držanju.

To je moj prvi pokušaj: izveden je smišljeno, jer ja imam utočište sto metara dalje, na gostoljubivom tlu Vojne krajine. Ponovo, dakle, prelazim preko vježbališta; iza mene, zapovjednik grdi sve vojnike koji paze na kapije. Dok se vraćam preko Une i napuštam tursku teritoriju, pred oči mi ponovo izlaze one dvije glave raje, olovne boje, što se suše na suncu, zgrčene, prikovane za grede kao za sramni stub; to je prvi krvavi znak velike borbe koja počinje.

Naveče pričam svoj doživljaj austrijskim oficirima, koji mi savjetuju, ukoliko i dalje hoću da pređem u Bosnu, da to više ne pokušavam ovdje u Kostajnici. Upoznajem se u zajedničkoj sali prenoćišta s jednim mađarskim hirurgom, doktorom Konom, upravnikom turske bolnice u Novome, koji dolazi iz Bosne i boravi u Kostajnici da kupa lijekova; on mi pokazuje na karti Vojne

krajine tok Une i položaj Kostajnice, u kojoj se nalazimo, i put koji prati rijeku do mjesta gdje se njen tok razdvaja, u samom Novom. Tamo se nalazi stanica turske željeznice koja vodi do Banjaluke usred Bosne; on me uvjerava da ustanici nisu prekinuli prugu i da ću ja moći da prođem bez zapreke preko sjevernog dijela pokrajine. On se sam prihvatio toga da se pogodi sa *veturinom* koji treba da me odveze do naznačenog mjesta.

Sutradan ujutro, ja sam već u pet sati pred vratima prenoćišta, ali još sve spava, selo je utonulo u gustu maglu, prenoćište je tiho, služavka koja je ustala na moju molbu hoće da uđe u donju salu da probudi momka, koji treba da spava na bilijarskom stolu; čitav sat lupamo u kapke, najzad se i gazda probudi i pridruži nam se, na kraju razvalimo vrata. Bilijar je prazan, a dušek koji se obično rasprostire po ćilimu kao postelja, stoji smotan na svom mjestu pod stolom. Konstatujemo da je sluga pobjegao, tražimo njegov prtljag, kofer mu je nestao, i meni objasne da je odnio novac koji sam mu dao i zamolio ga da ga preda za moje hotelske troškove. Ako za putni trošak ima samo onih pet fijorina koje sam ja potrošio, ne bi mogao daleko stići; međutim, mi smo u vojnom području, postoji telegraf, vlasti su obaviještene, i taj dosta bezobzirni momak, koji vjerovatno ne zna za prednosti savremenih izuma, biće uhapšen prilikom prvog noćenja. Od pet do sedam sati idem od vrata do vrata, pokušavajući da dobijem neka kola i ne uspijevajući da se sporazumijem sa svim tim čestitim srpskim seljacima, koji me dovoljno razumiju kad im izgovorim one tri slovenske riječi koje znam, da bi shvatili da idem Turcima. Oni prave užasnite pokrete i odbijaju; najzad, poslije mnogih teških pregovora, pri čemu ja izvodim komičnu pantomimu, daju mi kola iste vrste kao ona na kojima sam doputovao iz Siska i eto, najzad, truckam se punom brzinom na vrećama kukuruznog lišća putem prema Novom; vozi me vrlo bistro dijete, ali ono ne bi moglo razumjeti ni riječ od onoga što bih mu ja mogao reći.

GLAVA V

VOJNA KRAJINA

VOJNA KRAJINA. OD KOSTAJNICE DO NOVOG. BJEŽANJE RAJE, BORAVAK U DVORU, GARNIZONSKI OFICIRI. UZALUDNI POKUŠAJI DA UĐEM U BOSNU. PRELAZIM GRANICU. UZASAVANJE SLAVENSKIH ŽENA. — *TURKA! TURKA!*

Dvor, septembra 1875.

Smjestio sam se na dva dana u Podovima ili Dvoru, središtu područja u Vojnoj krajini na obali Une, gradiću koji je od Kostajnice udaljen četiri sata cestom prema Turskoj Hrvatskoj. Moje konačište spada među najprimitivnija; soba mi je, u stvari, šupa sa dva kreveta, a ima nas šest putnika: od njih četvorica ni ne pokušavaju da se s nama spore za mjesto, to su srpski trgovci iz Banjaluke (Bosna) koji su napustili zemlju da se sklone u Vojnu krajinu; oni su proveli noć na podu, umotani u velike ogrtače opšivene krznom.

Iste one večeri kada sam pravio izlet u tursku Kostajnicu, nije me zbunio moj neuspjeh, već sam odlučio da idem uz Unu i da pređem preko rijeke na pogodnijem mjestu; ali ovoga puta ću ponijeti prtljag da se više ne bih vraćao. Jedan mađarski hirurrg u turskoj službi, zaposlen u Novome kao upravnik bolnice, koji je došao u Kostajnicu da kupuje lijekove, sačinio mi je novi pravac puta: ići ću uz obalu do Korlata, gdje se Una dijeli u dva rukavca; tamo ću preći rijeku preko puta Novog, početne stanice željezničke pruge koja, preko jednog dijela Bosne, ide do Banjaluke. Željeznica, najdirektniji put, kojim svaki putnik najradije ide, posljednja je stvar kojoj bi se čovjek nadao u ovim krajevima. Svi smo pretpostavljali da je prva briga ustanika bila da presijeku komunikacije; ali, po riječima hirurga, koji živi u samom Novom, s njihove strane nije bilo nikakvog pokušaja da prekinu saobraćaj.

Između Novog i Banjaluke ima samo jedan kolosijek; vozovi saobraćaju jednom u dva dana; polazak je u deset ujutro. Krećem rano ujutro nakon dosta nezgoda, jer nije jednostavna stvar

naći neko vozilo; putujemo vojnokrajiškom cestom u ovdašnjim kolima; do Novoga imamo četiri sata. Jako je hladno, po gustoj magli se zna gdje su zavoji rijeke; iznad ravnice koja nas od nje dijeli lebdi srebrnkast oblak, a zemlja je prekrivena injem. Primoran sam da se pokretima sporazumijevam s djetetom koje vozi, i ono mi govori imena sela kroz koja prolazimo: Kuljani, Kozi-brod, Divuša, Golubovac, Unčani, Struga i Zamlača. Pošto nam se žuri, kola idu jako brzo i dobro nas drmusaju; na dnu kola je ležaj od sijena, a ona su sve u svemu relativno meka. Po silovitosti i hitrini naši konjići podsjećaju na ruske kasače. U trenutku kad izlazimo iz sela Unčana, začujemo pucnje koji kao da dolaze s puta na suprotnoj obali; iz magle koja od nas skriva ravnicu uz rijeku izvire usplahirena gomila ljudi; raštrkana stada zaprečavaju put, s obje strane ceste dopiru krici i buka, a naši konji prestrašeno uzmiču pred tom stokom koja nasrće na njih i zapetljava se u zapregu. Vozar skače s kola i naglo okreće da se vrati nazad, mada ga ja preklinjem da to ne radi. I ja siđem s kola sa zadnje strane i potrčim na obalu rijeke. Uprkos gustoj magli, uprkos toj smiješnoj nemoći zbog nepoznavanja srpskog jezika, ubrzo shvatam razlog cijelog ovog meteža.

Prije zore, masa od četiri do pet stotina raje, goneći pred sobom stada goveda, ovaca, koza i svinja, prešla je granicu na ovom mjestu, napuštajući tursku teritoriju i bježeći od kuće. Nekoliko seljaka iz Vojne krajine, Slovena grčkog obreda kao i bje-gunci, čekali su ih sakriveni u drveću na suprotnoj obali, da bi im se našli pri ruci. Korito Une nije duboko, većina konja i rogatke stoke, koje je raja tjerala, poskakala je u rijeku; starci, žene, djeca i sitna stoka prešli su preko rijeke na splavovima ili loše sklepanim čamcima. Kad su stigli na austrijsko tlo, prešli su preko ceste i zaustavili se pored nje u ravnici. Dok prolazimo, oni su još tu, poput velikog logora bez šatora, cvokoćući zbog jutarnje hladnoće, sjedeći ili ležeći na smrznutoj travi, izmiješani sa stokom koja je odsada sav njihov imetak. Žalostan je to prizor: nema nijednog čovjeka među tih četiri ili pet stotina bjegunaca koji bi bio u stanju da nosi oružje; sve što je bilo sposobno dohvatilo se planine ili prešlo u Hercegovinu da četuje. Ostali su samo starci, žene i djeca. Tu su starice kojima se trese glava i djevojke dugih pletenica, umotane u šarene pruje, čija su čela i vratovi natovareni srebrnim medaljama i novcima, a glave im prekrivaju bijele pregače osute vëzom kao zvijezdama. Lijep pop, mlad i visok, ispijena, izmoždena lica, duge crne brade, sa astra-gomskom šubarom ispod koje izbija duga kosa čiji pramenovi padaju po ramenima, i sav umotan u dugu krznenu bundu, ide od jedne grupe do druge, držeći u ruci štap u obliku žezla, pokušava da unese malo discipline u sav taj nered, i naziva svakoga po imenu.

U razmacima su naložene velike vatre od mokrog drveta koje se bore sa vlažnom zemljom, a u tom žalosnom logorištu, svom

u magli, čovjek se na svakom koraku spotiče o grupe ljudi na zemlji, nepomičnih kao vreće, koji se i ne vide ispod dronjavih tkanina. Prolazeći kroz te svečane krize sa bezbrižnošću koja je svojstvena njihovima godinama, djeca duge plave kose i širom otvorenih ukočenih očiju, igraju se, naslagana u travi jedno na drugo, napola gola, dok njihove majke doje najmlađe dijete ili ga nose umotano na leđima. Nekoliko žena, mirno i kao da ih ne zanima ono što se dešava, predu na velike ravne preslice sa srebrnim šljokicama.

Tu ima na okupu i hiljadu do hiljadu dvjesto životinja svake vrste. Kako nismo bili pripravnici na taj prizor, prvo smo pomislili da se radi o nekom povremenom pazaru ili pokretnom vašaru, ali u polju smo naišli na vod austrijskih ulana pod komandom narednika. Konjanici su sjahali, s kopljem u ruci, držeći osedlane konje za uzdu; griju se oko velike vatre. Jedan od njih, iz okoline Rijeke, priča nam da su izbjeglice prešle rijeku dok su oni u zoru patrolirali. Kako je ulanima zadatak da patroliraju duž Une, stali su, poslali kurira da obavijesti kapetana i onda prisustvovali prelasku i čak njime upravljali.

Do uzbune čiji smo svjedoci upravo bili, a da nismo shvatili o čemu se radi, došlo je zbog još jednog prelaska preko rijeke: čitavo jedno selo bilo je zaostalo; u magli su bjegunce iznenadile patrole *bašibozuka*, koji su, obilazeći tursku teritoriju, ispalili pucnje koje smo čuli. Prelaz još traje, i čitava ta masa ljudi drhti; izmjenjujem nekoliko riječi s popom, ukazujući mu na to da je Una najsigurniji bedem, i da on može slobodno da umiri sve to usplahireno stanovništvo; ali on odgovara da je ta predstava o granici, ta moralna nemogućnost njenog prelaska, neshvatljiv pojam za te sirote neuke žene koje će smatrati da su u sigurnosti tek kada budu daleko u unutrašnjosti austrijske teritorije.

Upadljive, veoma osobene nošnje, raznovrsni tipovi, potresni i duboki utisci na svim licima, prekrasne linije pejzaža koje se kupaju u srebrnastom zraku, dirljivi prizori i cjelovite slike koje se komponuju na svakom koraku: kakav bi to plodan predah bio za umjetnika! Ali mi nemamo vremena za gubljenje ako želimo da stignemo na vrijeme u Novi i ne možemo se dugo zadržavati pred tom velikom epizodom bosanske bježanije. Ponovo se penjemo u kola i više se ne zaustavljamo do samog Korlata, gdje stižemo pošto smo prošli Zamlaču; ulaz zakrčava dugi niz kola iste vrste kao i naša, prolazeći jedna po jedna kroz usku kapiju između niskih zidića sa puškarnicama, koju čuva pješadijska straža.

Stigli smo preko puta Novog; rijeka se razdvaja u dva rukavca: jedan teče prema Turskoj Hrvatskoj, a drugi naglo skreće, tako da je mjesto na kojem se nalazimo poluostrvo. Hoćemo da idemo još naprijed, pod nogama nam nestaje tla. Novi se uzdiže na drugoj obali u podnožju visokih brežuljaka. Da bi se stiglo do željezničke pruge, treba preći rijeku, koja je na ovom mjestu

vrlo široka; ostavljamo prtljag i idemo u potragu za nekim čamcem. Taj Korlat je veoma usko mjesto, to je ravan pojas zemlje s vrbama uz rijeku; put kojim smo došli ide skoro do kraja rta i gubi se u riječnom koritu. Nikako ne možemo da objasnimo zašto tolika kola stoje na mjestu odakle nema puta; ali idući dalje do mjesta gdje se rukavci razdvajaju, vidimo dugi niz vodena koje su međusobno povezane mostićima, a polaze od obale i idu do sredine rijeke. Svako donosi svoje žito na mljevenje i čeka na red.

Korlat nije ni selo, pa čak ni zaselak, to je naziv uzdignutog rta i grupe mlinova; na nekoliko koraka od obale nalazi se oveća zgrada koja služi kao sjedište *financratu* — inspektoru zaduženom za naplatu carine. Tu me dočekuje mlad čovjek u koporanu sa tri srebrne zvijezde izvezene na zelenom okovratniku; on mi daje do znanja da smo se prevarili ako smo mislili da ćemo preći preko rijeke i nesmetano stići do turske stanice u Novom. Kako smo rekli, postoje dva rukavca: prvi je međunarodni, a drugi teče između dvije turske obale i s gradom ga povezuje most; što se tiče prelaska iz Korlata u Novi, on je zabranjen; vojni komandant Dvora prethodno mora da obavijesti *mudira*, koji ima vlast na suprotnoj obali. Jedini čamac koji smije prelaziti preko rijeke je onaj kojim se prenosi pošta iz Beča službenicima željezničke administracije, a ključ se ostavlja u *konaku*, to jest vladinoj kući. Ma koliko insistirali, inspektor ne može ništa učiniti za nas, osim da nam ponudi gostoprimstvo dok ne stignemo u Dvor, koji je odavde udaljen pola sata. Dvor je središte područja; tamo je sjedište jednog višeg oficira i jednog vladinog civilnog činovnika.

Razočaran zbog neuspjeha svojih planova, stojim za trenutak na mostiću jedne vodenoce. Ukazuje se grad Novi sa svojim drvenim kućama i visokim džamijama; on se proteže na obadrije obale, stisnut rijekom; željeznička pruga isprva prati njen glavni tok, koji ide prema Bihaću i čini granicu Turske Hrvatske. S mjesta na kojem stojim, kroz dohled jasno razlikujem voz koji stoji četvrt milje daleko pred stanicom u podnožju brežuljaka; lokomotiva zviždi i vjetar mi donosi ironični signal koji nam javlja polazak voza prema Banjaluci.

DVOR. VOJNA KRAJINA

Podovi ili Dvor, gdje sam prinuđen da se zadržim najmanje dvadeset četiri sata, pošto vozovi prema Banjaluci polaze iz Novog tek svaki drugi dan, dosta su važno mjesto po svom strategijskom položaju. Dvor, koji je danas vraćen civilnoj upravi, sve do prije nekoliko godina pripadao je Vojnoj krajini (*Militar-Granze*). Grad se sastoji od dva dijela, gornjeg i donjeg grada; prvi se zove *Dvor* (*dvor* na hrvatskom jeziku), kao uspomena na boravak cara Franje Josipa. To je zvanični grad; on se sastoji od velikog

kvadratnog trga oko kojega su sve javne zgrade, pretura, vojna komanda, crkva, škole, kasarne, pošta, telegraf. Kad smo naišli, u jednom je uglu bila na zanimanju četa hrvatskih vojnika u uskim pantalonama i bijelim koporanima, dok su oficiri vježbali konje na otvorenom jahalištu. Zgrade su pravilnog oblika i podignute prema nekom generalnom planu; sigurno su s početka osamnaestog vijeka.

Drugi dio, Podovi, izgleda sasvim drukčije; to je naselje u kojem živi, vjerovatno, dvije hiljade duša. Kuće su omalterisane i okrečene, prema krajiškom običaju, s visokim drvenim zabatima koji služe kao ambari za ljetinu, i pružaju se s obje strane široke ulice koja se penje prema gornjem gradu. Čitavo stanovništvo pripada pravoslavnom obredu; sve kuće nadvisuje neugledna drvena crkvice s grčkim krstom na drvenom zvoniku, podignuta na brežuljku. Kad se u Podove uđe preko rta Korlata, Una je desno, i sve kuće na toj strani ceste imaju izlaz na lijepu ravnicu koju oplakuje rijeka.

Uprkos sadašnjim prilikama, garnizoni ovih pograničnih gradova su vrlo slabi; u Podovima nema više od jedne čete i njome komanduje kapetan. Jedan eskadron ulana iz Kostajnice daje odrede koji patroliraju i danju i noću od jedne do druge stražarnice, čiji se neprekidni niz duž turske granice zove *kordon*. Uostalom, ta služba je identična na obje strane granice, i s vremena na vrijeme se vide mali odredi konjanika *bašibozuka* kako promiču duž suprotne obale.

Mada je austrijska vlada odustala od sistema koji se sastojao u tome da se pukovi raspoređuju u krajeve odakle su regrutovani, sada se garnizon u Podovima ipak sastoji od Hrvata. Prema jednoj odluci koja je prožeta veoma praktičnim duhom, kapetan — zapovjednik čete koju je grad davao puku za koji ga je vezivala institucija Vojne granice, došao je na čelo civilne uprave. To se provodi svuda, i moralni autoritet rukovodioca u toj novoj organizaciji svugdje je potkrijepljen autoritetom bivšeg vojnog zapovjednika; prednosti koje proizlaze iz takve uredbe su očite; kažu da se time mogu samo pohvaliti.

U jedinoj krčmi u Podovima sastaju se oficiri, pretor, to jest rukovodilac civilnog područja, i svi činovnici koji predstavljaju vlast ili centralnu administraciju. Tek što sam se smjestio u Podovima, dočekala su me sva ta gospoda, i njihove se priče ne razlikuju mnogo od onih koje sam čuo u Kostajnici. Duhovi su na ovom dijelu granice veoma uznemireni; to su mjesta gdje ima gazova, prema tome, ona koja su izbjeglice izabrale da prelaze rijeku. Većina kuća je prihvatila po nekoliko izbjeglica: jedni su bogati trgovci koji mogu da se oduže za pruženo gostoprimstvo; drugi, bez igdje ičega, padaju na državni teret. Česti su prelasci preko granice kao onaj kojem smo prisustvovali istog jutra — ili se neki stanovnik priobalnog područja čija je krava prešla preko

napola presahle rijeke vraća, sav usplahiren, i priča kakvim je neprijatnostima bio izložen. U tim pričama sigurno ima mnogo pretjerivanja, koje je svojstveno tim slovenskim narodima; ali legende koje kruže svjedoče bar o tome da se je mašta kod svih stanovnika jako razigrala. Pošto su oni Sloveni i iste vjere kao i bjegunci, i oduvijek puni razumijevanja za stvar nezavisnosti susjednih krajeva, kod njih se mogu zapaziti dvije vrlo određene težnje: žarka želja za borbom kod muškog dijela stanovništva i bezgraničan strah kod žena. Izgleda da se u ovoj prilici svi zbijaju uz vojnike, koji predstavljaju jaku i zaštitničku vlast. Treba reći da su i oficiri jako uzbuđeni i zagrijani; ne znamo da li je to opšta pojava, ali su i kasnije na našem putu, od Broda do Korlata, oni koje smo sretali većinom bili Česi ili Hrvati, a po neki pravoslavne vjere, čime se lako dá objasniti njihov stav prema započetoj borbi.

Međutim, pogranične vlasti dosljedno razoružavaju naoružane grupe koje dolaze iz unutrašnjosti i pokušavaju da pređu preko Une da bi se priključile ustanicima. Ta dosta česta razoružavanja odvijaju se pod neobičnim okolnostima, jer cijeli ovaj kraj otvoreno pokazuje saosjećanje prema ustanicima. Vidio sam na nekoliko milja od Dvora kako ulanska patrola prilikom obilaska zaustavlja naoružane seljake koji su se krili u vrbaku i čekali povoljnu priliku da pređu preko rijeke. Pošto se rijeka na tom mjestu račva u nekoliko rukavaca, većina njih je uspjela da se skloni na ade; sedmoricu ili osmoricu konjanici su uhvatili i odveli u preturu, i cijelo ih je selo pratilo i klicalo im; žene su otkidale i bacale im nevene iz kose; pa i sami ulani su se kradom smijali, a kada su ih doveli pred šefa područja, on im je, prema propisu, pokupio oružje i pustio ih na slobodu, poželjevši im u pola glasa da idući put ne budu toliko nespretni.

Dok sam boravio u Podovima, oficiri toga malog garnizona su se ponudili da mi pokažu sve što bi me u tom kraju zanimalo, ali je prvo trebalo osigurati prevozno sredstvo. Službenik stanice u Novome predstavlja sam za sebe cijelu željezničku administraciju; on je Austrijanac i održava odlične odnose s oficirima. Očekuju ga u Podovima tog istog dana; kažu mi da će on obavijestiti turske vlasti, i prekosutra, nekoliko sati prije polaska voza, ja ću vjerovatno moći nesmetano preći preko rijeke.

Vrijeme protiče brzo; prvo se javljam šefu područja, koji treba da potpiše moj pasoš; nakon nekoliko pokušaja, postaje mi jasno da nećemo uspjeti da se sporazumijemo bez tumača, ma kolike ustupke činili jedan drugome, i činovnik se odluči da mi na latinskom jeziku objasni kakve su formalnosti za ulazak u Bosnu i zašto bi bilo nezgodno da to pokušam u sadašnjim okolnostima. Kad sam čuo pretora kako prošarava svoju priču varvarizmima i solecizmima zbog kojih bi se zacrvenio učenik prvog razreda gimnazije, učutkao sam svoje klasične obzire i nezgrapno — kako i priliči klasičaru koji je već dugo godina bez prakse — počeo

priču o susretu koji sam doživio u Unčanima, jezikom koji je (moram to priznati) mnogo više podsjećao na *Uobraženog bolesnika* nego na *De officiis*. Unčani ne pripadaju ovom području; centralna vlast je dostavila svakoj gradskoj upravi kartu sa naznačenim pravcem kretanja za svaku kolonu izbjeglica koja bi prešla preko rijeke na ovom ili onom mjestu. Broj Bosanaca i Hercegovaca u bjekstvu već je znan: umjesto da prelazi preko planina koje dijele njihovu teritoriju od Dalmacije, raja radije bježi prema nekom ravničarskom kraju koji će moći da je prehrani. Kamenita Dalmacija i Hrvatska nisu dovoljno bogate za bjegunce; zato je emigracija prilično velika na cijelom potezu Vojne granice. Administracija je morala da preduzme mjere protiv te najezde; svaka grupa izbjeglica koja pređe granicu šalje se u unutrašnjost i vezuje za neki bivši puk. Vodi se briga o razdiobi obradive zemlje bjeguncima koji imaju svoja stada. Ako se stalno nastane u ovom kraju, gradiće kuće; u međuvremenu, parlament je izglasao pomoć, zemlja podnosi žrtve, a gotovo sve evropske zemlje su pokrenule davanje dobrovoljnih priloga u korist izbjeglica; kasnije će s Portom početi pregovori oko njihove repatrijacije i konačnog rješavanja njihove sudbine.

Teško je zamisliti koliko je materijalni život u ovim krajevima skučen i koliko je nedovoljan komfor tog slovenskog stanovništva u Austriji. Garnizonski život u Krajini pun je kušnji, u stvari je logorski, osim što nema onu svečanu privlačnost rata; ali odricanja su ista i, bilo da nisu dovoljno dovrtljivi, bilo da im zaista ne smeta ovakav način života, ni vojnik ni oficir ne pokušavaju da ga poboljšaju. Bakalinova radnja, dućan od četiri kvadratna metra, zatrpan vrećama, sa zemljanim podom i tako niskim stropom da pop mora da sagne glavu da ne bi zapeo za gredu, služi oficirima garnizona u Podovima kao kasina, i oni tu redovno dolaze da troše pivo iz Graca, zbijeni jedni uz druge. Od obala Dunava do Jadrana, od Zemuna do Kvarnera i od Zadra do Kotora, iznenadilo me je koliko se teško austrijski oficir miri s tim što živi usred slovenskog življa i koliko ga svojim primjermom malo uči da se potruži da bi stekao neko relativno blagostanje. Jedna od osobenosti Austrije jeste to nagomilavanje raznih rasa i nacionalnosti od kojih je sastavljeno njeno stanovništvo; ne osjeća se kakva ih to veza sjedinjuje. U ovoj ili onoj tački te prostrane države, vojnik sebe vidi kao stranca koga su slučaj ili hir vrhovnog zapovjednika poslali u garnizon u neku gostoprимljivu zemlju. U Kninu, na visini od hiljadu stopa, ili u Kotoru, na prvim vrhovima Crne Gore, sa osloncem na bastione bivših turskih ili mletačkih tvrđava, usred naivnog, neukog i praznovjernog stanovništva, koje ne razumije njihov jezik i nije iste vjere kao oni, oficiri, uvijek blagi, uvijek blagonakloni i vjerni svojoj vojničkoj dužnosti, ipak su mi izgledali kao da teško primaju ono što su smatrali kao neko progonstvo i čijem su se kraju već nadali. „Šta ću ja ovdje, kod Turaka?“ pitao me je u Kostajnici mlad

pješadijski narednik, rođen u Preluki na obali Kvarnerskog zaliva. Na rtu Korlatu, odvojen od Bosne vodom kojom ne prolazi nijedan čamac, sa tihim gradom Novim kao jedinim prizorom na horizontu, s grubim krajiškim Hrvatima što donose žito na mljevnje kao jedinim klijentima, usamljeni *financrat* je sanjario o nasmijanim štajerskim pejzažima, o miru svog domaćeg ognjišta i, pošto nije mogao da se sa mnom sporazumije na svom jeziku, stavljao je ruku na srce i pokazivao mi horizont, šapćući „Ljubljana! Ljubljana!”.

Napravio sam dva izleta oko Podova, prvi put tri kilometra od grada, na uzvišenje gdje je Laudon bio postavio svoje baterije kada je opsjedao grad Novi. Još postoje puškarnice i zemljane humke, pokrivene samo travom i skrivene na nekoliko mjesta niskim drvećem i puzavicama. Taj brežuljak nadvisuje tok Une, i vidik je veličanstven; dobija se tačna predstava o položaju Novog, koji je smješten na sastavcima dvaju rukavaca i povezan utvrđenim mostom s drugom obalom, gdje se nalazi željeznička stanica. Odavde se pogledu otkriva nekoliko milja teritorije, šumovitih bosanskih brežuljaka i prostranih ravnica što se pružaju između Srbije i Turske Hrvatske; to je prekrasan kraj čija je plodnost bez premca, sa velikim rijekama koje ga navodnjavaju, bogat šumom, čije je tlo koliko bogato rudama toliko i pogodno za obrađivanje, ali je razoren ratom, i u njemu su prisutne dvije nepomirljive rase, naoružane jedna protiv druge.

Drugi izlet me je ponovo odveo prema Unčanima, na isto mjesto između Kostajnice i Dvora gdje dan ranije nisam mogao proći zbog prelaska izbjeglica. Prati me jedan ulan koji će mi biti tumač. Logor je još uvijek u ravnici pored puta. Prilazim svakoj grupi, postavljam pitanja, i tu prikupljam svjedočanstva o nesavladivoj mržnji između posjednika zemlje i onih koji je obrađuju; još jednom sam konstatovao i uzbuđenje među slovenskim stanovništvom koje živi na austrijskoj obali Une i žarku želju za osvetom koja nadahnjuje sve rajine jednovjerce; ali sam istovremeno stekao dokaz o realnosti jedne pojave koja ne služi čovječanstvu na čast: kao što u ratu za vojskom idu pljačkaši da robe leševe, tako brojne snalazljive protuhe, napola prekupci konja, napola staretinari, sumnjivi bankari i zelenaši, vrebaju na prelaske preko granice i špekulišu sa izbjegličkom nevoljom. Raja stiže u gomili na obalu rijeke, matica će joj odnijeti stoku koju tjera pred sobom, neki seljak, pohlepan na zaradu i u dosluhu sa lopovima, nudi joj svoj čamac i salijeće je da proda budzašto stoku, koju će joj Turčin oteti ako je iznenadi, a koja će se utopiti ako niko raji ne pritekne u pomoć: ona je bez ičega, ide u nepoznato, bez pribježišta i bez sredstava; nju iskušavaju mamcem od nekoliko fijorina i pljačkaju bez milosti i obzira. Kada bi Krajišnik čuvao za sebe imetak koji je stekao na tako nizak način, ustalo bi javno mnjenje; uostalom, on ne bi ni mogao da opravda zakonitost posjedovanja te imovine; ali on krije svoj plijen i odmah

ga preprodaje po višoj cijeni špekulantima na prolazu, koje je privukla tuđa nesreća.

Preduzeo sam sve mjere sigurnosti, dogovorio sam se s g. Adamom Snirčom [?], šefom novske stanice, i trećeg dana nakon onog razočarenja s Korlata, napuštam Podove u sedam sati ujutro, da bih prešao u turski grad. Za ta dva dana provedena u selu, pošto sam živio napolju, stalno među svijetom kao putnik koga sve zanima, bio sam izložen opštoj radoznalosti; uporno nastojanje da sve vidim, darežljivost koju je trebalo ispoljavati prema onima koji su susretljivo pristajali da mi poziraju dok su ostali usplahireno bježali samo kad bi im se to ponudilo, prirodna znatiželja koju izaziva prisustvo stranca, a naročito Francuza, u ovim krajevima koje naši sunarodnjaci slabo posjećuju, sve je to doprinijelo da se pažnja stanovnika probudi. Svako zna da je moj cilj turska teritorija, i na tu tako običnu stvar kao što je prelazak preko rijeke ovdje se gleda kao na neustrašiv poduhvat bez premca. Preduzeo sam i korake da nađem u selu nekog čestitog momka koji bi me pratio za vrijeme dvomjesečnog boravka u tim pokrajinama kao tumač za srpski jezik; ali već na samu pomisao o odlasku preko granice svijet se ledi od užasa. Da bih shvatio koliko je taj plan neostvarljiv, dovedoše mi seljaka koji je, tražeći svoju kravu, prešao preko rijeke i kome su *bašibozuci* upravo umjetnički zarezali površinu kože skroz oko vrata, u obliku lijepog koralnog gajtana, i ta će mu brazgotina ostati kao blagotvorno upozorenje.

Kola su pred vratima prenoćišta, magla je još veoma gusta, pokušava da je rasprši tanka sunčeva zraka; okružilo me je preko stotinu seljana, koji sažaljivo gledaju tog nesretnog putnika što dobrovoljno hita u susret najgorim mukama; žene i djevojke tužno klimaju glavama, muškarci izmjenjuju po koju riječ, i svi dolaze do istog zaključka. Najzad, u trenutku kada polazimo, služavka iz krčme ne može više da izdrži: baca se pred konje odlučnim pokretom i preklinje da za tren sačekamo: ona se zaputi prema Dvoru, hoće da probudi zapovjednika Đorđa Mirovića i da mu kaže da se „Italijan“ ipak ne da spriječiti da ide Turcima. Taj je prizor vanredno komičan, ali, pravo da kažem, to nepoznato u koje se ide kroz gustu maglu, te zloslutne priče, ta smiješna pretjerivanja i, najzad, užas koji je obuzeo sve stanovnike, sve to na koncu budi neka nejasna strahovanja. Služavka se brzo vraća, žalosna i obeshrabrena, ali ipak pokušava da se smiješi videći moju veselost: zapovjednik Mirović je rekao da nije zadužen da se suprotstavlja mojim planovima, čak je bio toliko ironičan da mi zaželi sretan put. Dakle, odluka je pala, ja dohvatih uzde i mi krenusmo, pozdravljajući sav taj čestiti narod. Kod posljednje kuće u selu, pred konje izađe još jedna grupa, a jedan mladić stade nasred ceste i načini pokret kao da reže grkljan nekom neprijatelju, vičući iz petnih žila: „*Turka! Turka!*”

Za dvadeset minuta stigismo u Korlat, gdje ponovo nađosmo finansijskog inspektora; magla je tako gusta da sa obale ne razaznajemo grad na suprotnoj strani. Zovemo čamdžiju Ahmeta, niko se ne odaziva; prolazi čitav sat, ja tapkam na mjestu na obali, pun brige zbog ishoda ovog pokušaja. Pridružuju nam se vojnici sa straže i mi svakih pet minuta, sa upornošću koja baš ne doprinosi da taj prelaz bude neupadljiv koliko to okolnosti nalažu, dozivamo naizmjenično lađara Ahmeta i Ciganina Tombaka, koji obično nosi željezničku poštu. Najzad nam odgovore da je ključ od čamca kod mudira, to jest da se problem nalazi na istoj tački kao i prekjuče; udvostručujemo napore, i moji tumači, namjestivši ruke kao zvučnik, prenose s jedne obale na drugu objašnjenja koja treba da rastumače da naš prelazak više ne može doći u pitanje kad nas već očekuju. Dva debela sata nakon što smo sišli s kola, u trenutku kad se više i ne nadam da će upornost i ustrajnost pobijediti muslimansku tromost, ugledasmo kako iz pare što lebdi nad rijekom izranja prāvā piroga, veoma dugačka, jako uska, napravljena od izdubljenog stabla: nagnut nad vodom, na krmi čuči Ahmet, starac srebrne brade, s bijelim turbanom na glavi, i upravlja kratkim veslom u obliku crpca. Bacih kofer na dno čamca, rukovah se sa inspektorom, i mi nestadosmo u magli.

GLAVA VI

TURSKE ŽELJEZNICE

NOVI. ŽELJEZNIČKA PRUGA OD NOVOG DO BANJALUKE. STATISTIKA. ISTORIJA GRAĐENJA MREŽE TURSKIH PRUGA. RAZLOZI PREKIDA GRADNJE. PRIJEDOR. DOLAZAK U BANJALUKU U BOSNI.

Stigli smo u Novi pipajući. Tombak Ciganin, sjedeći na obali, prihvata prtljag nazivajući me *efendijom*. Neki jado, sav iskrivljen, koji čuči pored njega, hoće da dograbi ručnu torbu u kojoj je sve moje bogatstvo, ali ja ga odbijem pokretom i bacim mu nešto sitniša. Kako se udaljavamo od rijeke, oblak se malo razrjeđuje; tako koračamo otprilike deset minuta, prolazimo kroz predgrađe, nazirući kao u snu konjanike koji su tek naznačeni i siluete ubrađenih žena što klize kao sjenke. Do ušiju mi dopiru riječi koje mom razumu ništa ne znače, a da ne znam čija su ih usta izgovorila: čas je to graja koja prekida duboku tišinu u gradu, za koji bi se pomislilo da je uspavan; čas neka boja koja odudara od sive harmonije koja nas obuhvata. Ahmet otvori skrivenu kapiju i mi se nađemo na platformi od slabo povezane građe: to je utvrđeni mostobran koji gospodari prelazom preko drugog rukavca Une. Put mi prepriječi oficir sa Krimskom medaljom i ordenom medžidijom; ja razmotam pasoše pune turskih pečata iz otomanskog poslanstva i izvadim propusnicu austrijskih vlasti u Podovima, dok oficir oklijeva pred tim fermanima koje okreće i prevrće a da mu, izgleda, ništa nije jasno. Ali odmah zatim, iza njega, nasred mosta na koji izlazi kapija, izroni iz srebrnog oblaka visoka silueta *štacionsasistenta* iz Novog. On je ljubazno došao pred nas; vjerovatno je čuo viku austrijskih vojnika. Gospodin Snirč daje sva objašnjenja koja mogu da razbiju oficirovu sumnju i mi prelazimo drugi rukavac Une preko tog drvenog mosta, koji podsjeća na onaj iz Kostajnice. Stotinjak metara dalje nalazi se mala stanica; najzad gazim po turskom tlu, sada već uglavnom siguran da ću bez zapreka stići u srce Bosne. Iz mog pamćenja se brišu sva zloguka proročanstva stanovnika Vojne krajine, kao što se jutarnje magle raspršuju pod toplim zrakama lijepog jesenjeg sunca.

La ville de Novi sur la Unna. (P. 205.)

Grad Novi na Uni.

Željeznička pruga koja polazi iz Dobrljina, više Novog, a završava se u Banjaluci, okružnom mjestu ovog dijela Bosne, ima nešto preko stotinu kilometara. To je završni krak one velike mreže, paralelne s tokom Dunava, koja treba da ide do Carigrada preko Bosne, Hercegovine, Albanije i Rumelije. Izgrađen je samo po jedan krajnji dio na sjeveru i jugu. U granicama tog veoma opsežnog projekta, čije izvođenje događaji sve više odlažu, ovaj krak od Novog treba da se poveže sa dalmatinskom željeznicom preko Turske Hrvatske, Knina i Drniša i da izbije na Jadran u Splitu, dok bi se preko Banjaluke spojio u Novom Pazaru sa prugom kroz Rumeliju. Administrativno osoblje tog malog kraka nalazi se u Banjaluci; čine ga gotovo sami Austrijanci. Oprema je u savršenom stanju i potiče iz belgijskih tvornica. Od Dobrljina do okružnog mjesta ima osam stanica: Novi, Podbrđani, Petkovac, Svodna, Prijedor, Kozarac i Ivanjska; na toj dužini od sto tri kilometra ne nailazi se ni na jedan značajniji građevinski objekat.

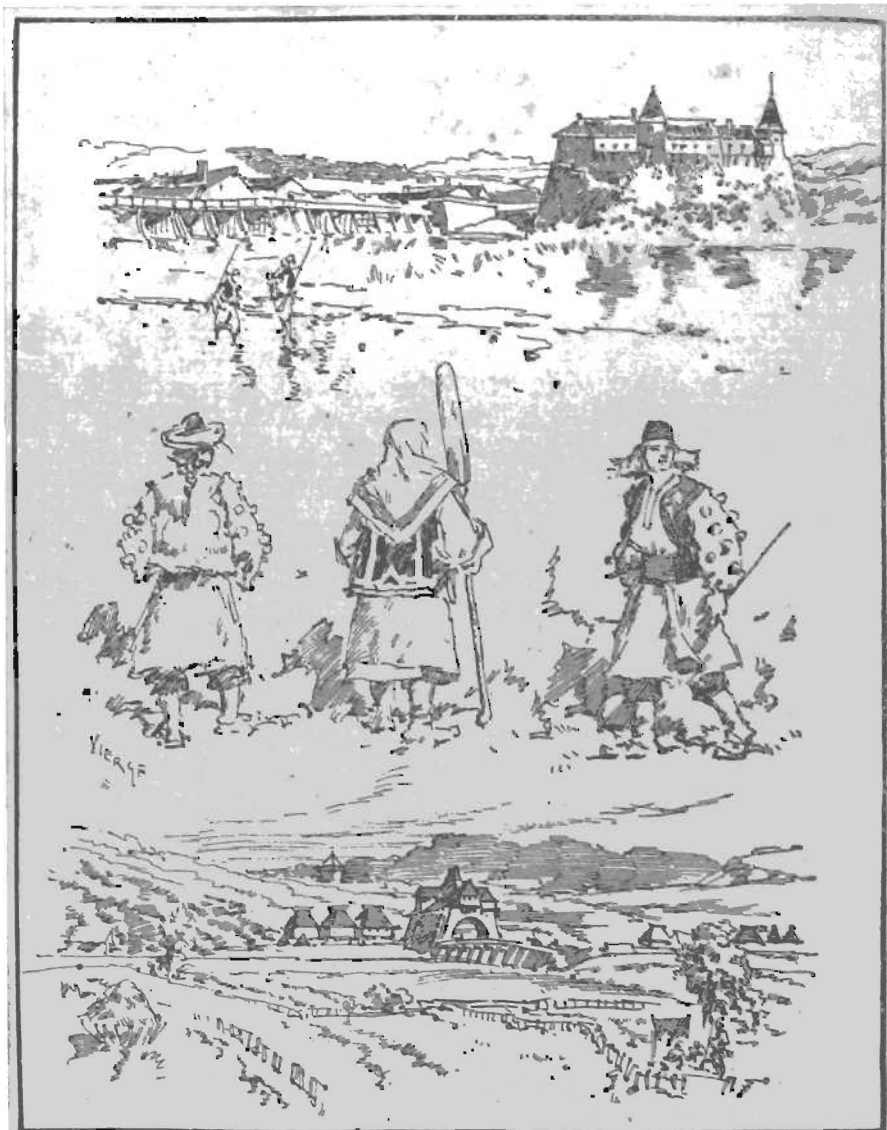
Ako se uzme u obzir da ta pruga povezuje samo te gradove na sjeveru Bosne umjesto unutrašnjost pokrajine sa Savom, tim velikim vodenim putem koji vodi do Dunava, a preko Save sa Siskom i Zagrebom, što je i bila zamisao te trase, razumljivo je da je taj krak samo ćorsokak i da, ni za administraciju koja ga je planirala, ni za kapitaliste koji su odsada vezani za njega, nema velike nade u uspjeh. Već sam rekao da vozovi polaze samo svakog drugog dana, što jako pojednostavljuje saobraćaj; stanice i sve pomoćne zgrade imaju onaj uredni i pristojni izgled koji je svojstven velikim njemačkim granama administracije; ali broj putnika je toliko neznatan da svaki voz vozi obično dvanaestak osoba, od kojih većina i ne putuje cijelom dužinom pruge.

Danas, kada je turska vlada izložena svim slučajnostima revolucija i kada je tu tešku situaciju iskomplikovala i finansijska propast, čovjek se pita zašto su veliki veziri obustavili te radove na izgradnji željeznice, koji bi, povećavajući broj saobraćajnih veza, možda spasili carevinu.

Sultan je, kako izgleda, uvidio korist od željeznica prilikom svog putovanja po Evropi u vrijeme svjetske izložbe 1867. godine i tada je zamislio da izgradi mrežu željezničkih pruga u evropskoj Turskoj. Do tada su postojale samo dvije pruge bez većeg značaja između Dunava i Crnog mora, jedna od Kjustendže do Černavode, a druga od Ruščuka do Varne.

Godine 1868. data je koncesija za izgradnju značajne željezničke mreže belgijskom preduzimaču g. Van der Elstu, koji je radio za g. Langran-Dimonsoa. Ali samo nekoliko mjeseci nakon davanja koncesije, uvidjelo se da je preduzimač nesposoban za izvođenje tako velikih radova, i Van der Elstova koncesija je nestala u opštem brodolomu Langran-Dimonsoovih preduzeća.

Koncesija za izgradnju željeznica u evropskoj Turskoj dodijeljena je g. baronu Hiršu 1869. godine. Ona je obuhvatala mre-

Le Fort de Driny, frontière turque sur la Unna. — Rajas catholiques de Bosnie. — Entrée fortifiée de Novi. (P. 109.)

Tvrđava Zrinskih, turska granica na Uni. Katolička raja iz Bosne. Utvrdeni ulaz u Novi.

žu od oko dvije hiljade pet stotina kilometara, sastavljenju na sljedeći način:

Jedna glavna pruga, koja bi od Carigrada, preko Adrijanopolja, Filipopolja i Sofije išla s jedne strane do srpske granice, u okolini Niša, a s druge strane do austrijske granice, prelazeći preko Bosne cijelom njenom dužinom.

Od ove glavne pruge trebalo je da se odvajaju tri kraka: dva prema jugu i jedan prema sjeveru; prvi bi išao od Adrijanopolja do Egejskog mora, blizu ušća Marice; drugi bi polazio iz okoline Niša i završavao se u Solunu; treći bi se račvao blizu Adrijanopolja i vezivao na prugu Varna—Ruščuk, a ova se završava na Dunavu, preko puta vlaške granice.

Radovi na izgradnji bili su snažno krenuli početkom 1871. godine, pa je u toku 1872, 1873. i 1874. postepeno pušteno u saobraćaj hiljadu dvjesto osamdeset kilometara. Ali, dok su se radovi izvodili, izvršena je korjenita izmjena u režimu koncesije, pa je dužina mreže koju je kompanija trebala da izgradi bila skraćena za polovinu. Evo pod kojim je okolnostima izvršeno to skraćivanje:

Koncesija iz 1869. godine dodijeljena je za vrijeme velikog vezira Ali-paše, posljednjeg predstavnika one škole prosvijećenih i umješnih državnika koji su preko dvadeset godina upravljali otomanskom carevinom. Prvo su otišli Rešid i Fuad-paša; Ali-paša je umro ujesen 1871; zamijenio ga je Mahmud-paša, bivši ministar mornarice. Tvrdi se, da li s razlogom ili bez razloga, da se ovaj veliki vezir nalazi pod izravnim i moćnim uticajem predstavnika Rusije, a ta se carevina, zbog svoga geografskog položaja, političkih tradicija i namjera za budućnost, prirodno protivi svakoj mjeri koja bi mogla da ojača otomansku carevinu, da učvrsti njen ekonomski i industrijski razvoj, da olakša prikupljanje njenih trupa, da je tijesno povezuje s drugim susjednim zemljama.

Bez obzira da li se taj uticaj vršio ili nije, sigurna je činjenica da je Mahmud-paša, odmah po dolasku na vlast, pokazao čvrstu riješenost da otkáže željezničku koncesiju koju je 1869. odobrio njegov prethodnik. Veliki vezir je tu odluku stavio do znanja kompaniji, koja je žustro protestovala i odlučno odbila sakaćenje svoje mreže. Ali na dužu stazu bilo je nemoguće boriti se protiv vlade koja ima apsolutnu vlast i koja je čvrsto odlučila da otkáže ugovor o koncesiji, a ne podliježe nikakvoj sudskoj vlasti. Moralo se popustiti, poništiti konvencije iz 1869, i zadovoljiti se dovršavanjem pojedinih pruga čiji su radovi bili u toku u trenutku otkazivanja.

Na osnovu novih konvencija koje su nakon toga sklopljene 1872. godine, mreža koju je kompanija trebala da gradi smanjena je na polovinu, iscjepkana u tri međusobno odvojena kraka, bez ikakve veze sa prugama ostalog dijela Evrope. Od glavne pruge koja je građena 1869, ostala su samo dva krajnja dijela: solunski krak je zadržan, ali više ni sa čim nije povezan. Veliki vezir je pristao da u ustupljenoj mreži ostavi samo jednu priključnu

prugu, onu koja od Adrijanopolja ide na sjever prema Šumli — put od Ruščuka do Varne, Vlaške i Rusije. Ovaj bi se izuzetak mogao objasniti posrednim uticajem o kojem smo ranije govorili; dodajmo i to da on nije bio duga vijeka. Vjeran tradiciji po kojoj jedan veliki vezir kvari sve što je uradio njegov prethodnik, i Mahmud-pašin nasljednik je osujetio izgradnju priključka za Šumlu.

Istina, u konvencijama iz 1872. država je preuzela na sebe izgradnju pruga koje upotpunjuju mrežu a koje je oduzela kompaniji-koncesionaru, a posebno priključak između glavne pruge i kraka od Soluna do srpske granice. Istina je i to da se država obavezala da izvede lučko-pristanišne radove u Varni, Solunu, Dedeagaču (početak pruge na Egejskom moru) i Carigradu. Istina je, najzad, da je država uzela obavezu da izgradi čitavu mrežu puteva za opsluživanje željeznice, jer je unutrašnjost zemlje bez ikakvih prohodnih saobraćajnica. Kompanija za eksploataciju preostalih pruga unijela je u novi ugovor sve te odredbe, a vlada je na njih pristala; evo kako su one izvršene:

Danas, četiri godine nakon potpisivanja konvencija iz 1872, onih hiljadu dvjesta osamdeset kilometara, koliko je ostalo kompaniji-koncesionaru da izgradi, u upotrebi je već nekoliko godina. Tih hiljadu dvjesta osamdeset kilometara čine sljedeće pruge:

1. Od Carigrada do Adrijanopolja, Filipopolja i Belova. To je početak velike međunarodne linije koja je trebala da se, prema koncesiji iz 1869, produži do srpske i austrijske granice. Praznina između Belova, gdje prestaje izgrađena pruga, i srpske granice, iznosi oko tristo kilometara.

2. Od Banjaluke do Dobrljina pruža se završni krak te iste velike međunarodne linije prema austrijskoj granici. Njime ćemo i putovati u ovom trenutku našeg pripovijedanja da bismo ušli u Bosnu. Između Belova, gdje se završava krak br. 1, i Banjaluke, gdje počinje krak br. 2, razmak iznosi otprilike sedam stotina kilometara.

3. Od Soluna do Mitrovice. Solunska pruga, koja je trebala da bude krak međunarodne linije, sada je čorsokak, bez ikakve veze s nekom drugom željeznicom. Praznina između nje i srpske granice je oko dvjesta kilometara.

4. Od okoline Adrijanopolja do Jambola. To je prvi dio priključka koji je trebao da ide na sjever, prema Šumli i Dunavu. Kako smo rekli, vlada je zabranila kompaniji da nastavi radove dalje od Jambola, koji je prema tome, takođe, postao slijepo crijevo. Između te posljednje tačke i pruge Ruščuk-Varna, razmak iznosi dvjesta kilometara.

5. Od Adrijanopolja do Dedeagača na Egejskom moru.

Što se tiče spoljnih pruga koje bi trebale da, prema konvencijama iz 1872, povežu te raštrkane komadiće međusobno i sa ostalim dijelom Evrope, turska vlada nije uspjela za četiri godine da izgradi ni jedan jedini kilometar; nije izvodila ni cestov-

ne, lučke i pristanišne radove koji su neophodni da bi se oživio promet na prugama u eksploataciji. Veliki veziri su se smjenjivali posljednje četiri godine; odobreni su zajmovi u znatnim iznosima, ali se ništa nije uradilo za javne radove. Pametni Turci dobro uviđaju ogromne koristi koje bi otomanska carevina mogla da ostvaruje kada bi njene željeznice bile povezane s mađarskim i austrijskim; troškovi tih priključaka ne bi bili suviše veliki, pošto bi (izuzev pruge kroz Bosnu, koja je duža i ne toliko hitna) bilo dovoljno sedamsto ili čak petsto kilometara željeznice da se mreža upotpuni i spoji. U teškim prilikama u kojima se sada našla njihova zemlja, čak i manje pametni Turci nisu mogli a da ne uvide veliku korist od željeznica za pokrete trupa i brzo prikupljanje vojnih snaga na ugroženim tačkama. Ali potpuna nedosljednost u krugovima vlasti, stalne promjene upravljača, administrativni nered i finansijska propast koja iz toga proizlazi, nepovjerenje prema strancima, koji bi jedino i mogli da uspješno dovedu do kraja neki poduhvat u javnim radovima, a iznad svega diplomatske spletke na koje smo aludirali, navode na pretpostavku da će proći još mnogo vremena prije nego što će evropska Turska dobiti racionalnu i povezanu željezničku mrežu.

Čekajući na vrijeme polaska u kancelariji *štacionsasistenta*, prikupljam još nekoliko manje ozbiljnih a slikovitijih statističkih podataka. Cjelokupan nedjeljni prihod je na stolu: on za stanicu u Novom iznosi dvanaest fijorina (37 franaka i 50 santima); u normalno vrijeme, prihod za cijeli mjesec ne prelazi dvjesto fijorina. Jedini putnici su nekoliko vojnika koji se vraćaju u jedinicu, žena i služavka protjeranog pravoslavnog sveštenika iz Prijedora, koje se tamo vraćaju da bi spasile svoju imovinu, dva dostojanstvena, bogato obučena i do zuba naoružana muslimanska posjednika — *bega* — koji idu da običu svoja imanja, najzad jedan slovenski apotekar katoličke vjere iz Zagreba, koji je osnovao filijalu u Banjaluci. Mašinista je Litvanac i zna nekoliko francuskih riječi. Način prevoza i industrijska forma opreme u velikoj su suprotnosti sa izgledom onih koji putuju vozom ili su oko njega zaposleni. Kondukteri i željezničko osoblje, sa dugim handžarima za pasom i kratkim širokim puškama s koralnim inkrustacijama o ramenu, stvaraju zbrku u glavi putnika kome otvaraju vrata vagona; *zaptija*, žandarm ili policajac, koji zvoni za polazak sa čitavim arsenalom na stomaku, više liči na nekoga ko će napasti voz nego ga braniti; ali sve se odvija dobroćudno i, da nije inicijative šefa stanice, praktičnog i administrativnog čovjeka, niko se ne bi baš mnogo brinuo za vrijeme i tačnost koja je neophodna u ovakvoj službi. Putujemo prosječnom brzinom tramvaja i isprva pratimo tok drugog rukavca Une. Iza srebrnih vrba duž obale klize veliki brodovi koje vuku konji, nalik na *dahabije* sa Nila. Duž pruge nema nikakve ograde; na mjestima ukrštanja sa putevima, koje preprečuju branici što se dižu pod teretom teškog kamenja,

stoje karavani seljaka koji idu u polje sa prethodnicom i zaštitnicom; čovjek bi rekao da su to *bašibozuci* koji idu u boj.

Na većoj stanici, u Prijedoru, prilazi staničnoj zgradi su puni svijeta, a begove dočekuje grupa bosanskih kicoša otmjenog držanja, među kojima se ističe ulema sa bijelim turbanom. Šef stanice, iako je Austrijanac, nosi fes na glavi, širok crveni pojas i revolver; po držanju izgleda sasvim kao musliman. Svijet tumara preko kolosijeka, nekoliko vojnika silazi i traži vode za svoje obredno pranje, popadija i njena služavka provlače se kroz gomilu, izbjegavajući Srbe naslonjene na ogradu koji pokušavaju da im daju neke znakove. Prijedor je najpostradaliji grad u Bosni: ustanici su ga stalno ugrožavali, srpska crkva je spaljena, a sve stanovništvo pravoslavnog obreda je u bjekstvu.*

Vozimo se tako četiri sata preko divne ravnice kroz koju protiču mnoge vode; bogat ali slabo obrađen kraj taman je toliko brdovit da ne izgleda jednolično. Sva je ljetina još u klasu, a predio izgleda pust. Srbin se, kao što je poznato, grozi naselja, pa su kuće raširkane tu i tamo, veoma udaljene jedna od druge. Citave šume, koje su izgorjele, pokazuju kosture spaljenih stabala i velike crne grane; tlo kojem su još nedavno davale hlad, ogoljeno, pokriveno pepelom, u kontrastu je s ovom blagom i skladnom prirodom zlatnožutih i svijetlih boja, koja podsjeća na Turenu u prvim jesenjim danima. Putnika iznenađuju zapuštenost i potcjenjivanje biljnog bogatstva: na svakom se koraku vidi posječeno i napušteno drveće, skoro sva zemlja je na ugaru; oko nekoliko kuća, okupljenih pored neugledne džamije s drvenim minaretom, pružaju se kukuruzna i sijerkova polja na kojima se neobrane biljke suše; zrele tikve i bundeve prekrivaju tlo žutim i jarko crvenim tačkama.

Gdje god ima kakva voda, Turčin gradi mlin, i ponegdje se vide, na padini kakvog brežuljka niz koji teče potok, u uskoj presahloj vododerini sa šljunkovitim koritom, drveni točkovi koji vise na osovini — primitivna građevina nekog jadnika koji je sam sebi mlinar.

* U posljednje vrijeme, sredinom maja 1876, za vrijeme ponovnog jačanja ustanka u Bosni i razbuktavanja pokreta u Bugarskoj, grad Prijedor je ponovo stradao. Ubistvo francuskog i njemačkog konzula u Solunu bilo je znak za bartolomejsku noć hrišćana u Prijedoru; novine su nam donijele vijest o pokolju cjelokupnog katoličkog stanovništva; ali istraga je utvrdila broj od sto dvadeset jedne žrtve.

GLAVA VII

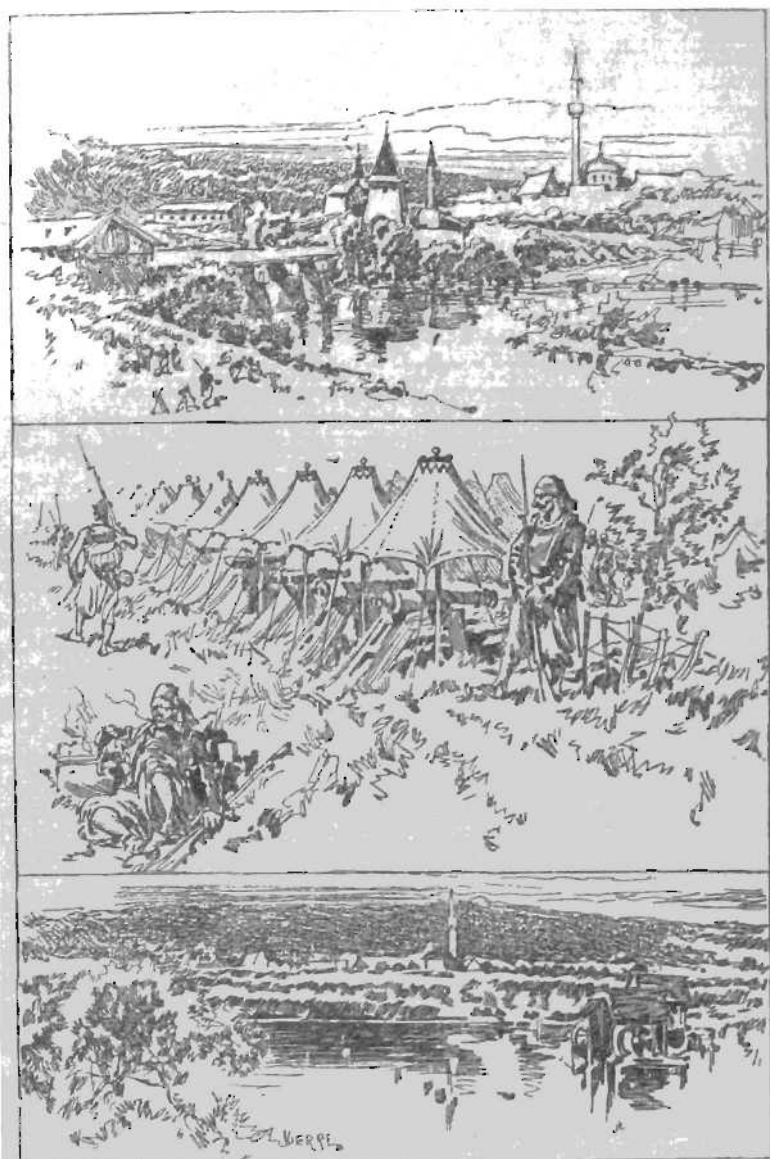
BANJALUKA

DOLAZAK. ZELJEZNICKO OSOBLJE. SETNJA GRADOM. SRPSKO PRED-
GRADE. FURSKA CETVRT. SRBI NAPUSTILI GRAD. POSJETA KONZULU.
PRVI UTISAK.

U dva i po sata voz se zaustavlja pred banjalučkom stanicom; do grada je još daleko, inspektori i šef stanice rado me prate da mi pomognu pri smještaju. Prelazimo preko ravnice glatke kao zeleni čilim, koju na krajnjem horizontu zatvara lanac šumovitih bregova; tamo se po nizu blijedosivih vrba naziru okuke Vrbasa, koji vijuga između strmih obala. U tom prostranom polju, bezgraničnom poput marokanskih ravnica, stoje bijeli šatori zarubljenih kupa nekog turskog logora, sa isturenim predstražama na prelazima preko rijeke. To je divizija *redife*, muslimanske teritorijalne odbrane iz banjalučkog *sandžaka* ili okruga; ona se nalazi pod komandom oficira redovne vojske i, po odredbama zakona, ne smije napuštati svoj kraj. Idemo duž prve linije, koju štite dvije poljske baterije, ali možemo samo krišom da bacimo po koji pogled na topove, koji stoje na lafetima pod kupastim suncobranima sa obojenim rubom; stražari, koji šetaju s druge strane jarkova uz cestu, ne daju prolaznicima da se zaustavljaju, a svako ko je u evropskom odijelu dvostruko je sumnjiv.

Željezničari mi kažu da je njihov život zamro. Ranije je ovdje bila strana kolonija, sastavljena od inženjera, službenika, ljekara, sve samih Nijemaca, Francuza ili Italijana; ali ta se grupa raspršila, muslimansko stanovništvo je postalo osorno i, usljed bijega poljoprivrednog elementa — raje grčkog ili rimokatoličkog obreda — od nekadašnje manjine postalo uvijek budna i sumnjičava većina.

Željezničko osoblje stanuje u samoj stanici i, poslije šest sati, više ne može održavati vezu sa gradom. Ono malo Srba što je ostalo zatvorilo se u kuće, iz kojih ne smiju izaći iz straha da ne budu spaljene. U srpskoj četvrti, izgrađenoj *a la franka*, gdje pojedine kuće pristojno izgledaju, pokazuju mi domove najbogati-

La vue de Bajnaluka. — Parc d'artillerie turque. — Kostainioza.
(P. 169.)

Pogled na Banjaluku. Turski artiljerijski logor. Kostajnica.

jih kmetova; oni su sada napušteni ili ih čuvaju samo sluge, koje žive od nekoliko zrna kukuruza i ne pojavljuju se ni danju ni noću. Taj dio grada, koji se pruža s obje strane ceste, nije naročito karakterističan. S lijeve strane prema ravnici uzdiže se konzulat austrougarske vlade, čija se zastava vije navrh jarbola. Austrija je jedina nacija koja je ovdje zastupljena; ostale velike sile imaju predstavnike u Bosna-Saraju. Zaustavljamo se u predgrađu, na trgu koji je od drumu odvojen širokim jarcima. To je hrišćanska pijaca, okružena drvenim kućama, krčmama, prenoćištima, malim dućanima. Neki Dalmatinac, koji se ovdje naselio u vrijeme izgradnje željeznice kao preduzimač zemljanih radova, drži neku vrstu hotela i točionicu pića; on govori italijanski i srpski s podjednakom lakoćom, kao i Dalmatinci s obale, i nudi ni smještaj. Opraštam se od inženjerā, koji mi obećavaju da će me posjetiti rano ujutro; oni mi preporučuju veliki oprez i savjetuju da se javim austrijskom konzulu, ukoliko želim da izbjegnem eventualne neprijatnosti.

Čim sam se smjestio, izlazim i idem kud me oči vode, ne znajući ništa o mjestu u koje sam stigao. Srpsko predgrađe se pruža još dosta daleko, zatim se kuće prorjeđuju; čovjek bi rekao da je izišao iz grada i stigao na selo. Veoma širok put sa drvoredom prolazi kroz vrtove sa gustim zelenilom, gdje slobodno pasu stada, napolu sakrivena visokom travom i mladim drvećem. Ako se bolje pogleda, u korovu se razaznaje sivo kamenje koje se jedva vidi od mahovine i puzavica: to je polje vječnog odmora, groblje turskog dijela grada, nasmiijano utočište puno svjetlosti, puno sunca i ptičije pjesme, gdje dostojanstveno visoko drveće njiše svoju sjenu nad nadgrobniim kamenjem koje se završava turbanima. S druge strane ceste ima još vrtova sa crvotočnim daščanim ogradama i u dnu kojih se naziru kuće. Čovjek ne bi ni rekao da se nalazi usred velikog grada, ali, što se dalje ide, to je život očigledniji: djeca, sva obučena u crveno kao ministranti, guraju se na izlazu iz škole, dok ih opominje njihov učitelj, *taleb* s naočalama, sa glavom kao u alhemičara, koji podsjeća na Dekanove slike; nasred kolovoza brzo prolaze arnautski konjanici i osorni Albanci, s puškom preko sedla, a iskre sijevaju ispod konjskih kopita; jedan oficir nizama prelazi preko ceste, natovaren potpuno krvavom četvrtinom ovna.

Turski dio grada počinje nakon vrtova, prostraniji i šareniji od srpskog predgrađa. Na ulazu je pijaca, ponovo ista kao u svim tim muslimanskim gradovima; ali ona se proteže na jako velikom prostoru. U njenom središtu je velika džamija. Vrijeme je za molitvu; svijet ulazi u gomili, i iza lukova, zatvorenih obojenim rešetkama kao mušebecima, vide se vjernici kako obavljaju obredno pranje pred velikom školjkom u unutarnjem dvorištu. Mujezin, potpuno presamićen starac, oslonjen na štap, ide da stane na raskršće četiri ulice koje se sijeku pod pravim uglom na pijaci i, usred te gomile koja smeta prolazu, zove vjernike u dža-

miju piskavim i drhtavim prodornim glasom u nekom čudnom ritmu. U gomili ima živosti; ipak, ne trguje se mnogo, a većina radnji je zatvorena. Svaka radinost ima svoje uske i dugačke uličice, kuda može proći uporedo samo dvoje ljudi; iznad njih, podignuti kapci čine neku vrstu strehe; postoji četvrt krojača, kazandžija i trgovaca tkaninama. Javni pisar, sâm u svojoj radnji bez robe, ozbiljno čita Kuran, mrmrljajući naglas; malo dalje, nekoliko vrlo dostojanstvenih i otmjenih ličnosti, obučениh u svilenkaste tkanine i bogata krzna, sjede na tezgi trgovca papučama i lagano besjede, sa lijepim i izražajnim pokretima. Nemoguće mi je da se zaustavljam, jer se odmah okuplja gomila, i osjećam da na mene motre sa zabrinjavajućom radoznalošću.

Nakon pijace, dolazi se na rasklimani most iznad kužnog jarka u kojem gacaju patke; na obali blatnjavog potoka čuče neki bijednici i vegetiraju kao skamenjeni u crnkastom blatu. To je rukavac Vrbasa koji protiče kroz grad, stvarajući bare zbog kojih su saobraćajnice neprohodne. Nikada vedrije prirode i slikovitijeg grada a veće zapuštenosti; sve je puno suprotnosti: kao u svim istočnjačkim gradovima, sa ruševnih udžerica smiješi se zelenilo i cvijeće, a stare daščare stoje pored vila gizdavih boja i vedrog izgleda.

Dok tako prvi put šetam nasumce, bez plana, bez objašnjenja, izgleda mi da se sav ostali dio grada, izuzev srpske četvrti i pazara, gdje su kuće zbijene, sastoji od ulica s čije su obje strane vrtovi sa daščanim ogradama, u dnu kojih se stambene kuće skrivaju u zelenilu.

Idem pustim ulicama za telegrafskom žicom i stižem do nečeg što je, vjerovatno, *konak*, to jest vladina zgrada, pravilna građevina s velikim centralnim svodom u obliku potkovice iznad koje je mušebek sa odsječenim stranama. Osedlani konji kopaju nogama ispred kapije koju čuva odred konjanika; *konak* se naslanja na tvrđavu, i s te strane grad zatvaraju visoke zidine sa bastionima; na glasijama raste veliko drveće, a željezni topovi leže u travi, pored razbijenih lafeta.

Obišavši grad, vraćam se kući kroz vrtove koji vode u srpsku četvrt. Moj domaćin, već uznemiren, uvjerava me da ne treba ulaziti u tursku četvrt i pokušava da mi dobro objasni situaciju: grad je u opsadnom stanju, stranac se tu ne bi mogao zadržavati; ali kako iz tih neodređenih riječi ne saznajem ništa jasnije, odlučujem da se javim austrijskom konzulu. Gospodin Depolo je bivši kancelar i tumač konzulata u Mostaru; on već petnaest godina boravi u pokrajini. Ispod profesionalne suzdržljivosti zvaničnog predstavnika naslućuje se velika zabrinutost. U cijeloj Bosni, banjalučka *nahija* je centar sa najviše katolika i grčko-pravoslavnih; broj stanovnika obično nije ispod pedeset hiljada duša, a muslimani u taj omjer ulaze sa svega šest hiljada. Sada su usljed ustanaka Turci gospodari, pošto je raja napustila teritoriju pokrajine, i moguća je svaka eventualnost. Svake se noći očekuje pokolj, oči

srpskog stanovništva su uperene u zastavu konzulata; oni Turci koji su se sprijateljili sa srpskim porodicama i ne dijele fanatizam svojih jednovjeraca, s vremena na vrijeme šalju konzulu obavijesti o zavjerama koje se kuju protiv hrišćanskih života. Moj mi je domaćin, uostalom, rekao da njegova žena i kćerka imaju osigurano utočište u jednoj muslimanskoj porodici, i u njegovim riječima nema nikakvog pretjerivanja. Katolici su bezbjedniji od raje pravoslavnog obreda, ali se ni jedni ni drugi ne odvažuju da ulaze u turski dio grada; i sam konzul tamo ide samo u uniformi, u pratnji svog *kavaza*, i to u zvaničnim prilikama. Svi su kmetovi otišli, ljetina je ostala u klasu; spominju se ovdašnji Srbi, bogati posjednici sa preko hiljadu zemljoradnika na svojim imanjima, koji su morali da napuste sve što imaju i da bježe. Turčin se još ne usuđuje da prigrabi ljetinu, jer Srbin nije počinio drugog zločina osim što je otišao iz zemlje; katolik koji je ostao ne smije da žanje tuđu ljetinu, jer bi bio izložen Turčinovom nasilju: izaslanici iz Vojne krajine, gdje su se ti bogati posjednici sklonili i ponudili im polovinu proizvoda ako hoće da žanju umjesto njih, bili su zlostavljani, zbog čega su odustali od toga poduhvata.

Ide zima, ljetina se kruni i propada na zemlji bez koristi i za koga. Ovdje vlada strava, svi su sumnjivi; ljudi se ne usuđuju ni da stanu na ulici ni da tiho govore. Svi su pravoslavni sveštenici morali pobjeći; trapisti i franjevci, koji su veoma uticajni, smjeli su da ostanu. Sam grad ustanici ne bi mogli osvojiti; on je ipak bio ugrožen i, prema vijestima koje dolaze izvana, Turci, fanatizirani porazima ili opijeni uspjesima, vrše nasilja nad Srbima. Zatekao sam, dakle, dosta teške prilike: prošle noći, usred mraka, čuli su se vika i pucnji. Jedna grupa Turaka upala je u hrišćansku četvrt, prodrla čak u srpsku crkvu i, naslagavši tu snoplja i granja, zapalila zgradu, na veliki užas cijelog predgrađa; ruševine se još dime. Stanovništvo, nesposobno da se brani, prestravljeno, a, uostalom, svedeno samo na služinčad, nije ni pokušalo da pruži otpor i nastavilo je da se krije. Konzul me odgovara od daljeg putovanja: ako ostajem pri tome da putujem do Bosna-Saraja, savjetuje mi da idem na sjever do Gradiške i da odande krenem sa pratnjom konzularne pošte.

Pošto se sunce sprema da zađe, konzul zahtijeva da me na povratku u moj kvart prati *kavaz*; ali ja insistiram da odem do srpske crkve, koja stoji upravo iza kuće u kojoj stanujem, u ograđenom prostoru sa posađenim drvećem, kao u dvorištu neke normandijske farme. Prolaznici bojažljivo gledaju, i sve to hrišćansko stanovništvo ove četvrti izgleda zastrašeno. Prolazim unutar ograde; ruševina se zaista još dimi: to je bila drvena građevina, bijedna i neugledna, prije šupa nego crkva; pocrnjele grede su ostale naslonjene na okrečenim zidovima. Mjesto je pusto; jedna stara služavka, jedini njegov čuvar, bježi kad smo joj se približili i odbija da dâ objašnjenja o uzrocima nesreće. Odjekuje topovski

pucanj; to je kraj dana. Začuje se mujezinov glas, piskav, drhtav. On je čučao iza ograde *džamije* očekujući signal, jer se pojavio odjednom, ruku dignutih prema istoku; dok dugo izvija svoju žalosnu pjesmu, on istovremeno osvjetljava balkon svud unaokolo nizom zelenih zaslona sa posudicama u boji. Ramazan je: post se prekida, za muslimana počinje dan; on se završava za hrišćanina iz srpske četvrti, koji zamandaljuje vrata, zatvara kapke i puni oružje, pun straha i zloslutnih predosjećanja.

GLAVA VIII

TURSKA VOJSKA

PRATIM TURKE U NASTUPANJU PROTIV USTANIK. SUSRET SA USTANICIMA U SVINJARU. GERILSKI RAT. TURSKA VOJSKA. ZAUSTAVLJANJE U BERBIRU. BITKA KOD SVINJARA. NEREDOVNA VOJSKA. BASIBOZUCI. ZAPTIJE.

Vijesti što su već nekoliko dana stizale u Banjaluku bile su zabrinjavajuće: odred ustanika koji je zasjeo na drugoj strani Vrbasa, na brežuljcima između Ukline i toka rijeke, dva dana je imao nadmoć nad turskim trupama. Viši oficir koji komanduje u Gradišci morao je da zatraži pojačanje i topove iz logora u Banjaluci; nekoliko sati kasnije, kolona sastavljena od hiljadu ljudi iz regularnih i pomoćnih trupa, krenula je prema mjestu bitke. Iako se ništa ne zna o odlukama koje se donose u *konaku* i mada se tajna i o najmanjim operacijama dobro čuva, dvije su okolnosti otkrile ozbiljnost situacije: *bašibozuci*, pozvani na brzinu, krenuli su prema ravnicama uz obalu Save, i neobična muzika koja se pred njima čuje najavljuje ih u svim predjelima kroz koje prolaze. Osim toga, u katoličkim selima je podijeljeno oružje i municija raji koja je ostala vjerna muslimanskoj vlasti. Ta me je pojednost jako iznenadila, pa sam odlučio da pitam franjevačke fratre ili trapiste, koji imaju samostan na izlazu iz grada, kakva je to čudna protivrječnost da su se hercegovački katolici ujedinili sa rajom istočnog obreda protiv Turaka, dok se ovdje, u ovom dijelu Bosne, muslimani ne boje da zovu one prve kao pomoćnike za gušenje ustanka koji su digli ovi drugi. Ova pojava nije nova, ali ja joj dosada nisam bio svjedok. Mada je brojnost grčko-pravoslavnog stanovništva u Bosni veća u odnosu na katolike, ova okolnost ipak otkriva ozbiljna neslaganja koja se ubuduće samo mogu povećavati. Takvo raspoloženje katolika mora remetiti računicu onih koji traže rješenje pitanja slavenskih pokrajina u evropskoj Turskoj i ujedinjenju naroda pod žezlom vladara pravoslavne vjere.

Svinjar, mjesto prema kojem se krećemo, čuven je u istoriji ustanka. Na početku bune, kada su Turci, bojeći se da će se ona

proširiti po Bosni, preduzimali mjere da uklone njene moguće vođe, odvedena su iz svojih porodica tridesetorica najbogatijih među rajom toga grada; dugo su držani u zatvoru i pušteni na slobodu tek pošto su platili otkup od dvadeset hiljada dukata. Kao razlog toj strogoj mjeri, muslimani su naveli način na koji je raja primala odmetnike koji su se sklanjali kod nje. To se dogodilo 3. avgusta; četrnaestog, nakon novih nemira oko Kostajnice, naređena su nova hapšenja: glas o tome se brzo pronio; svi sa susjedna sela izbjegla u planinu, a muškarci sposobni da nose oružje organizovali su otpor. U noći između 17. i 18, oni su presjekli željezničku prugu između Novog i Banjaluke; muslimani su odgovorili na tu akciju pobunjenika brojnim pokoljima, koji su poslužili kao signal za ustanak u čitavom tom dijelu bosanske teritorije. Dok su se zdravi muškarci dizali na oružje, starci, žene i djeca iz tih krajeva prešli su preko rijeke i zatražili utočište kod svojih jednovjeraca iz Vojne krajine. Otada do danas, ustanici žive u planini; Bosna nije pokorena, pa su uzbune česte.

Kolona pojačanja koju ću pratiti, zahvaljujući uslužnom posredovanju logorskih hirurga, sastoji se od neregularnih vojnika — pješaka i konjanika *bašibozuka*, njih sto pedeset do dvjesto — od jednog bataljona *nizama*, odnosno redovne vojske, kojih jedva da ima dvjesto ljudi, od nekoliko bataljona *redife* i od dva artiljerijska oruđa, sve to pod komandom višeg oficira koga zovu *bimbaša* ili zapovjednik hiljadu ljudi. Koloni se pridružilo i nekoliko *zaptija*, to jest žandarma, koji idu u Berbir.

Pošto smo krenuli u samu zoru, treba nam osam sati da stignemo do Pribjega, gdje vojska prelazi Vrbas preko drvenog mosta i izlazi u ravnicu u podnožju prvih obronaka planine Motajice, koju su ustanici zauzeli, pa odatle silaze da uznemiravaju turske snage, da ugrožavaju gradove između Berbira i planine i da vode čarke sve do u logore rezervista smještene u podnožju tvrđave.

Kraj kroz koji prolazimo najbogatiji je u cijeloj Bosni. Od Banjaluke do Svinjara, izuzev jednog prevoja između Maglaja i Derviša, kraj je isto toliko plodan kao i lombardijska ravnica i bez mnogo uzvišenja; ali je potpuno zapušten, te priroda čini svoje uprkos nebrizi ljudi. Veoma širok i dosta dobro održavan put vodi za Berbir i izlazi na Savu; jedan drugi put takođe prolazi kroz ravni dio ove zemlje, od Banjaluke do Novog: to je onaj kojim sam ušao u Bosnu. Ovaj sjeverni dio pokrajine u jakoj je suprotnosti sa ostalim njenim dijelovima, koji su jako brdoviti, veoma šumoviti, sa vrlo brojnim vrhovima, visokim ponekad i do sedam hiljada stopa. U čitavoj pokrajini to su jedine dvije ceste kojima je moguć kolski saobraćaj, inače je svugdje čovjek prinuđen da putuje na konju i u karavanu.

Artiljerija i *nizam* idu putem za Berbir, a pred njima kao prethodnica jašu *bašibozuci* i sviraju svoj marš na malim, vrlo kratkim sviralama, koje daju vrlo piskav i neskladan zvuk; njihov

pljosnati doboš, pričvršćen poput štita na jednoj strani sedla, odzvanja pod višestrukim udarcima kratke palice s jastučićem na kraju, kojom tuku iz sve snage jednom rukom. Nema ništa čudnije od njihovih tipova: koliko ljudi, toliko rasa i različitih nošnji. Oni idu nasumce, ne brinući se ni za poredak, ni za disciplinu, čas na čelu, čas na začelju, silaze s puta i prate rijeku, nestaju po čitave sate i vraćaju se u nezadrživom trku na samo čelo kolone.

Njihova se odjeća ne da opisati, jer svaki od njih, obavezan da se sam opremi, nosi nošnju kraja u kojem se rodio i kinđuri se po svom nahođenju, prema vlastitom ukusu, karakteru i modi. Rezultat toga je najčudnovatiji skup: čini mi se da u ovom odred u gledam uzorke svih pomoćnih i neregularnih jedinica koje se vrbuju na granicama Rusije i Azije; ali me mađarski hirurđ pored koga jašem uvjerava da pred očima imam samo dobrovoljce poznate pod imenom *bašibozuka*, i koje ovdje češće zovu neredovnim vojnicima. Oni se regrutuju najčešće iz azijskih i afričkih pokrajina Turske i čine, zajedno sa *spahijama* i *beduinima*, tri naiznčajnija dobrovoljačka roda vojske. U slučaju rata, njihova je brojnost uvijek jako velika, privlači ih mamac plijena umjesto plate, koja je postala slučajna i neizvjesna. Za vrijeme posljednjeg rata protiv Rusa, ukupan broj tih dobrovoljaca iznosio je osam hiljada u pješadiji i šesnaest hiljada u koniici. Spahije su takođe dobrovoljci, oni su aristokratski rod vojske, jer se on regrutuje samo iz starih porodica muhamedanskog plemstva Bosne, Turske Hrvatske i Bugarske. Istini za volju, u sadašnjim prilikama, dosta Bosanaca muslimana bez sredstava ide da služi u redovima tih dobrovoljaca, i oni svojim izgledom spadaju među najživopisnije.

Spahije i *bašibozuci* su potpuno nesposobni za disciplinu; njihovi oficiri nemaju nikakvih znanja koja su potrebna za vođenje pravilne bitke protiv disciplinovane vojske: zato ih i upotrebljavaju samo u planinskom ratovanju, gdje poduzetnost pojedinih više vrijedi nego potčinjavanje volji nekog zapovjednika. Oni su krajnje fanatični, bore se samo za sebe i vrlo se malo brinu za zajedničke nokrete. Vjerujem da je čak i Osmanliji nemoguće da u toj rulli iz svih pokrajina prepozna kojoj od njih pripada svaki od tipova što prolaze ispred nas. Evo, na primjer, jednog preplanulog dugačije, visokog, vitkog, mršavog i žilavog, tankih i gipkih članaka kao kod antičkog kipa, koji grabi cestom pješke, obuven samo u ravne papuče, listova stegnutih kratkim nazuvcima od marokena kao kod naših zuava, sa tankim platnenim hlačama na razreze, pripitjenim uz butine kao plesački triko: šalovi svih boja, koji počinju od donjeg dijela kukova, omotavaju cijelo tijelo do pazuha: glavni je dio odieće zeleni prsluk sa filigranskom dugmadi čiji rukavi, otvoreni kao na srednjovjekovnom šrudnjaku, padaju gotovo do koljena i liuljaju se pri hodu, tako da su ruke potpuno gole. Glavno oružje, handžar, zadjenut za pas pored pištolja sa srebrnom ručicom, toliko je dugačak da

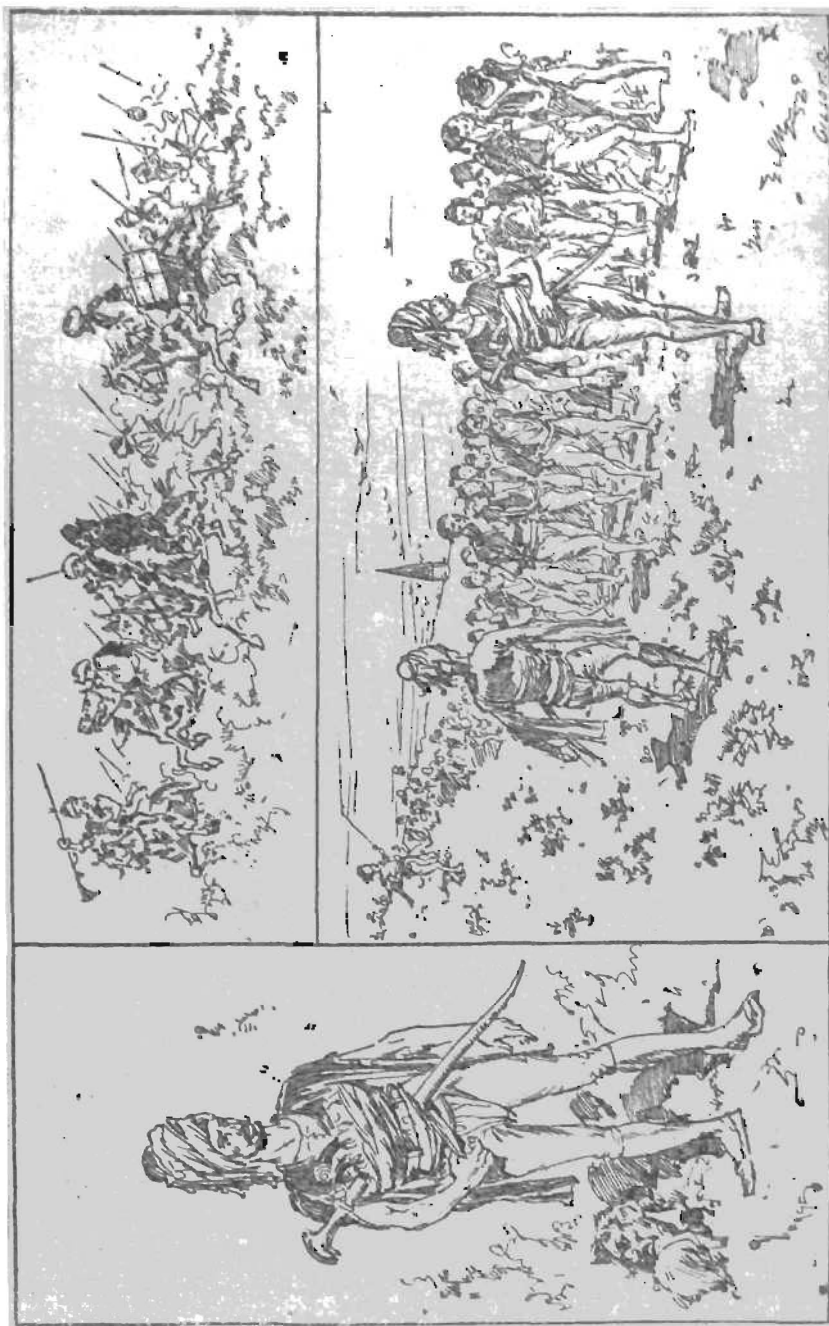

Les Bašibozouks en marche. (P. 263.)

Bašibozuci na maršu.

presijeca trup kosom crtom nadvoje i strši s obje strane grudi. Nakrivljena visoka crvena kapa obuhvata glavu do potiljka i ostavlja samo lice slobodno; skroz unaokolo omotan je svilenkasti šal čije duge rese padaju sa strane. Takav, sa kratkom četvrtastom puškom o ramenu — starinskim trabukom ili tromblonom, sa lijevim inkrustacijama od sedefa, korala i nebrušenog dragog kamena — ovaj *bašibozuk* podsjeća na *vrbovnike* iz Smirne, koje je Rafè proslavio svojim crtežima. Pored njega korača čerkeski pješak, koji se oštro razlikuje od njega: dok njegov drug ide skoro go u toj odjeći koja tačno ocrtava njegovo tijelo, ovaj se, naprotiv ne vidi ispod *burke*, ogrtača od dlakavog pusta s kapuljačom koja prekriva *bok*, šubaru ratnikā iz njegove zemlje. Konjanici su još neobičnije nakinđureni; konji, mršavi i žilavi, toliko su niskog rasta da većina jahača, jako visoki, izgledaju skoro kao da im se noge vuku po zemlji, i pored toga što ih nekako savijaju. Stremen, široka ploča koja jedva da ima mali krilasti rub, sasvim je neobičnih dimenzija. Konjska oprema, pokrovci, pribor pričvršćen na zadnjem obluku i na drvenici, stotinu čudnih predmeta, fišeklija, ogrlica, amajlija, kutija za barut, vrećica, torbica čudnog oblika, lanaca na kojima visi uska bojna sjekira i razne druge sprave što vise sa svih strana zvečeci kao gvožđurija, čine savršeno živopisnu cjelinu. Neki od konjanika su crnci; oni su umotani, kao i Arapi, u mliječno bijele tkanine, koje lijepo padaju u otmjenim i skladnim naborima; drugi nose blještave prsluke otvorenih rukava, koji vise do stremena, a čije se žive boje — smaragdno zelena, karminasto crvena, modra — ukrašene komplikovano izvezenim zlatnim ili svilenim gajtanom različite boje, oštro ističu na bijelom fustanu sa hiljadu nabora. Naoružanje je toliko raznoliko da snabdijevanje municijom mora da predstavlja znatnu praktičnu teškoću. U rukama tih neregularaca zastupljeni su svi sistemi pušaka, od marokanske kratke sa širokom ljevkastom cijevi do duge lovačke i remingtonke; svako se od njih sam snabdijeva i nosi sa sobom svoje zalihe municije, svoj kalup za zrna i svoje olovo, što objašnjava one mnogobrojne zavežljaje, uvezane kanapom na tovarnim konjima koji ih prate, ili čak tako pričvršćene na sedlu ili konjskim sapima i leđima da konjanik izgleda kao da je uglavljen na svom živinčetu. Na začelju, crveni sanduci sa naslikanim cvijećem, nalik na škrinje za ruho iz arapskih kuća, sadrže oficirski prtljag, koji nose mali magarci iste rase kao i kairski.

Ono nekoliko *zaptija* koji prate kolonu izgledaju sasvim drukčije; i oni su, međutim, neregularna vojska, ali u Turskom Carstvu predstavljaju unutrašnju policiju i po službi koju vrše odgovaraju našim žandarmima u departmanima. Oni se računaju u aktivnu armiju i u slučaju rata obrazuju šesnaest pukova raspoređenih po cijeloj teritoriji. Te se *zaptije* vrbuju ponajviše među Albancima, ratničkom rasom naočita izgleda i vještom u rukova-

Bachi-Bozouks conduisant des prisonniers serbes. (P. 439.)

Bašibozuci vode srpske zarobljenike.

nju oružjem; oni su dobrovoljci, ali treba da su već služili vojsku, i brižljivo se odabiru među najprekaljenijim i najjačim vojnicima, koji su lično dokazali svoju hrabrost. Kroz koji god dio turske teritorije prolazili, sigurni ste da ćete sresti *zaptiju* na ophodnji, koji je istovremeno kurir, policijski stražar, politički agent. Da bi obavili svoju dužnost, oni ponekad prelaze i preko granice. Prošle jeseni, kad sam putovao iz Hercegovine u Split, *zaptije* koje su pratile naš karavan, sastavljen od trgovaca koji su nosili kafu u Dalmaciju, dovele su nas do samih gradskih vrata, prešavši dalmatinsku teritoriju cijelom njenom širinom. Ti su konjanici obučeni u tamne uniforme, a iz opreme njihovih konja izbačena je svaka sloboda. Konji su ružno građeni i nisu izgledni, ali su izdržljivi i odlično služe. Pošto u sebi otjelovljuju osmanlijsku otimačinu i surovost, a često su izvršioi porezničkih naloga, u Bosni i Hercegovini su *zaptije* omrznute u narodu. Za vrijeme rata oni daju predstraže i, naročito, patrole; najbolje se mogu iskoristiti kao laka konjica.

Nakon nekoliko sati hoda ravnicom, silazimo s drumu na mjestu zvanom Šibić da potražimo prelaz preko Vrbasa. Dosada smo malo koga sreli, i kraj izgleda pust. S vremena na vrijeme prođe po neki konjanik, regularni viši oficir ili bosanski beg s pratnjom naoružanih slugu, koji ide da obiđe svoje kmetove. Strancu nije lako razlikovati civile od vojnika među tim osobama ratničkog izgleda, koje tako putuju pod ratnom opremom. Mimosilazimo se s povorkama veoma niskih kola s punim točkovima — nekakvim kavezima od tršćanog pletera koje vuku po četiri vola; seljaci idu da rade u polju i nekako čudno čuče u dnu kola, s nosom na koljenima. Kreću se samo s prethodnicom i zaštitnicom od po dva rajetina na mršavim kosmatim konjčićima, s puškama preko sedla. Ti seljaci ponekad otežu u horu kratke, jednolične i neobično tužne melodije; prepoznajemo koje su rase prema njihovom držanju kad se mimoilaze s kolonom. Ako su hrišćani i raja, njihove pjesme prestaju čim nas opaze, i još se više skupljaju, tako da im se vidi samo vrh turbana; ako su muhamedanci i Turci, pokazuju izvjesnu radoznalost, ustaju u kolima i ponekad izmjenjuju šale s vojnicima. Ustanici su prokrstarili čitavim krajem kroz koji prolazimo; od 18. avgusta (kada su prekinuli željezničku prugu prema Novom i telegrafske veze na sjevernim cestama) do danas, oni su gospodarili čitavim trouglom između Kostajnice i Kozarca. Tek su sada potisnuti preko Vrbasa; zato su sela pusta, a čitav ovaj kraj, koji bi u vrijeme ubiranja ljetine morao da pruža sliku prilične aktivnosti, izgleda potpuno napušten; kao i u dijelu Turske Hrvatske kroz koji smo prošli, ljetina se suši u klasu i zima će biti teška za sve.

U Pribjezima, kolona pravi predah u ravnici; spremamo se da pređemo rijeku preko rasklimatanog mosta koji ne izgleda da tako nešto može izdržati. Turcima se nikada ne žuri; sada je tri sata poslije podne, svakako bi se mogao zauzeti položaj i zaposje-

sti uzvisine za koje se pretpostavlja da ih drže ustaničke snage, ali ide se potpuno na sreću; pošto je izgubljeno mnogo vremena u kretanju tamo-ovamo, odlučeno je da će se do sutradan u Pribjezima sačekati izveštaji oficira koji su primili na sebe posljednji udar i čija su saopštenja pokrenula odlazak kolone.

Bosanska se sela sastoje od raštrkanih i međusobno veoma udaljenih kuća; ona se ponekad protežu i na prostoru od nekoliko kilometara. Središte naselja se raspoznaje po javnim žitnicama napravljenim od trščanog pletera odignutog od zemlje do visine čovjeka i smještenog na neotesanim drvenim gredama, da bi se zaštitile od vlage sa zemlje i divljih životinja. Ovi ambari, pokri-veni krovom od dasaka, služe za čuvanje proizvoda koje kmetovi plaćaju vladi u naturi; oni su pod nadzorom sakupljača poreza.

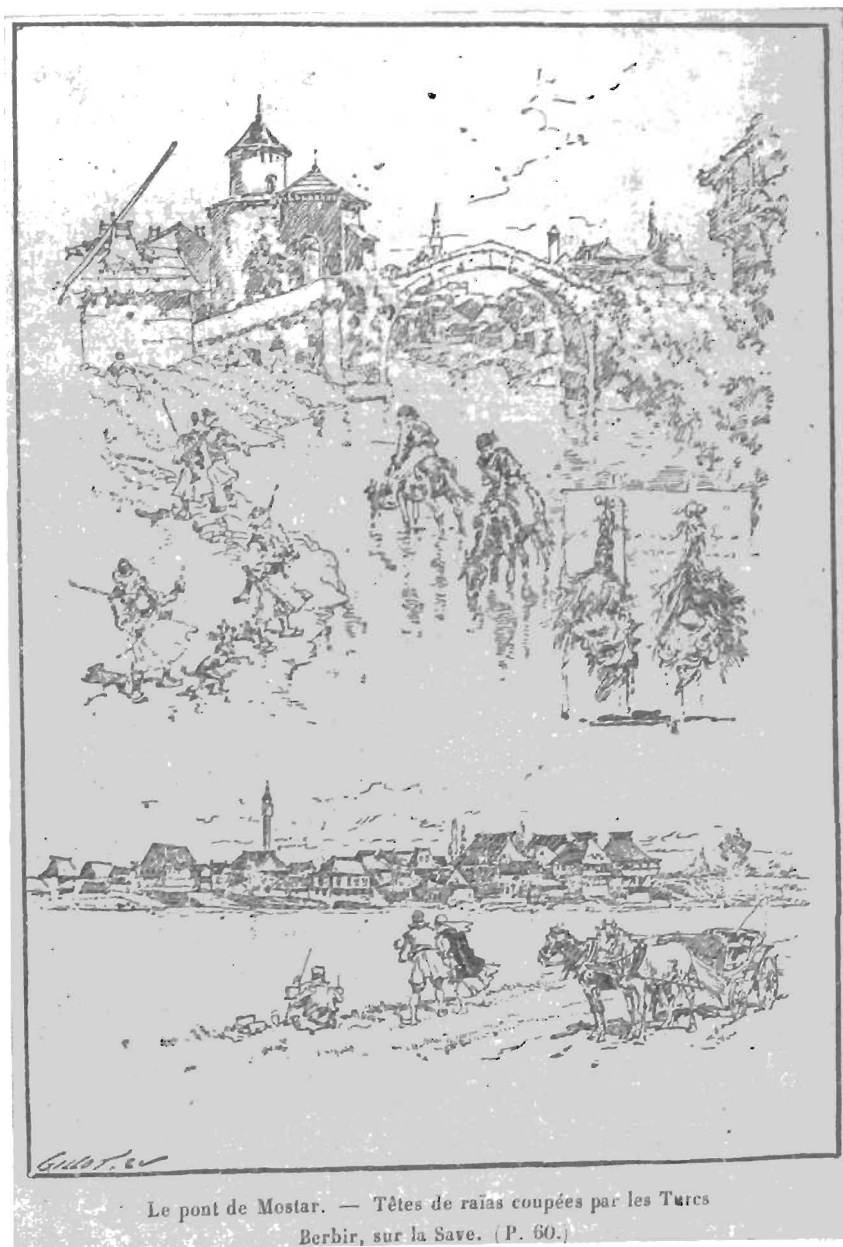
Dok vojska bivakuje a oficiri se dogovaraju, konjanici se raštrkavaju i pored upozorenja njihovih pretpostavljenih, i svako gleda da se opskrbi kako zna i umije. Ne želeći da provedem noć pod vedrim nebom, a riješen da ostanem neprimijećen, upućujem se, po hirurgovom savjetu, zajedno s njegovim posilim prema dijelu sela gdje žive katolici, kod kojih računam da ću ostati do sutra. Svi ti zemljoradnici, čije su kolibe tako raštrkane, bježe kad im se približimo, ili — ako nas sačekaju — daju negativne odgovore na sva naša pitanja. Uzalud pokazujem fijorine, srebro, pa čak i zlato, oni odmahuju glavom i odgovaraju da nemaju ništa, ni jaja, ni pilića, ni hljeba, ni krme za konja. *Nizam*, manje strpljiv nego ja, zveckea sabljom i podiže glas; ali sve komplikuje to što je on iz Rumelije i ne razumije srpski. Kako žena, po običaju južnih Slovena, nosi na pojasu maramu u obliku džepa, bacih u nju jedan novčić tražeći od nje hrane na njenom srpskom jeziku; ona niti odgovori niti se pokrenu. Mučeni glađu, idemo četvrt milje dalje, ali i tamo se ponavlja isti prizor. Ostavljajući konja na vratima ograde, ponegdje ulazimo u potpuno prazne kuće; na zemljanim podu leže košare, alat, klipovi kukuruza, a u nekom mračnom uglu, odvojena od sobe malim zidom od dasaka, prostirka od sijerkove slame označuje mjesto gdje spavaju ukućani. Ništa nema bjednije od koliba bosanske raje usred te nasmijane i blage prirode; čovjek bi rekao da ulazi u selo koje je na juriš osvojeno, i zaista, već je mjesec dana kroz taj predio stalno prolazila vojska koja goni ustanike, a i sami ustanici.

Umoran od tih beskorisnih pokušaja, vraćam se u Pribjege, gdje, u dogovoru s hirurgom, koji se boji da će se kompromitovati i zamjeriti oficirima ako uvede stranca u njihov krug, odlučujemo da ponovo pređemo preko Vrbasa i nastavimo prema Berbiru. Ako ne bude nekog noćnog iznenađenja, kolona će krenuti tek ujutro, i mi ćemo moći prespavati u gradu, od kojeg smo udaljeni samo sat i po hoda.

BERBIR

Berbir, turska Gradiška, pruža se na obali Save; stižemo u njega skoro na zalasku sunca, u vrijeme kada se vraćaju stada. Grad je okružen voćnjacima, kuće su raštrkane na velikoj udaljenosti jedna od druge, u njega se ulazi pošto se pređe preko jame pune crnkastog blata. U zelenoj ravnici, desno od puta, razastro je bijele šatore mali logor, a iznad kuća se uzdižu džamije s drvenim minaretima, koje izgledaju crne, a uvijek imaju jako visok krov koji pritišće stambenu četvrt. Grad na granici štiti rijeka Sava, a sa ravničarske strane ga brani tvrđava, ali su njene zidine u ruševinama; ogromno drveće daje hlad glasijama ispred tvrđave i, umjesto da se traži prolaz kroz kapiju, u unutrašnjost se može ući kroz prolome. Zbog neke neobjašnjive nedosljednosti, ta utvrda, u koju se nesmetano ulazi kroz tolike rupe da i konjanici mogu proći, čuva se sa nepotrebnim vojnim predostrožnostima sa strane Save, upravo na mjestu gdje je rijeka veoma široka, bez mostova i predstavlja najjaču prirodnu odbranu. Puštaju nas da uđemo preko pokretnog mosta ni ne brinući se kuda smo ušli u tvrđavu i mi, prateći kratko vrijeme rijeku, ogromnu žućkastu površinu zbog čijeg se niskog vodostaja vide visoke gole obale od smeđe zemlje isprane vodom, bez rastinja, kao nasip novog utvrđenja, ulazimo u predgrađe, odvojeno od grada, gdje je smještena bolnica kojom rukovodi jedan prijatelj mog saputnika. Konje odvođe u nepoznatom pravcu, a jedan policajac, koji preko grudi nosi remen s bakrenom pločicom ukrašenom velikim reljefnim turskim slovima, uvodi nas u okrečenu kvadratnu zgradu. U prvoj prostoriji nas je dočekao mali stari doktor sa naočalama, u evropskom odijelu, koji tečno govori turski, a kada se okrenuo meni, obratio mi se na francuskom.

Nećemo morati tražiti smještaj, jer nam ovdje nude gostoprinstvo. Prva briga našeg domaćina je da nam pokaže mjesto koje nam je namijenio za spavanje: to je potpuno prazan salon, sa vrlo širokom niskom sofom svud unaokolo; pod je sav zastrt ćilimima, a prozori, umjesto da su odignuti do visine naslona, otvaraju se na nivou parketa, tako da je gornji dio prostorije u mraku. Unutrašnjost, mada nema namještaja, ipak je pristojna; na podu se nalazi nargila sa dugom zmijolikom cijevi pored nekoliko brojeva nekog ilustrovanog lista i svezaka popularnih italijanskih romana. Nakon nekoliko trenutaka razgovora, shvatam gdje se nalazimo; ovaj doktor, koji je po narodnosti Mađar, dugo godina je u turskoj službi i dolazi iz unutrašnjosti Male Azije; živio je u Sivasu, pa je pozvan da rukovodi bolnicom u Berbiru. Ovdje živi sa ženom i kćerkom. Donose nam nešto hrane, i veče prolazi u toj kosmopolitskoj sredini, u društvu mog vodiča, muslimanskog ljekara turske vojske i nekadašnjeg studenta Latinskog kvarta, mađarskog doktora, oženjenog drugi put mladom ženom

Le pont de Mostar. — Têtes de raïas coupées par les Turcs
Berbir, sur la Save. (P. 60.)

Most u Mostaru. Glave raje koje su odsjekli Turci. Berbir na Savi.

koja se rodila u Milanu i, najzad, kćerke našeg domaćina, koja je rođena u Pešti od bavarske majke.

Mađarski doktor je turkofil i uvjerava nas da su raja izazi-vaći; on tvrdi da se svi ratni uspjesi ustanika preuveličavaju i da je on, nakon borbi koje su se vodile u ravnici između Berbira i Dubice, uprkos svim vijestima iz slavenskih novina, u svojoj bolnici imao svega trideset ranjenika, a da je poginulih bilo najviše dvanaestak. On nema dovoljno riječi prezira za sve hrišćane u turskim pokrajinama, koje opisuje kao neotesane, nezalnice, lijene i nedostojne interesovanja Evrope. Pokušavam da protivrječim, pa čak i sam musliman priznaje mane svojih jednovjercaca, ali sad se starčić upali, oči mu se zakrijese, on nam prikazuje raj u kako sama sebe zapušta, nesposobna za bilo kakvo privređivanje, okrutnija nego oni koje ona sama optužuje za tolika zlodjela, a tu svoju okrutnost dokazuje borbom koju vodi. Vidi se da naš domaćin u potpunosti zastupa stvar onih kojima služi. Za to vrijeme, ozbiljna i duboko prožeta svojom temom, djevojka, sjedeći na jastucima, skandira u pola glasa stihove iz *Sjevernog mora* Hajnriha Hajnea i iz Hartmanovih *Pjesama*. U brzom razgovoru prelazimo s Pariza na Milano, s Milana na Sivas, s raje na Turke i dotičemo se svega. Milaneskinja mi nabraja jednu po jednu vilu na jezeru Komo i navodi imena njihovih domaćina. Ove dvije žene su došle dovde pod velom, kao Turkinje na putovanju; privlačile su previše pažnje na sebe dok su bile obučene u evropsku odjeću. Već deset godina one krstare tom velikom otomanskom carevinom sa sjevera na jug, po hiru nekog guvernera ili po volji onoga ko rukovodi medicinskom službom u Carigradu.

Dobijam neke pojmove o zdravstvenoj službi u turskoj vojsci. Većina vojnih ljekara su stranci, Nijemci, Mađari, Česi, Grci ili Italijani. Među njima ima i nešto Francuza, ali njihov broj opada iz dana u dan. Naišao sam na tri bolnice, u Novom, Banjaluci i Berbiru; prvom rukovodi jedan Slaven iz Praga, drugom Mađar iz Pešte, a i treća je povjerena Mađaru. Ta je služba u prilično jadnom stanju u čitavoj turskoj vojsci, pa su ranjenici koji su evakuisani u banjalučku bolnicu nakon dvije bitke u toku ove sedmice stigli u nju prekasno i u beznadežnom stanju. Uostalom, jedna ozbiljna okolnost neobično otežava hirurške zahvate u turskoj vojsci: za svaku amputaciju je potrebno odobrenje, koje se daje tek nakon obavljene istrage. Međutim, sa formalnostima koje su uobičajene u otomanskoj administraciji, može se lako zamisliti kakve posljedice proističu iz toga propisa, koji se nama, s našim evropskim idejama, čini čudovišan, ali njegov je izvor u samoj vjeri muslimanā. Među njima je rašireno vjerovanje da, ako se pojave na vratima raje bez jednog uda ili čak unakaženi, mogu tek nakon veoma dugog čekanja biti pripušteni da učestvuju u vrhunskim uživanjima koja je obećao Prorok. I *glavosječe* iz netrljanskih krajeva žive u tom sujevjerju, pa se time da objasniti što se u toj okrutnoj borbi između raje i Turaka nailazi na toliko

osakaćenih leševa na bojištima. Čak ni najdisciplinovaniji ili najmanji fanatici među njima ne mogu odoljeti iskušenju da donesu bar nos ili uši onih kojima ne odsijeku glavu. Nakon pokolja hrišćana u Popovom polju, za koji su regularne trupe prebacivale krivicu na *bašibozuke*, naređenja iz Carigrada su bila tako izričita da su oficiri morali da se suprotstave sakaćenju mrtvaca pod prijetnjom smrtne kazne; ali ni danas neregularni vojnici ne smatraju pobjedu potpunom ako nisu obeščastili neprijateljski leš. Ni za koga više nije tajna da ustanici, naročito oni iz sliva Neretve, često postupaju na isti način i da se rado time hvale, osim ako su im vođe veoma energični i prosvijećeni ljudi. U bici kod Hutova, čitavu jednu četvu koja se zadržala na bojištu da bi obavila taj zloslutni posao sakaćenja, okupili su Turci, koji takođe nisu nikoga odveli u zarobljeništvo.

Upravo su ti grozni postupci dali surovo obilježje borbi. Ta pojava, uostalom, nije osobina samo ovih krajeva; mi smo to dobro iskusili u našim afričkim ratovima, a i u svim islamskim zemljama borci tako rade. U bici kod Los Kastiljehosa, za vrijeme španskog pohoda protiv Marokanaca, jedan eskadron *princezinih husara* pod komandom markiza de Fuente-Pelaja upao je u jamu koju je neprijatelj iskopao i brižljivo prekrio lišćem, pa su leševi oficira i vojnika koji nisu uspjeli da se spase bili osakaćeni na naše oči, a glave gotovo u trenutku odvojene od trupa. Sve u svemu, iz tog razgovora s našim domaćinom proizlazi da je jedan muhamedanski hirurg koji je studirao u francuskim bolnicama, učio našu kliničku medicinu i slušao predavanja naših velikih ljekara-praktičara, potpuno nemoćan pred čovjekom koji je ranjen u ruku ili nogu, koga bi on sigurno spasio da je može amputirati, ali ga mora liječiti bez nade, jer najviše što može da uradi jeste da spriječi pojavu tetanusa. Takav je slučaj s vojnim hirurgom koji nas ovdje prati; on priznaje da se njegov razum nije borio dugo između ubjeđenja koja je stekao izvan svoje zemlje, obavljajući profesiju korisnu po čovječanstvo, koja spasava život na smrt osuđenom čovjeku, i fatalističke rezignacije što mu je propisuje vjera, koja prepušta Alahu brigu o njegovom iscjeljenju čak i bez previjanja.

U zoru, pošto smo se, umotani u putne pokrivače, odmorili na doktorovim divanima, krećemo putem pored Save, ali ne više prema Pribjezima, dokle je kolona juče stigla, već prema Svinjaru, smještenom preko Vrbasa. Grad Berbir je u ovo rano doba dana pust. Pošto smo prošli kroz predgrađe, gdje stoji nekoliko kuća *a la franka*, išaranih fresko-pejzažima kao italijanske krčme, stižemo pred *konak*, drvenu građevinu s velikim izbačenim balkonima. Naš domaćin doktor ide poskakujući pred nama, živahan, bodar kao mladić; on želi da preuzme na sebe sve potrebne korake. I *konak* izgleda pust, straža spava; naš vodič nestaje pod stubovima predvorja, pošto mi je stavio do znanja da treba da me smatraju, dok prolazimo kroz grad, za francuskog hirurga koji

dolazi iz logora i sustiže kolonu. On se vraća i kaže nam da je sinoć telegrafski javljeno da je vojska promijenila položaj, napredovala i već stupila u borbu sinoć dosta kasno, nakon našeg odlaska. Računa se da će čete već jutros biti otjerane sa uzvisina koje su zaposjele.

Nakon dva sata puta kroz ravnicu, zelenu kao u proljeće, idući gotovo stalno uz rječicu Borinu, stižemo do Vrbasa. Na brežuljku preko vode, skrovišta ustanika se vide po oblačićima dima što se otkidaju od šumaraka kojih je uzvisina puna. Postepeno, kako se približavamo, čujemo učestano suvo pucketanje pušćane paljbe. Vojska je zaposjela dosta velik prostor; glavna snaga, koja je sinoć prešla preko rijeke, morala se povući i rastrkala se u ravnici; borbu su započeli *bašibozuci* pješaci i nekoliko četa *nizama* razvijenih u strijelce na drugoj strani. Upućujemo se prema ambulanti, smještenoj u jednom mlinu između dva stuba mosta, gdje ranjenike valja spuštati niz strmu obalu. Mlin, koji se oslanja na klimave šipove a leži na dva slabo učvršćena čamca, trese se svaki put kada se hoda. Turski mlinari nisu napustili svoj žrvanj; jedan od njih, užasno unakaženog lica, koji izgleda da se spasio iz nekog strahovitog ratnog događaja, donosi u bakrenom lavoru vodu koja je potrebna za ispiranje rana. Uostalom, ranjenika za sada nema mnogo; petorica-šestorica, opruženih između vreća, ne puštaju ni glasa od sebe, i tek po ukočenosti pogleda čovjek otkriva njihovo stanje. To su sve regularni vojnici u zapuštenim uniformama, za koje bi se reklo da su neuredni francuski zuavi. Kliještima za vađenje zrna moj saputnik izvuče tane u obliku poluge iz butine jednog ranjenika, koji jedva da je pustio jedan uzdah za vrijeme te operacije. Pacijent se tužno osmjehnu kad mu pokazaše zrno, još prekriveno ugrušanom krvlju. Što bitka postaje žešća, ranjenika ima sve više; oni kojima je ukazana prva pomoć moraju se evakuisati. U tom kretanju tamo-amo prolaze sati, nema izgleda da akcija napreduje; međutim, uvjeravaju me da će tako biti do večeri i da se sve svodi na čarkanje kao u gerilskom ratu. Pošto su dva topa upravo postavljena na obali rijeke, otrpao sam donde prvi transport ranjenika i sada posmatram gađanje jedne kolibe na vrhu prvog brežuljka. To su poljski topovi naše pomoćne kolone; vuku ih jako visoke mazge, imaju vrlo dobru poslugu, a gađanje je neobično tačno. Kažu da turska artiljerija umnogome nadmašuje ostale rodove vojske i da se njen oficirski sastav izdvaja među svim drugima. Čak je i držanje vojnika dosta vojničko, a manevarisanje, mada nema onu preciznost koja je svojstvena evropskim armijama, pravilnije je nego kod pješadinaca ili konjanika. Među podoficirima ima mnogo njemačkih instruktora, a neki od njih su, kako izgleda, bivši francuski narednici. Jedna od posebnih osobina Turčina kao tobđžije jeste odlično ocjenjivanje odstojanja, što ga prirodno čini veoma pogodnim za artiljerijsku službu. Primjećujem da su, u ovoj grupi

Notre équipage. — Types et croquis pris sur les rives de la Save. (P. 93.)

Naša kočija. Tipovi i skice sa obala Save.

od pedesetak vojnika, jedan broj poslužilaca oruđa crnci jako visokog rasta.

Tako se puškara do noći, bez plana, bez snažne odluke da se uzvišenja preotmu, zaposjednu i zadrže, tako da sva brda između Vrbasa i Bosne ostaju u vlasti ustanika, iako oni nemaju ni vještih vođa ni municije, i broje najviše sedam do osam stotina ljudi u cijelom ovom kraju, pod komandom nekog Pecije. Ukupne snage kojima se ovdje raspolaze za napad na njih iznose četrnaest bataljona; to bi se, dakle, trebalo dokrajčiti s nešto više energije; ali poslije svake akcije vrši se povratak u ravnicu da se zaposjednu gradovi, u kojima su ostali sami Turci, a visoravni se prepuštaju ustanicima. Ovaj se rat očigledno loše vodi; ne vidim strategijskih pokreta trupa. Niz brežuljaka koji je pred nama potpuno je omeđen Savom, a prelaze preko nje je lako čuvati, dok na drugoj padini ovog malog planinskog lanca napadači uvijek imaju zaklon iza toka rijeke Ukrine, tako da navlače neprijatelja s brežuljka na brežuljak, uvijek su u premoći nad njim dok su u planini, imaju pravac povlačenja ako ih on odande potjera i, prema tome, uvijek mu mogu nanijeti mnogo štete sa mnogo slabijim snagama.

Sunce zalazi; vide se *bašibozuci* kako se vraćaju, silaze niz brežuljak i razilaze se po ravnici; na polasku ih je bilo dvije stotine, sad ih se može nabrojati jedva sto gdje prelaze preko rijeke, vukući ovce koje su upravo oteli od raje koja se nije dizala na ustanak i nije bježala pred vojskom. Priča se da se glavnina snaga, nakon puškaranja po šumarcima, najzad popela na brežuljak, zauzela ograđen prostor oko jedne crkve, gdje je još neko vrijeme bilo jake puščane paljbe; zatim, pošto se ta akcija odužila, neregularni vojnici su nasrnuli na zgradu, izvalili vrata, opljačkali je, zapalili i zarobili nekolicinu, ali ih nisu doveli. Po sunčevom zalasku svako se vraća, vojska logoruje u ravnici i oko gradova, ustanici ponovo zaposjedaju planinu i visoravni da bi sutradan opet sišli do same prve linije logora i uznemiravali Turke i nastavili istu taktiku kao i prethodnog dana.

Dok se vojska s mukom ponovo sređuje, mi idemo prema selu Dugovu [?], gdje su privremeno smješteni današnji ranjenici. Tu ćemo provesti noć; štab ostaje u Bajincima [?], neregularni vojnici lutaju cestama; vidi se da nema nikakve kontrole, nikakve pozivke, nikakve discipline; svako ide tamo gdje mu se sviđa. *Bašibozuci* ne podižu logor, okupljaju se u grupama po petnaest do dvadeset ljudi, lože velike vatre i liježu u prnjama jedan pored drugog, bez straže, bez pretraživanja kuća, koje bi mogle pružiti zaklon ustanicima ako bi htjeli da ih iznenade.

TURSKI LOGOR

Logor u Banjaluci, u koji sam konačno uspio da ulazim svakodnevno, dosta je zanimljiv, jer, u smanjenim razmjerama, po-

kazuje uzorke većine trupa od kojih je sastavljena turska vojska. Šatori su kupastog oblika i u njih stane po četrnaest ljudi, uređeni su kao naši, ali vojnik, pošto iskopa mali kružni rov koji treba da izoluje njegov pokretni dom, ne brine se da podigne zemlju svud unaokolo između svakog kočica i da dovoljno duboko zatrpa dio šatorskog platna, tako da pri najmanjoj kiši tlo biva poplavljeno. Šatori viših oficira su svi *a la franka*, sa stolovima, stolicama, putnim sklopivim sjedalicama i gvozdenim krevetima. Okupljamo se oko mangale u kojoj pepeo prekriva žeravicu i širi ugodnu toplotu; donosi se kafa i lule i, izuzev fesova na glavama oficira i sabalja sa krivim sječivima što vise na šatorskoj motki pored revolvera, moglo bi se pomisliti da smo u nekom francuskom logoru. Oko štaba su grupisane, po običaju, razne vojne službe: intendantura, sekretarijat, zdravstvena služba i šator blagajnika, koji, kažu, ima pravu sinekuru. Sekretarijat zauzima dva šatora, u kojima pisari, ležeći potrbuške na kukuruznoj slami, ispisuju turska slova trščanim perima, ruku naslonjenih na jako niske stalke. Kuhinje su smještene na jednom kraju logora, pod ogromnim smeđim šatorima sa žutim prugama, od grube tkanine od kamilje dlake; to je klasični šator iz Tela i Maroka, šator Arapina na cijelom Istoku. Vojnici iz radne jedinice potpuno se razlikuju od ostalih i izgledaju kao da ne pripadaju vojsci: obučeni su u bijelo, golih nogu, napola obrijane glave, sa ćubom kose koja strši uspravno na tjemenu i oko koje je britva ostavila plavičast trag. Oprema se sastoji od niza ogromnih crnih kazana, koje je, sigurno, teško prenositi prilikom velikih marševa: cijela jedna strana šatora otvorena je prema jugu, a kuvari stoje pred velikim sudovima koji su postavljeni na ognjišta iskopana u zemlji. i to čak bez otvora za dim, i miješaju velikim lopatama neku tečnost u kojoj po površini plivaju zrna riže.

Uspio sam s teškom mukom da posjetim velike konjičke kasarne pored Vrbasa, koje izgleda da su stalnog karaktera; prvih deset dana, oficiri su stalno izbjegavali svaki razgovor. Turci su jako šutljivi kad se radi o svemu što se tiče artiljerije i konjice. Kasnije su mi rekli da konjanici, čim vide da im u konjušnice ulazi stranac, a naročito hrišćanin, umišljaju sebi da se na njihove konje mogu baciti čini; i, zaista, velik broj onih koje sam vidio na maršu vješaju na uzde i grudnjake svojih konja brojne amajlije.

Ove banjalučke kasarne su ogromne i mogu da služe kao iedan od velikih garnizona otomanske konjice; to je, uostalom, kraj u kojem ona može najbolje djelovati, jer su ostali dijelovi ovih pokrajina veoma brdoviti i pružaju jako malo mogućnosti za upotrebu ovog roda vojske. Ukupne snage regularne konjice iznose dvadeset pet pukova, a njihova brojnost nije veća od dvadeset pet hiljada ljudi, podijeljenih u dragune, spahije, kopljanike i kozake. Puk sačinjava šest eskadrona, naoružanih karabinima-repetirkama Vinčesterovog sistema. To je, kažu, najslabiji dio ar-

mije; njegova upotreba, apsolutno nikakva u mirno vrijeme, veoma je ograničena u ratu. Umjesto da je otomanskom konjaniku ostavljeno staro tursko sedlo sa širokim stremenima i širokim sjedištem, prekopirana je evropska konjska oprema, i vojnik, kome je nametnuto englesko sedlo, vâlja se na konju i izgleda kao da ne zna kud bi s nogama, koje se slabo oslanjaju na dugačke stremene. Konjanik je nespretnan, uprkos predrasudi koja tvrdi suprotno, i samo poneki oficir ima naviku da jaše.

U pogledu sposobnosti, ipak treba napraviti izuzetak u korist dva puka kozaka s ruskih granica; njihova uniforma podsjeća na uniformu donskih kozaka; kao i oni, naoružani su kopljem, a njihovi su oficiri savršeni konjanici; u redovima ta dva puka ima mnogo dezertera iz stranih armija i veliki broj Mađara. Oficiri su većinom sjeverni Sloveni, Poljaci i Ruteni; među njima ima čak i nekoliko Rusa. Skoro svi oficiri su primili islam, a neki od njih su napustili druge armije zbog teških disciplinskih prekršaja. Ranije su svi stranci, dobro plaćeni i relativno nezavisni, jako mnogo tražili da budu primljeni u te pukove; ali otkako su uvedena evropska pravila a usljed lošeg stanja u finansijama plata je postala neizvjesna, ova karijera nema budućnosti i ti vojnici-pustolovi, od kojih su neki izuzetno hrabri, napustili su turske redove. Već u doba američkog rata jako mnogo njih je otišlo iz turske službe da bi stupili u vojsku obiju konfederacija. Tvrde mi da je nakon kavkaske ekspedicije, koja je završila zarobljavanjem Šamila, velik broj gorštaka koji su izbjegli u Tursku formirao čerkesku legiju.

Konji koje vidimo pripadaju dragunskim pukovima, svi su orijentalne rase, dosta niski, veoma plahi, dugogrivi, prikladni za službu u planini, ali se ne mogu upotrijebiti u masi i razbiti kare; nemaju dovoljno težine, a ni konj ni vojnik, sa fesom na glavi, u dugom koporanu i naoružan krivom sabljom, ne izgledaju pogodni za tešku konjicu. Nabavka novih konja vrši se u Turskoj rijetko; sredstva koja su za to namijenjena pronevjeravaju se, pa nije rijetkost vidjeti konje starije od dvadeset godina gdje i dalje služe.

U kampanji kao što je ova, bolje može poslužiti neregularna konjica; ona se sastoji od žandarma ili *zaptija*, *bašibozuka*, *spahija* i *Beduina*. Ukupan broj tih snaga, veoma različit usljed mnogih okršaja u ratno vrijeme, može tada da se penje do petnaest ili šesnaest hiljada ljudi.

Ne govoreći već o suncobranu pod kojim se čuva svaki top postavljen na položaju u prvoj liniji, mjere bezbjednosti koje se preduzimaju u logoru da bi se spriječio pristup oruđima gotovo su djetinjaste. Ti suncobrani, koji ne bi mogli izdržati olujni vjentar, ne štite čak ni falju, jer kiša šiba preko površine koju oni prekrivaju. Možda je to, pored kuhinje i šatora sekretarā, gotovo jedina stvar po kojoj se turski vojni logor razlikuje od evropskog,

i perspektiva tih topova spremnih za borbu, ispod šatora ukrašenih crvenim meandrom, sa po jednim artiljercem pored svakog oruđa, pruža dosta osobenu sliku. Porta je učinila velike žrtve da stvori svoju artiljeriju; obrazovala je šest poljskih pukova čije je brojno stanje u ratno vrijeme sedam i po do osam hiljada ljudi, a ukupan broj baterija iznosi pet stotina četrdeset topova od 7, 8 i 9 centimetara, sa punjenjem straga; ima ih jako mnogo Krupovog sistema, većina ostalih su engleskog porijekla. Postoji i nekoliko mitraljeskih baterija Gatlingovog sistema.

Visoka vrijednost turskih artiljeraca je potvrđena, ona se naročito ispoljava pri odbrani tvrđava, a u istoriji Porte se može nabrojati dosta čuvenih odbrana. Ona je razbacala pet do šest hiljada tobdžija po svojim brojnim utvrđenjima, koja su u ruševnom stanju. Osim tvrđava na Balkanu, u Dardanelima i forova u okolini Carigrada, ostale su potpuno zapuštene: topovi su zardali, slabo se održavaju ili su bez lafeta; njih pale ili krađu; nema nikakve kontrole, nikakvog nadzora, a u arsenalima nema dovoljno transportnih sredstava; uostalom, putevi između pojedinih utvrđenja su u očajnom stanju, a i danas se još može vidjeti u jarcima čuvene beogradske tvrđave izvjestan broj topova u potpuno ispravnom stanju koje Turci nisu stigli da odnesu prilikom evakuacije grada na osnovu sporazuma. Uprkos tako nepovoljnim uslovima, ipak nema nikakve sumnje da bi se, u slučaju potrebe, ponovili podvizi iz Silistrije, gdje su loše hranjeni, loše plaćeni vojnici mjesecima odolijevali ruskom feldmaršalu Paskjeviču i vještini Šidlera, najboljeg inženjerijskog generala moskovske vojske. Kad bi dobijali teoretsku obuku koja se daje evropskim armijama, Turci bi postali, sa onim posebnim darom za procjenu odoka koji im svako priznaje, potpuno izuzetne tobdžije.

Ovdje saznajem nekoliko pojedinosti opšteg karaktera o organizaciji turske vojske i sredstvima kojima ona raspolaže. Sve donedavno, svaka reforma koju bi sultan naredio bila je kopija onih koje su se vršile u francuskoj vojsci, ali je, nakon naših neuspjeha iz 1870, Porta uzela za primjer sjevernu Njemačku. Ranija vojska je potpuno dezorganizovana, a nova nije u potpunosti obrazovana, jer je stanje finansija dozvolilo da se nove promjene izvrše samo u korpusima koji su smješteni u Carigradu i oko prijestonice. Iz takvog stanja stvari, u očima stranaca koji posjećuju prijestonicu, proizlazi da se izvan Rumelije ne vidi traga poboljšanjima koja su naređena.

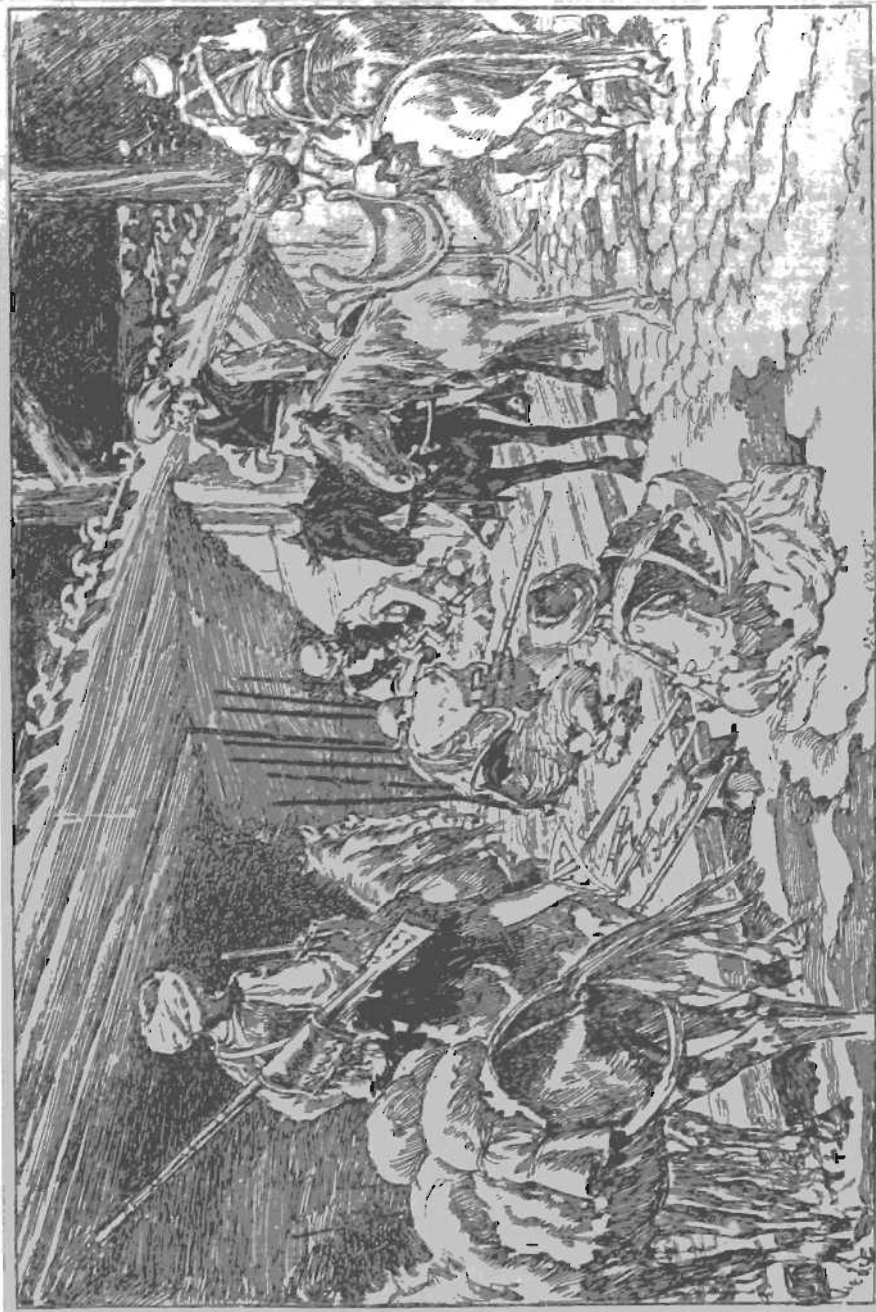
Godine 1869. korjenito je izmijenjen sastav vojske da bi se provela opšta reorganizacija. Otada svi muslimani podliježu vojnoj obavezi; ona traje dvadeset godina, od čega četiri godine efektivne službe u linijskoj pješadiji (*nizam*), dvije u prvoj rezervi (*ihtijat*), narednih šest u drugoj rezervi (*redifa*) i posljednjih osam u trećoj rezervi (*landšturm*). U vrijeme mira, svakako da se pod zastavama ne nađe ni polovina sastava *nizama*, a oni koji žele da ostanu u vojsci za vrijeme zakonom propisanog perioda,

moraju da služe kao nečija zamjena, jer, i pored zakonskog propisa koji traži da svaki muhamedanac podliježe vojnoj obavezi, nje se lako oslobađaju oni koji bolje stoje; na taj način armijska masa predstavlja siromašnu klasu stanovništva, a u kritičnim periodima nije rijedak slučaj da se iz zatvora puštaju skitnice i uključuju u vojsku. Nemuhamedanski podanici Carevine su izuzeti od vojne službe, ali oni svi plaćaju *bedel*, poseban porez za oslobođenje od vojske.

Pošto se procjenjuje da u čitavoj otomanskoj carevini živi dvadeset sedam miliona stanovnika, od kojih samo šesnaest miliona pripada islamu, ovi posljednji bi trebali da zadovolje potrebe u ljudstvu; ali treba odbiti tri miliona ako ne pravno, a ono faktički nezavisnih podanika iz nomadskih plemena koji ne plaćaju *bedel* a koje je, ipak, nemoguće prisiliti na služenje vojske. Još milion stanovnika prijestonice izuzeto je od vojne obaveze, pa čak i od poreza; prema tome, teret regrutovanja pada na dva miliona efektivnih državljana.

Nakon stvaranja mladoturske stranke i prodora savremenih shvatanja, kod muslimana je fatalistička ideja izgubila od svoje snage, i to se osjetilo na vojsci: potpuno pokoravanje sudbini, ubijedenost da ju je unaprijed odredila neka vrhovna volja (a bezbožništvo je pokušavati da se izbjegne toj neumitnoj sudbini), mržnja prema nevjerniku i propis iz Kurana da se protiv njega treba boriti, čak i ako nije napao prvi; to su bili veliki pokretači discipline i hrabrosti kod starih Turaka. Ravnodušnost prema vjeri je, svakako, umanjila vrijednost muslimanskog vojnika na bojnopolju. U malom logoru koji imam pred očima, oficiri se ni izdaleka tačno ne drže strogih propisa o postu za vrijeme ramazana; vojnici ih se većinom još pridržavaju, ali ne poštuju zakon u svoj njegovoj strogosti.

Veliki je nedostatak otomanske vojske, kako kažu, znatna razlika između turskog oficira i vojnika. Vjeran, ustrajan, disciplinovan, *nizam* nikad ne raspravlja o naređenjima svojih pretpostavljenih, resignirano, kako mu nalaže njegova vjera, ide tamo kuda ga šalju; dobar pješak, otporan na umor, mada njegov izgled odaje više spoljašnju nego stvarnu nehajnost koja skriva veliku izdržljivost, on bi, sa svojom provjerenom trezvenošću i velikom fizičkom snagom, možda bio, pod vođstvom dobrih oficira, ravan najboljim evropskim vojnicima. Ne ulazeći u pojedinosti, sigurno je da do neiskorištavanja tih sposobnosti, pa prema tome i do smanjivanja vrijednosti vojnika, dolazi iz više razloga, čiji je izvor u načinu rukovođenja vojskom. Razmjerno visoka plata već se dugo godina ne isplaćuje redovno; inspekcija trupa vrši se samo u gardi, a velika je rijetkost da se neka odluka koja se donese u Carigradu tačno izvršava u pokrajinama Carevine. Pronevjere su znatne, one se događaju na svim hijerarhijskim stepenima, a uvijek su moguće usljed nepostojanja kontrole. S vre-

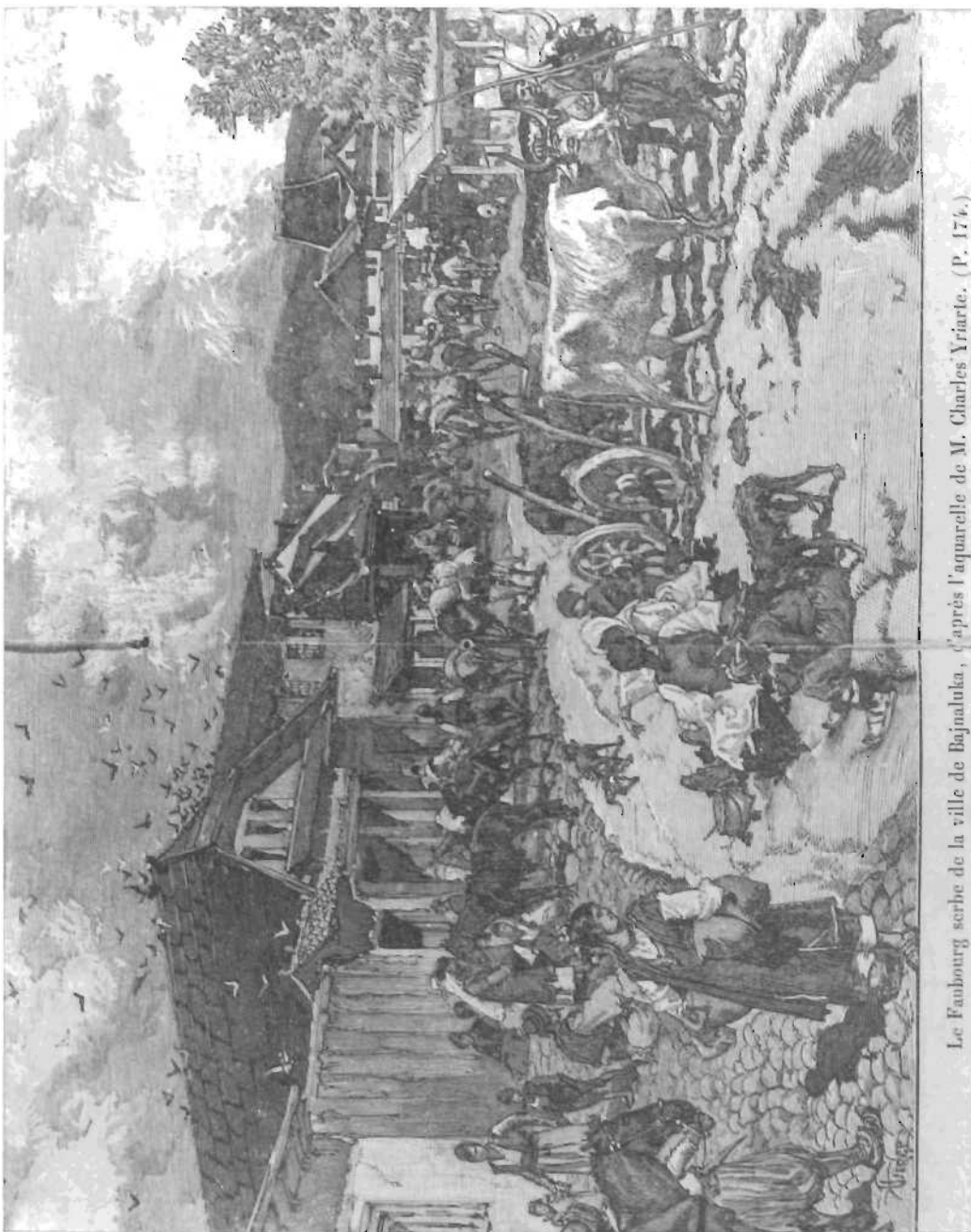
Turcs de Bosnie faisant réparer leurs armes au bazar. (P. 81.)

Bosanski Turci daju na čaršiji oružje na popravak.

mena na vrijeme, svrgavanje ponekog paše dovodi do otkrića koja bi drugdje izazvala skandal, ovdje su na njih navikli i ona centralnoj vlasti ne nameću energične odluke. Prirodno, od takvog stanja stvari najviše trpi vojnik; međutim, on je rezigniran, čvrst i nepokolebljiv pod vatrom. Zamjera mu se da nije pripravan na srčano nastupanje u zbijenoj formaciji i da nije sposoban za osvajanje utvrđenog položaja; ali u takvom slučaju na vojsku jako djeluje oficirov moralni uticaj, njegov lični polet i primjer: bez podstreka svog pretpostavljenog, muslimanski vojnik ne bi, dakle, bio upotrebljiv u ofanzivnoj operaciji kojoj nije vičan. Neosporno je da su među komandnim kadrom energični, odlučni i obrazovani ljudi rijetkost; vojnicima ulivaju povjerenje, i to s pravom, samo oni koji su bez škole zaradili činove jedan po jedan. Nije rijetkost da se naiđe na generale koji, iako nisu stekli nijedan osnovni pojam iz vojne naobrazbe, ipak ne prezaju od velike odgovornosti u ratno vrijeme i tako izlažu pogibelji trupe koje šalju u vatru. Izuzetaka ima u gardi, u kojoj se nalazi elita vojske, a većina komandnog sastava je prošla školu u evropskim armijama ili se bira među najboljim oficirima, onima koji su učestvovali u dunavskim ratovima 1852. godine, u ratu iz 1854, i tamo stekli pravo vojničko iskustvo. Uostalom, gardijski korpus, smješten u Carigradu i okolini, mogao je, svojom pristalošću, držanjem u stroju i relativnom tačnošću manevrisanja, stvoriti izvjesnu zabludu o cjelini vojske.

Redovne turske snage sastoje se od sedam armijskih korpusa; prvi se nalazi u Carigradu i okolini, drugi u Bugarskoj i dunavskoj pokrajini sa štabom u Šumli, treći je smješten u Rumeliji. Ovaj je korpus izdržao prvi udar ustanka, ali je kasnije u borbu bačena garda. Četvrti korpus je anadoljski, peti sirijski, šesti irački, a sedmi zauzima Jemen. Ova tri posljednja sastavljena su od Azijata i Afrikanaca, a većina vojnika su crnci.

Brojnost redovnih snaga u ratno vrijeme iznosi sto pedeset hiljada ljudi; rezerva, kad bi bilo dovoljno oružja i odjeće za njeno opremanje, mogla bi dati oko dvjesto hiljada ljudi; ali za *redifu* treba izdvajati komandire iz regularne armije; tako su svi oficiri koji komanduju u logorima došli iz samog Carigrada. Ova bi okolnost zahtijevala jako brojne kadrove; prema tome, funkcionisanje rezerve je stalo. Uniforme *redife* koju vidimo pred sobom potpuno su nove i nisu prilagođene tjelesnim navikama; njeno naoružanje je nedovoljno: ono se, uostalom, sastoji, kao i kod *nizama*, od pušaka različitih sistema — Enfield, Snajder i Henri-Martini. Naročito iznenađuje neurednost regularnog vojnika; neki od njih su potpuno u ritama, a ni stari oficiri ne drže do svog izgleda. Gotovo svi, umjesto da na maršu nose visoke čizme ili neku čvrstu i praktičnu obuću, prihvatili su lagane lakovane cipele a la Molijer, čije im pete, izlizane od hodanja, i izbljedjeli lak daju pečat zapuštenosti i nebrige. *Nizam* i *redifa* nose obuću koja se lako skida, u obliku papuče, zbog propisa iz Kurana koji naređuje da

Le Faubourg serbe de la ville de Bajnaluka, d'après l'aquarelle de M. Charles Iriarte. (P. 174.)

Srpsko predgrađe u Banjaluci, prema akvarelu g. Šarla Irijarta.

se u džamiju ulazi bos. Fes, koji nosi neregularni vojnik bilo kojeg roda vojske, pješadinac ili konjanik, najnepraktičnija je od svih kapa koje su se mogle usvojiti u nekoj istočnoj zemlji, jer ne štiti od sunca, noću ne čuva od hladnoće i ne bi mogla da ublaži udarac zrnja. Umjerenost turskih vojnika u jelu je čuvena: osnova njihove ishrane je kafa i riža; s vremena na vrijeme im se dijele porcije pečene janjetine — janjad se, po istočnjačkom običaju, cijela peku na ražnju, pomoću motke koja je provučena kroz trup.

U vojsci su teški prestupi rijetki, a dezerterstvo i pobuna su nepoznati zločini. Ova se okolnost, uostalom, zasniva na vjerskom shvatanju. Doveden s granica Perzije ili Azije u sjeverne pokrajine Carevine, vojnik se prepušta Alahovoj volji. On ide tamo gdje mu se naredi i pješaci bez jadicovki. On je bez oduševljenja, ali nikad ne pokazuje odbojnost, strpljivo očekujući dan kada će ona ista volja što ga je udaljila od njegovog ognjišta umjeti da ga tamo i vrati. Ako je ranjen na bojištu i treba da umre a da još jednom nije vidio bića koja su mu draga i kraj u kojem su protekle prve godine njegovog života, on ponovo nalazi u pokoravanju Alahovoj volji onu najvišu utjehu koju hrišćanski vojnik nalazi u zadovoljstvu zbog ispunjene dužnosti prema Bogu i domovini.

Pošto sam se vratio iz Svinjara, nakon prebacivanja pomoćne kolone, boravak u turskom gradu postao je otežan. Primoran da živim zatvoren u kući, bez vijesti o onome što se dešava u unutrašnjosti zemlje, odlučim se da odem iz Banjaluke, gdje sam proboravio petnaest dana. S teškom sam mukom uspio da uspostavam veze s turskim oficirima, da idem svuda po gradu, da razgledam okolinu, da se raspitam o položaju raje i njenim stvarnim zamjerkama protiv bosanskih muslimana; ali lako je uvidjeti da to stalno kretanje jednog stranca koji hoće sve da vidi, koji želi sve da sazna, koga zanima i najobičniji prizor i za koga najosnovniji pojam ima svoju vrijednost, stvara mu stalnu opasnost u zemlji u kojoj vlada ustanak, a naseljava je sumnjičavo i fanatično stanovništvo. Sve ga koči i sve mu je zapreka: on mora da pronalazi saobraćajna sredstva, treba da jede, da spava, da noći u karavan-sarajima, u koje gotovo uvijek vraćaju vojni odredi ili poneki žandarm u službi; stranca odaje čak i odijelo; njegov jezik, njegovi postupci, njegovo stalno kretanje, sve je kod njega sumnjivo i sve ga optužuje.

U sadašnjim prilikama drum je još i sigurniji od grada. Prosto da se ne povjeruje: u gradu se gladije, mada se nikad ne bježi od troška. Ljudi iz srpske četvrti neće da idu na turski pazar, zadovoljavaju se kukuruznim brašnom, rižom, jajima i mliječnim proizvodima; ima dovoljno hljeba, a vina u izobilju; ali kako hrišćani iz okoline više ne donose svoje proizvode, tu se mogućno-

sti i završavaju. Za tih petnaest dana, moj je domaćin jedanput zaklao ovna: tada se cijela porodica najela za nekoliko dana, ali poslije toga nisam više imao prilike da vidim meso u svom jelovniku; ljudi se čak ne usuđuju da love ribu u Vrbasu. Bio sam računao i na društvo inženjera i na njihovo poznavanje mjesta; ali oni žive daleko od grada i teško održavaju s njim veze. Izleti su vrlo opasni, teškoće u saobraćaju jako velike; morate se vratiti do zalaska sunca jer mogu da vas ne propuste; sve te okolnosti potpuno su me izolovale i osudile na nerad. Ako se krećem turskim dijelom grada, prate me; dva puta su me vodili u *konak*, i otada me nadziru i smatraju špijunom. Da i ne govorim kako bi izgledalo da otvorim blok i da crtam gradske predjele, ili toliko čudne i osobene tipove srpskog stanovništva; to bi uistinu bilo opasno. Uspio sam da dovedem u svoje prebivalište čitavu jednu porodicu raje, koja je dugo pozirala preda mnom; ali, da bi se postigao taj cilj, trebalo je utrošiti mnogo diplomatije, mnogo upornosti, i iskoristiti uticaj nekih viših oficira i hirurga, koje je zainteresovalo razgledanje ranijih skica; najzad, nemoguće je primati pisma i nepotrebno ih je pisati, jer nema pošte. Život je, prema tome, zaista prekinut, i sve ono što me okružuje, toliko zanimljivo za proučavanje, postaje mi nepotrebno; najviše što mogu jeste da, iza zatvorenih vrata i navučenih reza, bilježim dnevne utiske. Ustanak se brzo razvija, cijela donja Hercegovina je u plamenu, počinjem u tišini istragu. Nalazimo se, vjerovatno, uoči velikog političkog grča koji prijeti da upali cijeli Istok; treba znati njegove uzroke i poznavati uslove pod kojima se pokret snažno razvija.

GLAVA IX

RAJA

OSVAJANJE. PORIJEKLO KLASA. RAJA. NJENA ISTORIJA. STALNI UZROK USTANAKA.

Prije nego što ispitamo pravi karakter ustanka u slavenskim pokrajinama evropske Turske i ispričamo o okolnostima borbe, pokušaćemo da utvrdimo njegove stvarne uzroke. Ako je, kao što tvrde note koje su predate Visokoj Porti nakon sporazuma tri velike sile, ustanak koji je buknuo u Bosni i Hercegovini i zahvatio Bugarsku prouzrokovan nesigurnim položajem hrišćanskih podanika obiju pokrajina, porezima kojima ih satiru, stalnim zlostavljanjima kojima su izloženi od strane begova-zemljoposjednika i zakupnika desetine, uskraćivanjem pravde pred muslimanskim sudovima i ograničenjima u vršenju vjerskih obreda, kakav je, prema tome, stvarni položaj raje — u društvenom pogledu kao sultanovih podanika, u ekonomskom pogledu kao kmetova zavisnih od begova, u vjerskom pogledu kao hrišćana? U načelu, carske naredbe iz 1831, 1839, 1852, 1858. i 1862. podarile su značajne reforme; da li su one ostale samo mrtvo slovo na papiru, kad su već pritužbe čije su zastupanje preuzeli na sebe evropski kabineti ostale one iste koje se pozivalo za vrijeme prethodnih ustanaka?

Da bi se odgovorilo na ova pitanja, potrebno je znati kakvo je porijeklo klasa koje sačinjavaju stanovništvo ovih pokrajina na sjeveru otomanske carevine i, ako je pokret istovremeno i vjerski i agrarni, samo će nam istorija pokrajine jasno reći zašto je, prema riječima iz note grofa Andrašija, „netrpeljivost između Krsta i Polumjeseca poprimila u Turskoj tako žestoke oblike”, najzad, kako je došlo do toga da su se do danas, za više od četristo godina koliko traje turska vladavina, gotovo svi posjedi našli u muslimanskim rukama.

Ulazak muslimana u Bosnu pod zapovjedništvom Mehmeda Fatiha okončao je 1463. godine nezavisnost kraljevine; njen posljednji srpski vladar, Stjepan Tomašević, pogubljen je, a zemlja

pripojena sultanovom carstvu. Dvadeset godina kasnije, i Hercegovinu, kojom su do tada upravljale vojvode, vazali kralja Stjepana, osvaja Mustafa Đurđević; imenovan je generalni guverner ili *valija*, koji predstavlja sultanovu vlast, i od te teritorije je napravljen *sandžak*, odnosno područje zavisno od Bosne. U trenutku kada su pokoreni, stanovnici obje pokrajine, srpske rase, nalazili su se tu preko osamsto godina; oni su bili hrišćani, ali ih je već bio podvojio raskol između grčke i latinske crkve. Prema svom zakonu, muhamedanac pobjednik nudi pobijeđenome pravo građanstva i sve povlastice vezane za status muslimana, ako hoće da prihvati islam; ali ako namjerava da zadrži svoju vjeru, plaća danak i nameće mu se relativno ropstvo. To je upravo duh Kurana: „Priznajte da ima samo jedan Bog i da je Muhamed njegov prorok, pa ćete imati ista prava kao mi pod našim zakonom; u protivnom ću protiv vas poslati ljude koji više vole smrt nego što vi volite piti vino ili jesti svinjsko meso, i neću vas ostaviti, ako je to Bogu po volji, dok ne smrvm one koji se bore za vas i dok od vaše djece ne načinim robove.”

Hrišćansko stanovništvo obiju pokrajina obuhvatalo je, u trenutku osvajanja, velikaše ili plemiće i kmetove ili proletere; od velikaša je približno trećina izginula u borbi i u legendarnim velikim pokoljima, druga trećina je prešla preko dalmatinskih planina i rijeke Save da se sklone u Austriju; treća je prihvatila islam. Što se tiče kmetova, velik dio njih je izbjegao u iste te pokrajine, a gotovo svi oni koji su, iako pobijeđeni, htjeli da ostanu na zemlji, sačuvali su hrišćansku vjeru i počeli plaćati danak. Postali su, dakle, ne samo kmetovi plemića, koji su, kao i oni, bili Srbi, a do juče i hrišćani, nego i kmetovi sebi ravnih proletera, koji su se upravo bili odrekli svoje religije da bi stekli prednosti vezane za islamsku vjeru ili da bi sačuvali one koje bi izgubili da su ostali hrišćani.

Takvo je porijeklo triju klasa koje još i danas žive na ovoj teritoriji. Otpadnici su dobili sva prava muslimanskih građana, vjerni hrišćani su doživjeli samo nepotpuno i ograničeno uklapanje i, pošto su postali obveznici, morali su plaćati *harač*. U odnosu na njihovog pobjednika *Osmanliju*, stanovnici Bosne koji su sačinjavali nižu klasu — kmetove — bili su raja (*stado*), a u zvaničnim dokumentima taj se naziv, kao i naziv *tebaa* (podanik), protezao na sve podanike sultanovog carstva; ali malo-pomalo samoj toj riječi se počelo pridavati uvredljivo, prezrivo značenje, i raja je konačno postalo ime samo za proletere hrišćanske vjere, ma kom obredu pripadali.

Već je razumljivo kakvu političku i društvenu podređenost stvara ovo stanje, i shvatljivo je da su za pokoljenja što su se smjenjivala takvi počeci bili stalan i nasljedan izvor nezadovoljstva. Vidjećemo osim toga, ma kakva da je pomirljivost kojom bi Osmanlija mogao biti nadahnut, da postoji stvarna nespojivost

između onog što mu propisuje vjera, ukoliko je vjernik, i njegovih osjećanja trpeljivosti. Prema samom slovu Kurana, dodir sa hrišćaninom, makar i nehotačan, opoganjuje. Takva predrasuda, koju pobija napredak savremenih shvatanja i koja bi u praksi političkog života osudila muslimana na izolaciju, ipak za fanatike ostaje nesavladiva brana između njih i raje i zakonska prepreka za ujedinjenje koje je neophodno. Treba znati da se ti potomci Srba, stanovnici Bosne i Hercegovine, preobraćeni na islam prilikom osvojenja, pridržavaju islamskih obreda mnogo strože nego muslimani *odozdo*, kao da žele opravdati prelazak na vjeru pobjednika revnošću svojih ubjeđenja. I sam Osmanlija, to jest musliman iz južnih pokrajina, za Bosanca je gotovo *daur*, naročito ako nosi evropsko odijelo a zadržava samo fes, po carigradskoj modi. Bosanac je, pak, *Turčin* u smislu koji se kod nas pridaje *staroj turskoj stranci*, pa putnik s čuđenjem otkriva da je ta riječ, koju on primjenjuje bez razlike na sve muslimanske podanike Porte, potpuno neprikladna kad označava stanovnika Rumelije ili Adrianopolja. Samo su dvije zemlje na svijetu primjer da evropske rase ispovijedaju islam, Bosna i Albanija; ali je suprotnost između ovih dviju pokrajina velika. Albanac je u vjerskom pogledu ravnodušan: kad su ga Osmanlije pokorile, uzeo je njihovu vjeru da bi ga oni prihvatili; bosanski Srbin je, naprotiv, u prelasku na islam vidio samo način da donekle sačuva svoje povlastice. Pobijeden od strane sultana, a u prilici da bira, on se nije kolebao; postavši musliman, umio je da sačuva svoju prevlast, vlasništvo nad zemljom, pa i u odnosu na samog vladara neke povlastice koje je bio odlučan da zadrži čak i silom, kao što je to kasnije i pokazao. Tako je muhamedanstvo, šireći se među Slovenima, poprimilo u Bosni i pokrajini Hercegovini aristokratsko obilježje. To je društvena pojava svojstvena ovome kraju, i ta se osobina više ne nalazi ni na jednom mjestu na Istoku.

Može se slobodno reći da u cijeloj zemlji islama, ni kod najmoćnijih i najplemenitijih, uopšte ne postoji shvatanje o prednosti na osnovu rođenja i kaste. U Bosni i njenoj pokrajini, osjećaj aristokratske nadmoćnosti vezuje se za svijest o vjerskoj premoći i daje ohol, nagao i fanatičan karakter. U jeziku ove zemlje postoji posebna riječ za označavanje rase tog Turčina *odozgo (soj)*, kao što u hindustanskom ima posebna riječ za svaku kastu na koje su Indusi tako ponosni; i dok je taj musliman *odozdo* blag prema malima, pun dobroćudnosti, prijatan u ophođenju, srdačan u odnosima i, ako se ta odrednica može primijeniti na Istok, prožet *demokratskim* duhom, dotle Bosanac musliman, gorđa hoda, prezriva pogleda, ohola pokreta, ispoljava aristokratsko nipodaštavanje prema raji i nikad se ne rastaje od handžara i pištoljā, koji su vanjski znaci njegove nadmoći nad hrišćaninom. On čak pokazuje karakterističnu suzdržanost u svom stavu prema osmanskom činovniku iz Carigrada koji je došao na neku dužnost

u pokrajini; on je prema njemu na oprezu, a ta se anomalija da objasniti samo istorijskim uslovima u kojima se ova zemlja razvijala.

Podređena bosanskoj kruni, bivša slavenska vlastela su predstavljala u kraljevini otprilike ono što su bili velikaši u sastavu srednjovjekovne Evrope; kao *kapetani* i *begovi*, prešavši na islam, potomci tih plemića su sačuvali skoro istovetan položaj pod sultanovom vlašću; ubirali su porez, a zauzvrat su se stavljali sultanu na raspolaganje sa svojim naoružanim konjanicima, biranim isključivo iz redova muslimana. Oni su neprekidno od petnaestog vijeka do 1850. godine predstavljali zakonitu vlast u Bosni i Hercegovini, ne mijenjajući se, u inat čitavoj Evropi; oni su bili i bedem prave muslimanske doktrine, oni što Kuran shvataju doslovce. Kada je sultan Mahmud 1831, nakon ustanka u Grčkoj, pristupajući onome što je nazvano evropskim sporazumom, htio da izmijeni uređenje carevine da bi ga uskladio sa savremenim shvatanjima, protiv same Porte su se, nekom čudnom suprotnošću, ogorčeno borili posljednji obraćenici u cijeloj carevini — Bosanci muslimani i Arnauti, pa su se ti *Turci* nosili s Osmanlijama oko cjelovitosti vjerskog načela.

Kakav je bio položaj raje nakon osvojenja, pod zakonom kapetana, begova i aga? Pokorena 1463. godine, ona je mogla da sačuva vjeru i posjed do 1521, pod uslovom da plaća danak; pobjednik se nije mnogo brinuo za taj najniži puk, koji je bio siromašan i živio vezan za zemlju: to je bilo *stado*; ali kada su, u prvoj polovini šesnaestog vijeka, počeli oni veliki pokreti jakih turskih vojski iz Azije i Rumelije, koje su sultani bacali čas protiv Mađara, čas protiv Austrijanaca i Čeha, otimačina je ušla na ovu teritoriju zajedno s muslimanskim vojnikom, pa su se hrišćani, stalno ugnjetavani, pljačkani, ugrožavani u svojoj egzistenciji, svome posjedu, svojoj časti, počeli masovno sklanjati u Dubrovnik, u Makarsku, po čitavoj Dalmaciji, a na sjeveru u Vojnu krajinu. Preko Une i Save oni su se iseljavali u Hrvatsku i Slavoniju, noseći sa sobom legendarnu uspomenu na pretrpljene uvrede i zlostavljanja i ostavljajući svoju mržnju u amanet djeci. Dovoljno je proći ovim krajevima da bi se prosudilo koliko je još i danas duboko ovo zlopamćenje u narodu koji tu živi, i to je toliko otežalo položaj Austrije za vrijeme čitavog ustanka. Poslije prolazaka vojske pojavila se kuga, pa je zemlja, već toliko postradala, ostala u cijelosti pobjednicima i bivšim Slovenima obraćenicima, koji su zaposjeli gotovo svu teritoriju bez prava vlasništva. Kada su Turci 1683. godine preduzeli opsadu Beča, pa ih je potisnuo Jan Sobjeski, vojska je u povlačenju ponovo prešla preko Bosne, pa su te horde poniženih, pobijeđenih muslimana još jednom opustošile pokrajinu, paleći hrišćanske crkve, razarajući njihove manastire, sijući užas čak i među otpadnicima. Ako je neko od raje i ostao na zemlji, morao ju je zauvijek napustiti, te su i posljednji hrišćani otišli iz zemlje pod vođstvom sveštenika. Posjede su već

bili zauzeli obraćeni Srbi; ovoga puta su se dočepali čak i napuštenih kuća, nastanili se u njima i izvršili zakonsku razdiobu zemlje. Kada su njemački car i sultan potpisali mir, 1739. godine, predviđena je repatrijacija iseljenika; ali, kao ni danas, oni iz Dalmacije nisu imali povjerenja u turska obećanja i većina ih je ostala definitivno nastanjena s druge strane Velebita. Što se tiče onih što su prešli preko Une i Save, vratili su se u Tursku Hrvatsku i Bosnu, tražeći svoja polja i domove od otpadnika. Nisu svi uspjeli da ih vrate; većina je pristala na nagodbe i postala dvostruko obavezna, prvo sultanu kao raja, a zatim begu, koji je od njih naplaćivao to što im je vratio njihov vlastiti imetak. Izbjeglice su popravile kuće, ponovo podigle ograde, posadile voćke, dogovorivši se sa svojim gospodarima da će im davati devetinu proizvoda i plaćati pašarinu. U centralnoj Bosni i u Hercegovini, za ono vrijeme dok su nezakonito bili zauzeli zemlju, Turci su izgradili nove kuće i iskrčili je; raja koja se vraćala iz izbjeglištva uzela je od njih zemlju u zakup. Vlast se nikada nije mijesala u te sporazume: gospodari su davali volove za oranje, sjeme, konje za vršidbu, a kmetovi su bili obavezni da im daju polovinu proizvoda, povrh poreza koje su plaćali državi.

Do tada je sve išlo dobro i raja je mogla da živi: to je, na kraju krajeva, bio položaj većine naših evropskih seljaka; međutim, kako su porodice kapetanā i begova rasle a da im se posjed nije povećavao, ovi su se međusobno sporazumjeli i uveli novi porez, *robotu* (obavezu obrađivanja zemlje), koja je predviđala da kmet iskrči do tada neobrađivanu parcelu begove zemlje, a begu bi pripao cijeli prihod s nje. Neko vrijeme se trpjelo to pogoršanje, ali nakon ustanka u Grčkoj, pošto je u svijetu postojala struja humanitarnih shvatanja a politički pisci su se lako zagrijavali za plemenite ideje, njemačka štampa je pokrenula to pitanje poreza koje je raja plaćala. Diplomacija se probudila: konačno su 1839. godine, nakon ustanka hrišćana, započeli istragu povjerenici koji su poslani u ove pokrajine, a kmetovi su pozvani da dostave svoje pritužbe bečkoj vladi, koja ih je prenijela sultanu. U nemogućnosti da ukine robotu, vladar je naredio da se ona reguliše, pa je obaveza svake porodice ograničena na dva dana sedmično. Ali nije dovoljno da Porta objavi neki dekret pa da se on izvršava u pokrajinama; osam godina, od 1840. do 1848, pljačkanje je ostalo isto. Bečka vlada je ponovo morala da interveniše, ali odlučnije. Otada Turska više nije mogla da živi izdvojeno od ostalog dijela Evrope; njena unutrašnja bezbjednost i njena cjelovitost postale su neophodne za evropsku ravnotežu. Sultan je započeo niz reformi, i prva od svih bila je ponovo revizija robote. U Travniku je čak zasjedala jedna komisija sa posebnim zaduženjem da se pozabavi tim pitanjem.

Iznenaduje to što se događaji u ovom dijelu istočne Evrope uvijek ponovo javljaju sa jednim te istim osobinama, koje su neodvojive od duha rase i od suštine muhamedanstva. Travnička

komisija se sastojala od prvaka iz Bosne i Hercegovine, najznatnijih paša, sarajevskog episkopa Ignjatija i nekoliko uticajnih franjevacu zaduženih da zastupaju interese raje. Svi — begovi, paše, sveštenici oba obreda, shvatili su ponajprije da će se smanjiti njihovi prihodi; i — jednodušno, što je bila okrutna ironija, oni koji su imali zaduženje da se staraju o umanjenju poreza što su pritiskivali raju prvo su se pobrinuli da sroče molbenicu sultanu, da bi privukli njegovu preuzvišenu pažnju na sudbinu jadnih uglednika koji će, eto, osiromašiti. Oni predložiše nagodbu koja je i prihvaćena; međutim, ta je nagodba značila novo pogoršanje. Robota je zaista ukinuta, ali su odsada hrišćani morali davati begovima i agama treći dio prinosa od voća i povrća i polovinu krme; sa svoje strane, begovi, da bi namirili kmetovima izgradnju stambenih kuća koje su podignute na njihovom zemljištu i troškove ograđivanja, trebalo je da im vrate trećinu troškova i da ubuduće plaćaju trećinu poreza na zemljište. Taj je novi oblik poreza nazvan *tretina*; kako se ta trećina plaćala u naturi, a raja-obveznici su je morali nositi u begove ambare, to je bila robota u drugom obliku, pošto je za isporuku u begova skladišta a daleko od kuće trebalo utrošiti po nekoliko dana rada ljudi i konja. Bio je to, dakle, jedan kuluk umjesto drugog, sa otprilike jednakim gubitkom vremena. Međutim, svaki se član saglasio, grčki i katolički sveštenici se nisu protivili, i svako od njih je kao nagradu dobio izvjestan broj pijastera i po ogrtač.

Tretina je postala zakon. Otomanska vlada, videći da je beg nameće na svom privatnom posjedu, i sama je htjela da je ubire; ali došao je trenutak kada je beg, umjesto da je traži u *naturi* u svojim skladištima, smatrao da je može zahtijevati u *gotovini*, pod izgovorom da po novom sporazumu što ga je usvojila travnička komisija, on, posjednik, koji je pristao da plaća državi trećinu poreza na zemljište, uplaćuje tu trećinu u *gotovom* u poreznikovu blagajnu. Ovaj je novi zahtjev doveo do teških posljedica; 1851. godine, šesnaest hiljada kmetova je otišlo iz kraja koji ih više nije mogao hraniti; na hiljade bespomoćne raje napuštalo je svoja ognjišta, prelazilo preko pograničnih rijeka uz prijetnje i zlostavljanja Turaka i dolazilo da traži, kao i danas, gostoprimitstvo kod svojih jednovjeraca u Vojnoj krajini.

Na protestovanje ozlojeđene Evrope, sultan je morao da preduzme neke mjere: poslao je u ove pokrajine Kjamil-pašu, ukinuo porez na zemljište i zamijenio ga taksom na kuće u iznosu od osamdeset pijastera po kući (17 franaka). To je bila loša mjera; jer u ovim krajevima svako biće, ma koliko bilo bijedno, posjeduje neki krov nad glavom, od slame ili lišća; i u svome bogatom i prostranom domu, okruženom šumama, vrtovima i poljima na kojima pasu brojna stada, beg nije plaćao veću taksu od one koja se tražila od najvećeg siromaha. Prema tome, iseljavanje se nastavilo, bosanski Turci su htjeli da zadrže kmetove i upotrijebili su silu; buknuo je ustanak: Omer-paša, poslan u ove

pokrajine sa punim ovlašćenjima, morao je upotrijebiti svu svoju vještinu kao upravljač i energiju kao vojskovođa da bi umirio zemlju u kojoj podanici, veći Turci od Turaka, nisu htjeli da popuste pred hrišćanima ni u čemu i odbijali su da slijede svog gospodara sultana na terenu ustupaka. To je doba velikih reformi poznatih pod imenom *tanzimat* i, u stvari, kraj feudalne vlasti u Bosni i u Hercegovini. Velikaši obiju pokrajina, kapetani, begovi, age, vratili su se u opšte životne uslove muhamedanskih podanika Porte, ukinut je aristokratski korpus spahija, svaki muslimanski podanik podvrgnut je vojnoj obavezi: najzad, priznata je jednakost hrišćana i muslimana pred zakonom.

Teško će se povjerovati da je feudalni sistem, koji se primjenjivao sa svom svojom strogošću, prestao da djeluje tek 1851, i da je muslimanima Bosne i Hercegovine samo sila mogla da nametne te reforme koje su se stalno osporavale a koje su, na žalost, uskoro ponovo postale mrtvo slovo na papiru. Do 1852, neposrednu vlast vršili su u svim područjima kapetani, potomci nekadašnje bosanske vlastele koja je prešla na islam, a neki su od njih još živjeli u utvrđenim prebivalištima iz kojih su njihovi preci vodili borbe protiv srpskih kraljeva. Vezir, sa sjedištem u Travniku, nije imao nikakvog učešća u unutrašnjim poslovima pokrajine, i ti su se velikaši stalno borili protiv predstavnika centralne vlasti. Kapetani su imali svoju oružanu silu — spahije, muslimansku aristokratiju koja je s koljena na koljeno prenosila svoja vojnička zvanja i ubirala takse u sultanovo ime ali za svoj račun, pod uslovom da uzme oružje i da, s određenim brojem vojnika, služi sultanu o svom trošku.

Čovjek se pita kako su sultani već prilikom osvajanja pustili da ostane jedna vlast koja je toliko neugodna za njihov autoritet, jednako opasna po raju koliko i za centralnu vladu, stvarni izvor svih zala koja su upropaštavala Bosnu, neprestani uzrok sukoba koji nekoliko puta umalo nisu doveli do propasti otomanske carevine.

Stvar je u tome što su ti isti sultani nalazili u toj oružanoj sili kapetanā i njihovih spahija veću korist, jer duh koji je pokretao te nepomirljive muslimane štitio je u određenom trenutku Portu od njenih vječitih neprijatelja. S druge strane Une i Save, iza Velebita i Crne Gore živjelo je hrišćansko stanovništvo protiv kojega su taj feudalni sistem i ta moć, koncentrisana u rukama fanatičnih otpadnika, bili snažan bedem. Da nije bilo kapetanā i spahija, Bosna bi krajem prošlog stoljeća postala austrijska, a Hercegovina crnogorska zemlja. Kada su, prije nekoliko godina, u plemenitom zanosu koji će tome narodu vječno služiti na čast, Srbi iz kneževine pohitali pod Karađorđeve i Miloševe zastave i zahtijevali svoju samostalnost, cjelokupno bosansko plemstvo se izjasnilo za sultana i umjelo je da sačuva svoje granice; preko njih je tada uspjela da pređe, da bi se pridružila Crnom Đorđu, samo raja grčke vjere, i ona će potpomoći osamostaljenje koje je

u svojim željama uvijek prizivala i koje ostaje njena posljednja nada.

Kod današnjih begova, sadašnjih zemljoposjednika i nasljednika nekadašnjih kapetana i spahija, duh je ostao isti; a oni primjeri odanosti Visokoj Porti koje smo naveli potiču od juče. Ustanak, koji još traje, svakodnevno donosi nove dokaze postojanosti te vjernosti Porti; ali shvatljivo je da takvo raspoloženje povlašćenih podanika jedne zemlje ne doprinosi pripremanju potrebnog ujedinjenja i uklanjanju ograda između dvije klase građana za koje Evropa i dalje smatra da treba da uživaju jednaka prava, jer ona nedostojnost koju, u očima muslimanā, daje *dauru*, odnosno raji njegova vjera, postaje, naprotiv, titula u očima evropskih vlada.

Dakle, reforme koje je 1852. godine odobrila Porta, u Bosni su nametnute jedino surovošću, i za manje od četiri godine nakon proglašenja toliko su savršeno postale mrtvo slovo na papiru, a begovska otimačina, *bašibozučka* zlostavljanja, grubost zaptija zaduženih da ubiru neplaćene poreze bili su toliki da se hrišćansko stanovništvo ponovo diglo na ustanak. Luka Vukalović iz Kruševice prvi je digao zastavu pobune (1856) i borba se zametnula, kao i danas, na području Sutorine, tako pogodnom za ustanak. Crna Gora je uzela učešća u ratu (26. februara 1857); Ivo Radonjić je okupio hrišćanska plemena iz Kruševice, pa su Turci potisnuti u unutrašnjost i morali da se zatvore u Trebinje. Hrišćani su se borili do 12. maja 1858, te je Porta, pobijedena od Crne Gore, koja je postala glavni oslonac pobune, morala da zaključi primirje s kneževinom i da joj ustupi područje Grahova i Zupe.

Raja iz sjevernog dijela Bosne, ona što naseljava krajeve kroz koje smo prošli u prvom dijelu našeg pripovijedanja, 1858. se, takođe, digla na ustanak, tražeći bezuslovno izvršenje *hatihumajuma* iz 1856, koji je i sam bio samo novo izdanje onog iz 1852, što ga je bio proglasio Omer-paša. Nakon novog ustanka 1862. godine, posljednjeg koji je poprimio ozbiljne razmjere, učinjeni su novi ustupci, data su nova obećanja predstavnicima evropskih vlada i internunciju austrijskog cara; čak je izvršenje proglašenih carskih naredbi poznatih pod imenom *hatišerifa* dato u dužnost stalnim komisijama; ali dovoljno je pročitati notu grofa Andrašija saopštenu 30. decembra prošle godine otomanskoj vladi da bi se čovjek uvjerio u ništavnost tih mjera. Svaka reforma koja je proglašena nakon 1852. bila je u praksi bezvrijedna: mržnja između raje i muslimana ostala je jednako duboka, pljačkanje jednako često, a ubirači poreza, zakupnici ili posjednici, jednako gramzivi kao i ranije. [Aleksandar] Fjodorovič Hilferding, ruski konzul u Bosni, upozorio je u moskovskim novinama *Ruska-ja bjesjeda* na događaj koji se odigrao prije nekoliko godina u Boku, i koji bi išao u prilog tome da priče iz slavenskih izvora, u koje se s pravom može sumnjati jer su često prožete velikim pretjerivanjem, ipak nisu uvijek u potpunosti lažne. Kod Gradač-

ca, u selu Boku, Reuf-beg je zahtijevao od jednog svog kmeta plaćanje poreza *tretine* u novcu; Ivan Kosić je predlagao da ispuni obavezu u naturi, kako to predviđa zakon, pozivajući se na svoje krajnje siromaštvo; Reuf je naredio da se uhvati i on i još pet hrišćana koji su živjeli na istom polju; njih su objesili o strop kolibe i ispod tabana im naložili veliku vatru od kukuruzne slame. To je šestoro raje pušteno na slobodu tek kad su se napola ugušili i kad im je bol iznudila obećanje da će dati sve što imaju.

Nema potrebe da se ulazi u pojedinosti činjenica, ali je očevidno da je pljačka skupljača poreza prouzrokovala ovaj posljednji ustanak, koji je buknuo prvih dana jula 1875. godine na stolačkom i nevesinjskom području, proširio se na Bosnu između 15. i 16. avgusta, pojavio se u Bugarskoj i bio povod za sadašnji rat između otomanske carevine, Srbije i Crne Gore. Povodom ovih događaja mnogo se govorilo o podstrekavanjima izvana, o potmulim rovarenjima Srbije i Crne Gore, o ograncima ustanka sa vođama revolucionarnih stranaka što se u Evropi stavljaju u službu svake pobune, te o opravdanoj želji južnih Slovena da dođu do nezavisnosti putem autonomije Bosne i Hercegovine. Bilo bi djetinjasto odricati da su oni koji vide stvari s veće visine nego jedna raja nju gurnuli naprijed i, vjerovatno, iskoristili njenu bijedu radi „velike ideje”; održavanju uznemirenosti doprinijeli su i drugi podzemni planovi, ambiciozne spletke drukčije prirode; ali, ako bacimo pogled na spisak poreza koji se traže od bosanskih kmetova, lako ćemo se složiti s tim da u većini vojnika ustanka vidimo po jednog hrišćanskog kmeta koji, doveden dotle da će umrijeti na plodnoj zemlji zbog gramzljivosti posjednika, više voli da pogine kao čovjek, kao borac u legitimnoj buni, kojoj njegov vjerski barjak služi kao zastava a koju predvodi njegov vlastiti pastir. To potpuno iskreno gledište neće nas spriječiti da u datom trenutku nepristrasno konstatujemo sav udio koji su imali stranci u buni, kao i posebno pljačkaško obilježje koje je ustanku 1875. prisustvo nekih vođa i učešće divljih pustolova dalo na nekoliko mjesta od samog početka, sijući tako sumnju u njegove prave razloge, u njegov stvarni cilj i u legitimnost njegovih osnovnih uzroka, pa prema tome kompromitujući stvar raje, koju su svi evropski kabineti prihvatili sa dosta žara i sa očitom riješenošću da se u praksi iznude reforme koje su u teoriji tako davno prihvaćene.

GLAVA X

POREZI

POREZI. POJEDINOSTI O SVAKOM OD NJIH. ZAKUPNICI POREZA. NJIHOVA OTIMACINA. NESAVRŠENOST NAČINA NAPLATE POREZA.

Postoji u Kuranu jedan propis koji utvrđuje slabost islama kao političke institucije. „Treba“, kaže sveta knjiga, „da i sama zemlja postane muslimanska, pa makar ona morala ostati boravište nevjernika“. Zakon je već osudio hrišćanina na društveni položaj koji je ravan ropstvu, on ga osuđuje još i na siromaštvo zabranjujući mu da ima svojinu. Bez obzira na nekoliko izuzetaka koji bi se mogli spomenuti i koji su rezultat skorašnjih ustupaka, može se reći da je gotovo sva zemlja koja ne pripada državi ili džamijama u rukama muslimana. Pošto industrija uopšte ne postoji, raju obadva obreda čine poljoprivrednici kmetovi, i kao takva ona može da živi od zemlje koju obrađuje pod jednim jedinim uslovom, a to je da zbir porezâ koje ona plaća državi i davanja koja ubire vlasnik zemlje ne prelazi sumu koju ona dobije od svojega rada.

Koji su bili porezi i davanja što su se morali plaćati baš u trenutku izbijanja ustanka u pokrajinama, to jest 1875?

Harač, koji je postao *askerija* ili *bedelat askerije*, najstariji je od svih poreza, to je *danak* zasnovan na izuzeću od vojne obaveze svakog pojedinca koji nije musliman; on je zadržao svoje nekadašnje ime u nekim pokrajinama. *Harač* se traži za svakog hrišćanina muškarca od šesnaest do šezdeset godina, u iznosu od dvadeset dva pijastera po glavi godišnje (4 franka i 40 santima). Visoka Porta, radi lakše naplate, ustanovila je običaj da traži od svakog sela ukupnu sumu, a *knez*, to jest predsjednik opštine, vrši ulogu razrezivača. Ako se traženi novac ne podudara s brojem obveznika hrišćana, seoski glavari moraju da oporezuju djecu i starce, ili na svaki način da dopune traženu sumu. Svaki pojedini obveznik koji je previše siromašan da bi mogao da plati porez mora se staviti na račun javnog milosrđa. Na taj način, zakon traži dvadeset dva pijastera, ali u praksi, po sistemu raspodjele po

glavama muškaraca hrišćana, jasno je da se naplaćuje po trideset pijastera.

Vergija, zemljišni porez na nekretnine, plaća se po stopi od 4 na 1.000; proizvoljnost se uvlači, po riječima raje, u samu procjenu. Kako se taj porez traži i od muslimana i od hrišćana, kolibu od hiljadu para razrezivač procjenjuje mnogo iznad njene vrijednosti, dok se begovska kuća, naprotiv, procjenjuje ispod onoga koliko ona stvarno vrijedi.

Desetina se plaća na sve žitarice, duvan, povrće, voće, grožđe, krmno bilje itd. Umjesto da iznosi deseti dio vrijednosti ljetine u žitaricama, ova taksa, vjerovatno, iznosi najmanje osminu, jer je od 1867, povodom sultanovog puta u Evropu, ustanovljen dodatni porez (*zam*), koji se stopio s desetinom i povećao njen odnos; ali, ma koliko bila pretjerana sama taksa koja je na taj način povećana, znatna nevolja na koju se žali raja leži u načinu naplate. Vlada ustupa na dražbi pravo ubiranja te osmine i, pošto ona od onih koji učestvuju u nadmetanju traži cijenu koja nije u skladu sa zakonskom dobiti koja će se izvući iz dražbene ponude, iz toga proizlazi da zakupnik primjenjuje sva sredstva da iz poreza istjera što više. Zrelo žito je na njivi, čeka se na poreznika, koji mora da ide od sela do sela i, prirodno, ne može da odgovori svačijoj želji; za to vrijeme, sunce prži zrno, poslije vrućine dolazi kiša, duva vjetar, na njivi se zrno kruni. Kmet bi htio da žanje, da izbroji ljetinu i da skloni desetinu na stranu; ali se procjena po zakonu mora vršiti u klasu, a kako sva raja drhti pred predstavnikom muslimanske vlasti, čeka ga, trpi, a žetva mu se smanjuje. Najzad je došao zakupnik poreza; pošto je s glavom porodice odredio količinu koju će upisati u svoj popis, ostavlja mu izvod u obliku prepisa *na turskom jeziku*. Raja bi htjela da zakupac odmah preuzme ljetinu, ali ovaj ne može da pretrpava svoje ambare i da sve primi odjednom, jer je njegov posao težak a njegov će obilazak područja još potrajati; on će se, dakle, vratiti u jesen, kada cijena žitu raste, pa je, prema tome, procjena veća u vrijednosti. To je novo pljačkanje, nakon gubitka vrijednosti kao rezultata dugog čekanja; ali kmet će postati žrtva još veće otimačine: kad je najzad spreman da primi ono što mu se duguje, zakupnik traži obračun obaveza i na tom istom listu na kojem je ispisao hijeroglif na turskom jeziku, zaokružio je ukupnu brojku prinosa. Raja prigovara, ta imali su u ruci vjerodostojnu ispravu, ali milju unaokolo niko ne razumije turski, a pogotovo ne zna ga čitati. Međutim, guljenje postaje zakon; treba se pokoriti ili se obratiti sudu.

Žito i grožđe se ubiru u naturi; što se tiče povrća, krmnog bilja, voća, maslina i ruja, zahtijeva se da se porez na njih plaća u novcu. Tu je procjena prepuštena zakupniku, pa bi opet bilo pravo da se utvrdi prosječna cijena, da bi se prekinulo sa zahtjevima zasnovanim na eventualnim poskupljenjima. Najzad, jedan

od uobičajenih manevara koji se vrše na štetu raje jeste da se naplaćena desetina ostavi u polju i da se, ako je neki nepoznati lopov bezobzirno opljačkao, cijelo selo učini odgovornim za to zlodjelo.

Desetina je već plaćena na žitarice i na voće, a u voće je ubrojano grožđe; ona će se ponovo platiti na vino. Međutim, porodica će zadržati za svoju potrošnju dvjesto mjera slobodnih od svakog poreza; ali, preko te količine, svaka mjera se zadužuje sa po dva pijastera u korist državne blagajne. Oporezovaće se i ostatak od kojeg se dobija alkohol, a na svaku mjeru rakije koja će se od njega dobiti plaća se državi po pet pijastera.

U pogledu duvana treba napraviti istu primjedbu: kao proizvod iz bašte, biljka je isplatila svoju desetinu; kao industrijski proizvod, osušen, u trenutku prodaje, biće ponovo oporezovan fiksnom taksom od osam pijastera, od kojih pet plaća potrošač a tri vlasnik biljke. Zato trgovac prije kupovine mora da dobije od zamjenika inspektora odobrenje za sklapanje ugovora, a kada ga sklopi, izjaviće pred svjedocima koja je količina pogođena. Stranci nemaju pravo da nabavljaju duvan na veliko od vlasnika koji ga obrađuje, a, da bi zaista utvrdili da onaj ko je imao izvjestan broj strukova duvana nije od njih izvukao korist a da o tome nije položio računa državi, poslije prvog zakupnikovog inspekcijonog obilaska doći će jedan za drugim pet, pa šest povjerenika, njegovih slugu, koji će ići od vrta do vrta i brojati koliko ostaje zelenih listova na svakom struku i da li se njihov broj slaže sa cifrom koja je upisana u poreskoj knjizi. U ovom posljednjem slučaju ti povjerenici, kao i svi oni koji pripadaju poreskoj službi, stanuju u selu po kućama i to na račun domaćina; isto tako se postupa pri ubiranju desetine i, ako se treba osloniti na rajine priče, ti boravci poreznika kod nje isto su toliko skupi koliko i sam porez. To se dešava u praksi, jer zakon ne dopušta da njegovi predstavnici nameću svoje prisustvo i svoje održavanje poreskom obvezniku: nikad činovnik ne smije da rekvirira a da ne plati, a svaka usluga koja se čini izvan zakonskih radnih obaveza mora da se plaća; ali stvari tako ne stoje, te prolazak predstavnika vlasti radi neke istrage odgovara našim nekadašnjim *dragonadama*, zbog razlike u vjeri i prirodnog shvatanja o nadmoći nad rajom, koju Osmanlija sebi pripisuje.

Broć je trava za bojenje koja daje jarko crvenilo, veoma korisno i u Bosni veoma cijenjeno; tek nakon četiri godine razvija cvjetove iz kojih se dobija materija za bojenje; od dana kada procvjeta, ona svake godine donosi prihod. Na svaku parcelu zemljišta zasađenu tom travom plaća se posebna taksa od četiri pijastera, i to od dana kada se zasađi. Ako raja, koja sama prede i boji vunu, zasije samo mali prostor od tri do četiri kvadratna metra, kako bi imala pri ruci neophodan proizvod za vlastitu upotrebu, podliježe porezu kao i onaj kome je ta prodaja uobičajeni izvor prihoda.

Travarina je pristojba za ispašu u planini; određena je sa po četiri pijastera na svaku glavu goveda i, ako raja, da bi izbjegla taj porez, pošalje svoje mršavo krdo na one ledine na koje država ne polaže pravo vlasništva, uvijek će se naći neki beg ili musliman da ih proglasi svojom svojinom, čiju će vjerodostojnost biti nemoguće utvrditi.

Porez, namet na krupnu stoku, važi samo u krajevima gdje još nije uveden režim *rada*, to jest poreza na prihod od rada; on se lako naplaćuje, pristojba iznosi petnaest do dvadeset pijastera po glavi. U velikim naseljima kontrolu je lako provesti; ali za *resim-ajmana*, porez na sitnu stoku, taj je posao teži, jer se vlasništvo može lako sakriti; zato su mjere predostrožnosti koje preduzima vlast izvor uvredljivih postupaka. Umjesto da se oslone na *kneza*, to jest seoskog glavarara, kao što se to još donedavno radilo, zakupnici poreza i njihove sluge dolaze kad već padne noć da iznenade raj; oni se sručuju na nju u trenutku kad im se najmanje nada i bez ustručavanja joj se smještaju u kuću da broje stoku radi razreza. Ako se taj broj ne slaže s onim što je utvrđeno potkazivanjem ili kao opšte poznata stvar, iz toga proizilazi nasilje i brojne bespravne prenaplate. Uglavnom, razrezivači poreza dolaze u sela u martu, zaključuju spiskove i, malo kasnije, zahtijevaju porez u novcu; ali, pošto između zakupnikovog dolaska i trenutka naplate poreza dođe do pomora stoke, ili se u normalno vrijeme bar prođe kroz iskušenja koja sobom donosi sezona umiranja i bolesti, uvijek se za osnovicu uzima broj glava upisan prije toga vremena; ako dođe do spora ili ako rajetin nema gotovog novca, pošto se on duži sa dva pijastera po glavi sitne stoke, nije rijedak slučaj da zakupac poreza izvrši naplatu u naturi i, da iz stada, zbog nekoliko ovaca za koje mu se duguje, silom odvede jednu životinju čija je vrijednost mnogo veća.

Donuzija je određena na četiri pijastera godišnje za svaku svinju čija je težina veća od normalne; ovaj porez je bio predmet izuzetno jakih prigovora. I sam se porez morao mijenjati: u načelu, on je iznosio po tri pijastera na svaku svinju, bez obzira na njenu težinu i veličinu; postepeno je povećavan, tako da je na kraju donosio državi i po deset pijastera godišnje po glavi. Hrišćani iz Posavine, toga kraja koji graniči s Austrijom, videći da tako nestaje njihov jedini prihod, isprodavali su svinje u Vojnu krajinu i posvetili se obrađivanju zemlje. Država je na tome izgubila, otada su oporezivane samo glave u krdu. Bila je tu u praksi i jedna otežavajuća okolnost: Kuran gleda na svinju kao na nečistu životinju, naziva je samo „preživarom rascijepljenog papka”; a primorati jednog muslimana da vrši prebrojavanje svinja znači osuditi na beskonačne uvrede hrišćanina kod kojeg dođe tim poslom. Sada tu službu obavljaju seoski glavari neposredno kod zakupnika poreza, a u turskom gradu, čak i u srpskoj četvrti, hrišćanin se ne usuđuje da drži svinju u svom dvorištu; čak i seljaci vrše promet mesom te životinje uz velike mjere opreza.

Što se tiče meda, izgledalo bi da nema mjesta prevari pri naplati pristojbe kojom su oporezovane košnice; ali zainteresovani tvrde da ih poreznici tjeraju da i dalje plaćaju za svaku praznu košnicu dažbinu od četiri pijastera, čak i nakon nekoliko sezona otkako ih pčele napuste.

Od svih obaveza koje pritišću hrišćane, možda je najteža ona koja im se nameće pod nazivom *rad*. U administraciji ovih dviju pokrajina u načelu je utvrđeno da čovjek koji posjeduje konja može godišnje zaraditi dvije hiljade pet stotina pijastera (500 franaka); po tom prosjeku zarade, koliko se pretpostavlja da treba da ostvari, s tim što mu se ne priznaje ni ishrana ni izdržavanje tovarne stoke, od njega se zahtijeva *četrdeseti dio* prihoda koji bi trebalo da dobije pomoću nje. Ako spada u najsiromašnije slojeve, on ulazi u kategoriju onih čiji rad iznosi samo hiljadu pijastera (200 franaka) godišnje i tada duguje državi dvadeset pet pijastera. Ako je spriječen bolešću, ako ne nađe neku robu koju bi prevezio iz grada u grad, ili neke usluge koje bi činio u vrijeme žetve, njemu se ipak određuje prosjek i on mora da ga plati, jer su u razrezivanju poreza na sela prebrojane glave, a nije dopušten slučaj spriječenosti uslijed više sile.

Obaveza rada na javnim putevima postoji u većini sjevernih slavenskih krajeva; ona se još i danas provodi u kneževini Srbiji, i tamo je nametnuta svim građanima. Bogati nalaze zamjenu ili plaćaju otkup; u toj državi su javne ceste tako i izgrađene. U otomanskom carstvu, jedino su hrišćani prisiljeni da ovako kuluče, i ako se u susjednoj državi može u tome vidjeti samo porez što se ubire od svijuu za dobro svijuu, na turskom tlu se može smatrati da je to obaveza koju su muslimani nametnuli svim hrišćanima oba obreda. Ako bi se doslovno poštovala zakonske odredbe, kuluk bi se nagrađivao i, ma koliko plata bila mršava, ona bi bila neka nadoknada za putovanje, za troškove koje ono povlači za sobom i za gubitak vremena koji iz njega proizlazi. Zakon kaže da će hrišćanin dati državi, za izgradnju i održavanje javnih puteva, četiri do osam dana rada godišnje. Međutim, raja nikad ne dobija platu, a ponekad se tjera da ide raditi daleko i do deset do petnaest dana hoda od svog prebivališta. Takav je slučaj bio sa probijanjem puta koji vodi iz Mostara u Sarajevo; ti su se radovi izvodili baš u vrijeme priprema za žetvu, te je svaki pojedinac koji je bio uspisan u *nufuz* (popis hrišćana muškaraca), i to bez obzira na broj ljudi koje je davalo svako pojedino domaćinstvo, tada bio osuđen na petnaest dana odsustvovanja od kuće, ostavljajući bez sredstava ženu i djecu, osim toga je morao da nosi svotu novca potrebnu za svoju petnaestodnevnu ishranu i izdržavanje i, najzad, vidio je da će za to isto vrijeme presušiti svaki izvor prihoda za njegovu čeljad.

U toku naše kratke francuske okupacije za vrijeme Prvog carstva, iskoristili smo prednosti onog neprijatnog zakona koji po bjednici nameću stanovništvu; ali je general Marmon, kao vješt

upravljač, ponudio srpskom seljaku mamac zarade, koju će ovaj željno tražiti na kraju našeg boravka; to je bila radna regrutacija: bogati su davali novac da se oslobode, siromašni su radili i pošteno zarađivali za život; zemlja je, sve u svemu, radom postajala moralnija, i poređenje koje je mogla da napravi generacija nakon našeg odlaska nije išlo Porti u prilog. Tako se samo u kninskom kraju dobilo dvanaest hiljada kopača: šest hiljada bi radilo petnaest dana, a ostalih šest hiljada se bavilo poljoprivredom ili svojim uobičajenim poslovima. Podijeljeni u brojne grupe pod komandom narednika ili civilnih starješina koje je birala vlast, dobijali su radne zadatke i, pored plate, koja je iznosila bar onoliko koliko su dnevno zarađivali u normalno vrijeme, svako veće im se davao po vojnički hljeb i po dva obroka. U takvim je uslovima izgrađena cesta koja vodi od Cetine do Crvenog Grma [?] u Bosni, pa Francuz koji ovim teško prohodnim klancima između Dalmacije i turske teritorije prolazi na konju, čita sa nekim osjećanjem zadovoljstva broj linijskog puka koji je izveo radove i godinu 1806, što su još uklesani u stijeni.

Pokrajine Bosna i Hercegovina, odvojene od ostalog dijela Carevine, bez ikakvih puteva, veoma brdovite i izuzetno teško pristupačne, upravo zbog toga su izložene još jednoj prisili koja se nadovezuje na sve one što ih država i vlasnici zemlje nameću onima koji je obrađuju. Kolona vojske ide s jednog mjesta na drugo, prelazeći sa srpske granice na austrijsku, iz Rumelije u Bosnu ili na granice Crne Gore; u takvom slučaju prema svakom pojedincu koji posjeduje konja država ostvaruje pravo rekvizicije za prevoz opreme ili čak i vojnika. Konji, magarci i mazge koji se upotrebljavaju u takvoj prilici, često se odvođe daleko od prebivališta njihovih gospodara — koji su dužni da ih prate — i ne mogu da podnesu napore, jer ih muslimani premaraju, nimalo se ne brinući za štetu koju će nanijeti raji. Čovjek i životinja su predmet najgrubljeg postupanja, mnogi postaju žrtve toga, a hrišćanin koji ni nema svoju tovarnu stoku mora poturiti leđa i preuzeti svoj dio tereta. To je taj teški namet koji se naziva *komora*, uzrok mnogih zala, jer povlači za sobom gubitak vremena, smanjenje vrijednosti stoke, a u praksi i beskrajno zlostavljanje od strane muslimanskog vojnika ili age, koji nema nikakve odgovornosti i uvijek smatra da se nalazi u osvojenoj zemlji.

Sa francuskim konzulom u Dubrovniku prisustvovao sam u mirno doba, to jest u sasvim normalnim uslovima, transportovanju topova koje su turske vlasti, dobivši pristanak bečke vlade, slale iz Trebinja u Gruž da bi ih ukrcale u austrijskoj luci. Taj put, koji vodi sa Ploča u Trebinje, jedan je od najkamenitijih i najneravnijih; to je duboka vododerina sa dnom od ružičastih stijena, presahla bujica koja se spušta s velebitskih visova i silazi do mora. U selima između Trebinja i granice pokupljeno je mnogo raje koja je, upregnuta u kratke topove, obavljala taj teški posao na oči muslimana; udarci korbača su pljuštali po plećima tih

inženjeraca, a kako se to, u stvari, dešavalo na dalmatinskom tlu, Sloveni iz Dubrovnika — austrijski podanici, prilično su teško podnosili takav jedan prizor i toliko naporan rad koji je bio nametnut njihovim susjedima s one strane granice, Srbima i hrišćanima kao i oni.

To je bio detaljan pregled dažbina koje plaća hrišćanski podanik Bosne i Hercegovine državi i zemljoposjedniku; ovim bi nametima trebalo dodati i one koji ga pripadaju za podmirenje vjerskih troškova, a koje vlada ne preuzima na sebe, pošto ona samo toleriše vjeru. Ma koliko bio težak teret porezā, iskusni ljudi — konzuli, članovi posebnih komisija, strani činovnici u službi Porte — slažu se u tome da nedostatak uprave ne leži toliko u samom poreskom sistemu koliko u načinu naplate. Zemlja je u Bosni plodna i vraća stostruko. Hercegovina, naročito donji dio pokrajine, nije ni izdaleka tako dobro prošla: neplodno zemljište i šume zauzimaju u njoj četiri puta veći prostor od zemlje koja se obrađuje, a sto pedeset hiljada kmetova ima za obradu samo 300.000 kvadratnih metara; ali, iako se rajetin ne može prikazati kao skroman i umješan kmet, on je bar navikao na siromaštvo, i može se slobodno reći da bi mogao sretno živjeti da nije pohlepe zakupnika poreza i njihove beskrajne pljačke.

Mnogo prije ukidanja kmetstva i zavođenja velikih reformi, Porta je priznala manjkavost u načinu ubiranja poreza; već 1839, jedan *hatiserif* ga ovako žigoše i naređuje da se s njim prestane: „Još se zadržao jedan pogubni običaj, mada on može imati samo kobne posljedice, a to je prodaja prava ubiranja poreza, poznata pod imenom *iltizam*. U tom sistemu, građanska i finansijska uprava u jednom mjestu prepuštena je samovolji jednog jedinog čovjeka, to jest ponekad gvozdenoj ruci najžešćih i najpohlepnijih strasti.“ *Hatihumajun* iz 1852. i onaj iz 1856. ponovo se vraćaju na istu temu sa toliko odlučnosti da izgleda nemoguće da je sistem zakupa poreza, tri puta tako snažno i tako svečano osuđivan pred cijelom Evropom, ostao na snazi u obje pokrajine, u inat samome sultanu, i da je mogao dati povoda prigovorima triju velikih sila koje su uzele interese raje u svoje ruke.

Izvor te nevjerovatne upornosti turske uprave da nastavi s postupcima koje je Evropa osudila a ona sama žigosala, leži u karakteru Osmanlije, u njegovom užasavanju od svake reforme, naročito kada dolazi od nekog stranog uticaja; u mlitavosti centralne vlasti, koja nikada nije imala snage da natjera na izvršenje vezirskih naredbi, izvan jednog veoma ograničenog područja. Takvi bi razlozi bili dovoljni da objasne stanje stvari, ali mogla bi se navesti još dva, važnija, koji će se i ovoga puta — bar se mi toga bojimo — ispriječiti novim reformama što su uvedene sultanovom *iradom* od 2. oktobra i fermanom od 12. decembra 1875; to je da sistem zakupa ima tu dragocjenu prednost što vladi koja je u oskudici pruža uvijek spreman izlaz iz neprilike: eskont porezā koji treba da se uberu i prijevremeno unovčenje prinosa,

koji se potroši prije nego što se i naplati. Najzad, stvar je i u tome što između blagajnika koga imenuje Porta i čije je sjedište za Bosnu u Sarajevu a za Hercegovinu u Mostaru, i obveznika obiju pokrajina, postoje mnogi posrednici na svim stepenima i što svaki od njih, vjeran tradiciji *bakšiša* koja je ukorijenjena u Carevini, ne preza pred nezakonitim zaradama čiji sav teret snose sultanovi podanici. Moglo bi se vratiti još dalje u prošlost, kada bi se, umjesto da se ovo pitanje proučava s posebnog gledišta Bosne i Hercegovine, uzeo zadatak da se boljka liječi u samom središtu Carstva; ali biće korisnije da se nastavi sa iznošenjem položaja raje u odnosu na pravosuđe, i kakvu joj zaštitu daje zakon kada, u sporu s nekim muslimanskim podanikom, hoće da se obrati ovdašnjim sudovima.

GLAVA XI

UPRAVA — PRAVOSUĐE

GRADANSKA I SUDSKA UPRAVA. RAZLIČITE SUDSKE NADLEŽNOSTI. SUDIJE. SASTAV SUDOVA. SVJEDOCI. ŠTA SE DEŠAVA U PRAKSI. TAHKIK-MEDZLISI.

Upravna i sudska vlast su toliko povezane da najprije, da bi se shvatilo funkcionisanje sudstva u ovim pokrajinama, treba ukratko vidjeti oblik njihove uprave.

Centralnu vladu u Bosni zastupa *valija*, to jest generalni guverner, čije je sjedište u Sarajevu; cijela se pokrajina dijeli na šest okruga ili sandžaka, a gornja i donja Hercegovina čine sedmi sandžak, podređen valiji, koji dobija naziv generalnog guvernera Bosne i Hercegovine. Na čelu sandžaka, sa sjedištem u njegovom glavnom gradu, nalazi se *mutesarif*, civilni guverner, koga određuje i imenuje valija, a svakom od *kaza*, odnosno potprefektura u sandžaku, upravlja *kajmakam*. *Kaze* se dalje dijele na *nahije*, zajednice selā pod upravom *mudira*, koji bi odgovarao našim predsjednicima opština; najzad, svakom jedinicom u tim zajednicama upravlja *knez*, Hercegovački sandžak je jedini čijeg *mutesarifa* ne imenuje valija već određuje neposredno Porta. U ozbiljnim slučajevima kao ovi što su se nedavno dogodili, radi jedinstva komandovanja, valija preuzima odgovornost neposredne vlasti nad Hercegovačkim sandžakom.

Pokrajinama se upravlja na osnovu posebnog ustava, osnovnog zakona koji se danas primjenjuje na sve *vilajete*, to jest provincije, ali na Bosnu se protegao tek nakon nedavno izvršenih ustupaka. Uostalom, upravnu istoriju Bosne ne bi bilo teško napisati, jer je još prije nekih dvadeset godina, kako smo vidjeli, u pokrajini vladalo feudalno uređenje. Uz svakog kajmakama nalazi se sjedište sudije, odnosno kadije, koga imenuje na neodređeno vrijeme guverner, a u nekim slučajevima vrhovni sudski poglavar pokrajine, *mula*, poslan iz Carigrada, imenovan samo na jednu godinu, sa sjedištem u Sarajevu.

Nijedan od predstavnika centralne vlasti koji imaju izvršnu moć, valija, kajmakam i mudir, nema diskreciono pravo, on se

oslanja na savjet koji pod njegovim predsjedništvom zasjeda u *konaku*, sastavljen od broja članova koji je srazmjernan važnosti upravnog centra.

Ovaj *medžlis* (tako se zove savjet) karakterom svojih članova predstavlja različite klase i vjere na koje se dijeli stanovništvo, a popunjava se izborom na osnovu V dijela osnovnog zakona o vilajetima; ali većina glasova pri svakom odlučivanju neizbježno pripada muslimanima, jer, pored toga što među njima preovladava vladin uticaj, broj članova muslimana veći je od broja hrišćana.

Medžlisi poprimaju čas upravni, čas sudski karakter, i u tome je korist od novog ustava. Kadija, u svom sudu, sudi na osnovu Kurana i ne prima svjedočenje hrišćana; prema tome, onog dana kada je u načelu priznata ravnopravnost obiju vjera pred zakonom, bilo je potrebno ovlastiti raju da svoje sporove iznosi pred *medžlis*, koji može donositi presude na osnovu *tanzimata*, to jest prihvatati to svjedočenje. To je očigledan napredak, ali, da bi jednakost koju je zakonodavac zapisao u zakonu postala stvarnost, trebalo bi da je broj sudija obiju vjera jednak, a to nije slučaj.

Postoje tri stepena u građanskim i krivičnim stvarima. Na *kadiju* se može podnositi žalba *medžlisu*, a na *medžlis* sa sjedištem u glavnom gradu *sandžaka* — *muli*, to jest vrhovnom sudiji, sa sjedištem u Sarajevu. Kad su optuženici muslimani, oni već u sastavu sudova nalaze dovoljnu zaštitu; ako su hrišćani, pošto za njih ne postoji *kadija*, oni se već od početka obraćaju *medžlisu*, koji bi morao da im pruža jednaku zaštitu kao i muslimanima, ali u stvarnosti im ne pruža nikakvu; jer, nezavisno od broja glasova koji neizbježno pripadaju stranci suprotne vjere, sve što je u službi centralne vlade osmanlijsko je, imenovano od strane Osmanlija, zavisno od njihove vlasti, pa prema tome zainteresovano da donosi rješenja koja će njima biti po volji. Nezavisno od ovih razloga, dolazi do stalne smetnje zbog okolnosti da članovi suda govore turski, koji je zvanični jezik vlade i sudova, i da se oni koji vode sudske predmete, sudije, izvjestioci, prevodioci, izražavaju i vode zapisnike na tom jeziku. Međutim, parničari, stanovnici obiju pokrajina — Bosne i Hercegovine — govore srpski i ni na koji način ne mogu provjeravati postupak i ocjenjivati presude. Treba, doduše, priznati da su u centrima gdje su hrišćani brojni, a to je slučaj sa svim poljoprivrednim centrima, predstavnici raje oba obreda pozvani za članove savjeta, i oni su dužni da znaju turski; ali, da bi ispunili takav jedan uslov, trebalo bi da su ti katolički ili pravoslavni predstavnici živjeli u Carigradu ili u istočnom dijelu Carevine, što nije čest slučaj, pošto oni, u svojstvu kmetova vezanih za zemlju, ne mogu da napuštaju zemlju koja ih hrani; prema tome, u praksi se uzimaju mali prepredeni trgovci koji trguju s Carigradom ili rumelijskim gradovima ili, ako ih nema, Grci nastanjeni u Bosni, koji su u njoj stekli pravo građanstva.

Uostalom, do presude koja treba da se donese dolazi se tako sporo, a nepristrasnost suđenja je toliko sporna da hrišćanin više ne ide na sud. Žalba koju ulaže hrišćanin mora da bude napisana na turskom jeziku, a rijetko kad će neki sekretar ili javni pisar pristati da je sastavi, jer je ona najčešće uperena protiv nekog muslimana; kad se napiše, ona se predaje kajmakamu, a ovaj, ako nađe da je ispravna, potpisuje je i predaje sudiji, koji je priključuje brojnim neriješenim predmetima. Pošto je taj kadija musliman, kako dopustiti pomisao da bi on bio sklon žalbi koju neki hrišćanin ulaže protiv muslimana, a kada se, nakon preduzimanja mnogih koraka i pošto se riješe ostale parnice, zakaže ročište za ovu posljednju, kako opet zamisliti da bi, s većinom koju imaju u savjetu *medžlisa*, muslimanske sudije presudile u hrišćaninovu korist?

Sudski postupak je usmen, i o njemu ne ostaje traga. Sve pisarnice centralne vlade u kojima se stječu žalbe i prigovori iz obiju pokrajina ne upošljavaju više od petnaest do dvadeset pisara; u Sarajevu, čitava dokumentacija vrhovnog sudije može da stane u nekoliko malih vrećica, naših nekadašnjih parničnih vreća, gdje se iz godine u godinu slažu spisi koji sadrže sažetak žalbe i sažetak izrečene presude, a nikada ne uzimaju u obzir raspravu koja se vodila.

Pozvanim svjedocima se nikada ne nadoknađuju troškovi, a često treba da dođu izdaleka; ako treba da svjedoče protiv svog istovjerca, oni se uzdržavaju; ako, naprotiv, treba da napadnu nekog Turčina, boje se osvete: stoga su svjedočenja nepotpuna, a kako se pravda ne dijeli besplatno, pošto je presuda rijetko kad nepristrasna, hrišćansko stanovništvo je izgubilo vjeru u sudske odluke, koje su mu uvijek skupe. Prema tome, ono je odustalo od toga da se obraća sudovima, dok Turčin koji ima spor s rajom nikad ne povlači žalbu i lako postiže cilj.

Uostalom, zahvaljujući okolnosti da su muslimani okupljeni u gradovima a da je selo prepušteno hrišćanima, u običnom životu ima malo dodirnih tačaka između podanika ove dvije vjere; ali sporovi postaju brojniji, možemo čak reći i neprestani, čim se radi o odnosima između kmetova i begova. Radi rješavanja ovih sukoba, koji se odnose na zakup, na izvršenje odredaba i na stotinu pojedinosti oko vođenja gazdinstva, Porta je osnovala poseban sud, *Tahkik-medžlis*, sastavljen od muslimanskih sudija uz asistenciju jednog sveštenika istočno-grčkog obreda i dvojice trgovaca, jednog katoličkog i jednog grčko-pravoslavnog; ali ni tu interesi onih koji odlučuju nisu istovetni interesima žalilaca, tako da kmetovi hrišćani, kojima sude samo trgovci, sveštenici i izvještani broj muslimanskih porotnika iz bosanske staroturske stranke, nalaze tek spornu zadovoljštinu u njihovim presudama.

Ostavimo po strani optužbe o zloupotrebi položaja koje iznosi raja, sumnje o pritisku koji bogati i visoki činovnici centralne vlasti vrše na sudije; to su tvrdnje koje bi trebalo provjera-

vati i koje ne treba primati olako, čak i kada se odnose na muslimanske sudove koji sude sporove između hrišćana i muhamedanaca; manjkavost sudstva treba tražiti u samom ustrojstvu sudova i nedovoljnoj zaštiti koju oni pružaju a ne u karakteru onih koji ih sačinjavaju. U tom smislu je i centralna vlast priznala nužnost zavođenja reformi, i propisala izmjene poznate pod imenom *kanun*, po kojima su prava žalilaca ista, ma kojoj vjeri pripadali; ali u stvarnosti, niti su se Turci što zasjedaju u *medžlisima* pridržavali propisa o pravosuđu, niti su kajmakami provodili u život nove zakone o ukidanju zakupa poreza, a kadija, sa muslimanskim zakonikom u ruci, i dalje sudi sporove između hrišćana i muslimana po *šerijatu*, to jest ne priznajući svjedočenje prvih, zato što on ne prihvata pomisao o moralnoj jednakosti između sebe i raje, jednakosti koju priznaje *tanzimat*. Da bi se čovjek uvjerio u stvarnost te činjenice, dovoljno je da baci pogled na notu koju je grof Andraši sastavio u ime tri velike sile. „Jednakost pred zakonom je načelo koje je izričito proklamovano u *hattumajunu* i utvrđeno zakonodavstvom; ali, iako je pravno obavezno, to načelo još nije naišlo na opštu primjenu u čitavom Carstvu. U stvari, svjedočenje hrišćana protiv muslimana prihvataju sudovi u Carigradu i u većini velikih gradova; ali u nekim udaljenim pokrajinama, kao što su Hercegovina i Bosna, sudije odbijaju da priznaju njegovu valjanost. Bilo bi, dakle, potrebno da se preduzmu praktične mjere da ubuduće hrišćani ne bi strahovali od uskraćivanja pravde.”

Vidi se da nismo daleko od tumačenja srpske narodne uzrečice, *kršćaninu suda nema! — za hrišćanina nema pravde!* Kako se turski činovnici osjećaju naklonjeniji svojim jednovjercima, a kajmakami se prvenstveno oslanjaju na agu ili bega zemljoposjednika, koji njima na službu stavlja svoj mjesni uticaj, iz toga proizlazi da ta poslovice, koju raja toliko često navodi, nije samo jedno od onih pretjerivanja koja ističe neka nemirna stranka što ne prihvata muslimansku vladavinu kao svršen čin.

GLAVA XII

SLOBODA VJEROISPOVIJESTI. RAJA OBA ZAKONA

POLOZAJ PODANIKA JEDNOG I DRUGOG OBREDA NA POČETKU TURSKE VLADAVINE. USTUPCI FRANJEVCIMA. REFORME SULTANA MAHMUDA. ABDUL-MEDŽIDOVE REFORME. HATIŠERIF OD GILHANE.

Raja koja se podigla na ustanak sročila je svoje optužbe u vezi sa slobodnim ispovijedanjem vjere u predstavkama koje je sastavio jedan njihov vođa; vrijednost tih tvrdnji je nemoguće odvagnuti. Uprkos onome što se upravo desilo u Solunu, priča o postupcima što se pripisuju muslimanima — o ubistvima, nasilnom prevođenju na islam, otmici djece radi sprečavanja njihovog krštenja, nasiljima svake vrste prema vjeri itd., izgleda prožeta pretjerivanjem koje je svojstveno Slovenima iz ovih pokrajina. Čak i da se prihvati tačnost ovih tvrdnji, one bi se odnosile na pojedina naselja, a te bi optužbe bilo teško dokazati; prema tome, kada se pokušavaju mirno istraživati uzroci ovog sukoba, treba se pozivati na opšte činjenice što su zvanično formulisane u diplomatskoj noti na koju smo često aludirali u ovom radu.

„Možda nema nijedne pokrajine u evropskoj Turskoj”, kaže grof Andraš, „gdje bi neprijateljstvo između Krsta i Polumjeseca poprimilo toliko oštre forme. Ta fanatična mržnja i to nepovjerenje moraju se pripisati susjedstvu sa narodima iste rase, koji uživaju punu slobodu vjeroispovijesti, a nje su hrišćani iz Hercegovine i iz Bosne lišeni.

Evropa je u više navrata morala da se bavi njihovim žalbama i sredstvima da se s tim prekine. Jedan od plodova brige velikih sila je *hatihumajun* iz 1856; ali taj akt i dalje izričito ograničava slobodu vjeroispovijesti u odredbama koje se, naročito u Bosni i u Hercegovini, sprovode toliko kruto da je svake godine dolazilo do novih sukoba. Izgradnja bogomolja i škola, upotreba zvonā, osnivanje vjerskih zajednica — to je u ovim pokrajinama još podložno smetnjama koje hrišćanima izgledaju kao uvijek žive uspomena na osvajački rat, primoravaju ih da u muslimanima gledaju samo neprijatelje svoje vjere, i održavaju kod njih utisak da žive pod jarmom ropstva čije je zbacivanje i pravo i obaveza.”

Primijetimo usput da je državnička politika puna nedosljednosti, da bi bilo teško jasnije reći ustanicima da je u njihovom slučaju ustanak najsvetija dužnost, da su, uostalom, od juče ustanici *zaraćena strana*. A austrougarska vlada, pošto je ovom notom pružila moralnu podršku buni, ako može, neka objasni otmicu vođe Ljubibratića na području Vinjana, koje i Šedina i Hantkeova karta srednje Evrope nedvosmisleno prikazuju kao otomansku a ne austrijsku teritoriju.

Razmotrićemo sa činjeničnog stanovišta kako se stvari odvijaju u pokrajinama u pogledu slobode vjeroispovijesti, po kojim je pravilima ona uređena i na koji se način zakon provodi u praksi.

Treba otvoreno reći da je taj zakon o vilajetima, koji se danas primjenjuje na pokrajinu Bosnu i na njen Hercegovački sandžak, vrlo liberalan u vjerskom pogledu, i da taj liberalizam ne potiče od juče, da nije proizvod nekog stranog uticaja niti rezultat razboritosti i pronicljivosti državnika Porte koji su osjetili potrebu da čine ustupke savremenim shvatanjima; njega diktira sam Kuran, koji je postavio sljedeće načelo: kada prihvati i plati danak, hrišćanin može slobodno ispovijedati svoju vjeru i baviti se svojim vjerskim poslovima — naravno, sa izuzetkom nekoliko ograničenja koja ćemo uzeti u obzir. Taj liberalizam, koji može da začudi one koji ne poznaju duh Kurana, počeo se primjenjivati prije više od dvanaest vijekova, kada su Arapi osvojili Jerusalem (637. g.), a vidjećemo iz samog teksta Omarove kapitulacije da nema bitne razlike između odredaba novog zakona koji je donesen nedavno, i tog prvog, koji je poslužio kao uzor svim kasnijim ugovorima između hrišćana pod turskim jarmom i muslimana-pobjednika.

„Hrišćani će”, kaže se u tekstu kapitulacije, „plaćati godišnju rentu u skladu sa zakonom Kurana. Oni neće smjeti niti da na sedlima jašu konje, niti da nose ikakvu vrstu oružja, niti da se služe arapskim jezikom u devizi svojih pečata, niti da prodaju vino ikakve vrste. Moraće nositi istu vrstu odjeće ma kuda išli, i uvijek će na kaputima imati pojaseve. Neće stavljati krstove na svoje crkve i neće otvoreno pokazivati na muslimanskim ulicama krstove kojih su pune njihove knjige. Gradovima neće odzvanjati buka njihovih zvona, a u zvono će se udariti samo jedanput da se najavi molitva.”

Ako se ravna po ovim propisima, hrišćanin je slobodan da živi po svojoj volji; osim toga, on danas teoretski uživa i građansku jednakost, on je *tèbā*, podanik Carevine kao i musliman, mada ga po običaju nazivaju imenom raja, koje treba, kako smo rekli, da se primjenjuje na cijelo *stado*. „Radi, plati, i moli se kako te je volja”, to je bilo geslo Arapa kada su osvojili Jerusalem, takvo je i danas geslo muslimana koji upravljaju otomanskom carevinom, a da bi pokazala svu svoju trpeljivost, pošto

hrišćanin prihvata i plaća danak, u Smirni i Carigradu će Porta čak davati i pratnju od vlastitih vojnika za tijelovsku procesiju.

Kada su Turci osvojili Carigrad, 1453. godine, hrišćani su zadržali svoje crkve, slobodno ispovijedanje svoje vjere i pravo da sami sobom upravljaju. Sveta Sofija je, doduše, pretvorena u džamiju; ali su ostale carigradske crkve podijeljene popola između oba obreda. Što se tiče sveštenika, oni ne podliježu nikakvom porezu, a od dažbina su oslobođena čak i njihova imanja. Pobjedniku je diktirao politički duh onu carsku naredbu koja izuzima sve hrišćanske redovnike od glavarine i jamči im slobodu vršenja obreda. Deset godina kasnije, sutradan po osvojenju Bosne, fermand poznat pod nazivom *Ahdnama* protegao je na novu pokrajinu u Carevini taj isti zakon kojim se već koristilo bivše Grčko Carstvo. Tim se fermandom iz 1463, tačnije rečeno, do danas upravljalo katoličkim podanicima Bosne i Hercegovine. Evo doslovnog prevoda te neobične isprave, koja postoji u originalu u fojničkom samostanu u Bosni, gdje je naš jedan sunarodnik, g. Sent-Mari, mogao da je prepíše:

„Mi, sultan Mehemet-han, svim plemenitima i neplemenitima, dajemo do znanja: Podario sam ovaj fermand franjevačkim sveštenicima iz Bosne i predao im ga kao poseban znak moje milosti. Naređujem da niko ne ometa ili sputava bilo njihove crkve, bilo njih same, i da ih ni u čemu ne uznemiruje, i hoću da u svim mojim državama i posjedima oni nemaju čega da se plaše ili pribojavaju. One koji su pobjegli i vratili se ne treba uznemiravati: neka oni budu izuzeti od svakog gonjenja u mojim pokrajinama i neka u njima mogu opsluživati svoje crkve.

Neka se niko, ni moji velikaši, ni moji veziri, ni moji vjerni muslimani, ni moji podanici, ne upliće u njihove poslove, ne muči ih i ne čini im nasilje. Neka oni uživaju potpunu slobodu za svoje duše, svoje domove, svoje crkve, a isto tako ljudi i stranci koji im dolaze u posjetu u mojoj Carevini. Za potvrdu ove vrlo visoke milosti i zaštite koja se daje gore navedenim sveštenicima, dodjeljujem im ovu naredbu, i kunem se vrlo teškom zakletvom: u ime Stvoritelja neba i zemlje, u ime sedam svetih knjiga, u ime našeg velikog proroka, u ime sto dvadeset četiri hiljade proroka, u ime svetog mača kojim se pašem. Neka niko ni u čemu ne muči rečene sveštenike i ne protivi im se, dok su god vjerni mojoj ličnosti i mojim predstavnicima.”

Ako se uzme u obzir da je ova isprava, upućena ocu Anđelu Zvizdoviću, duhovnom poglavaru franjevaca, datirana 1463. godinom, mora se priznati da je prožeta liberalnim duhom koji je u suprotnosti sa tim vremenom i sa legendarnim karakterom netrpeljivosti koji se uvijek pripisivao poglavaru pravovjernih. Ove slobode, odobrene predstavnicima katoličke vjere u Bosni, dobili su deset godina ranije predstavnici grčkog obreda u Carigradu i, od prvog dana turske vlasti do posljednjih godina, one su svečano obnavljane prilikom stupanja svakog novog sultana na vlast.

Ne govoreći već o ovim novim koncesijama što su se odobravale pri svakom preuzimanju vlasti, vidi se da sultanovi podanici-hrišćani ne bi imali ništa da zavide inovjernim podanicima drugih evropskih zemalja na njihovom položaju da su se carske naredbe uvijek doslovno poštovale. Najprije dobrovoljne i donošene u skladu s načelima Kurana, koji zabranjuje prevođenje na islam nakon prihvatanja danka, ove su reforme postale politička potreba otkako je Grčka, otrgnuvši se turskom jarmu (7. marta 1830), postala nezavisna kraljevina.

Ishod te revolucije povoljno je uticao na sudbinu hrišćana. Oči Evrope su bile uprte prema Istoku, i otada je svako kršenje obaveza koje su sami sultani preuzimali postajalo razlogom nezadovoljstva hrišćanskog stanovništva u cijelom svijetu: tada su čak i oni veliki veziri što su se najtvrdoglavije držali starih kolotečina shvatili da umjesto potpirivanja mržnje i podizanja ograda između dviju rasa treba, naprotiv, smirivati duhove ustupcima, rušiti prepreke slobodnom ispovijedanju vjere, najzad, brisati nejednakosti koje još postoje između Osmanlija i hrišćana.

To ne znači da u tako dugom vremenskom rasponu nije bilo nesuglasica između pobjednika i pobijeđenih. Ako je Turčin u suštini tolerantan u vjerskom pogledu, tačno je i to da je u raznim fazama svoje vladavine sanjao o potpunom istrebljenju hrišćana u svojim zemljama, jer je u njihovim uzastopnim bunama vidio ozbiljnu opasnost za Carevinu: sutradan po porazu kod Navarina, veliki reformator sultan Mahmud gajio je ovu zamisao o opštem pokolju; kao i 1640, za vrijeme Murata IV, i 1770, nakon ustanka u Moreji, o ovom se pitanju raspravljalo na vijećanjima Divana; ali pošto je odbačena ta ideja i shvaćena opasnost od takvog jednog opredjeljenja, Mahmud je odlučno stupio na put reformi, priznao načelo jednakosti pred zakonom i išao dotle da pruža podršku izgradnji crkava. Godine 1831. veliki vezir Rešid-paša, toliko energičan u suzbijanju pobune u Albaniji, darovao je osamdeset hiljada pijastera za podizanje crkve grčkog obreda u Monastiru. Sultan je 1837. godine proputovao kroz Bosnu i Hercegovinu da se sam uvjeri u dosljednost sprovođenja propisa koji su izazvali veoma teške neredе u ovom dijelu Carevine. Baš u to doba je u praksi definitivno napuštena jedna od najbitnijih odredaba Omarove kapitulacije — ona koju je Mahmud već u načelu ukinuo, na koju su muslimani bili toliko ponosni i koja im je bila toliko draga, a odnosila se na razliku u odjeći. Na veliko negodovanje Bosanaca iz staroturske stranke, raja je počela da nosi turban i žute papuče, kao i Muslimovi sinovi. Mahmud je te 1837. godine otišao u reformama dalje nego ijedan njegov nasljednik; naložio je vlastima da se brinu za dobrobit njegovih podanika *bez obzira na porijeklo ili vjeru* i izgovorio ove znamenite riječi, koje su istoričari zabilježili: „Odsad hoću da prepo-

znajem muslimane samo po džamiji, hrišćane po crkvi, jevreje po sinagogi.*"

Govorilo se, doduše, da je ta ispoljavanja trpeljivosti manje nalagala potreba i želja da se ponovo pridobije hrišćansko stanovništvo, a više njegova potajna ljubomora na Mehmed-Alija i želja da pobijedi u liberalizmu drskog vazala koga nije mogao savladati na bojnem polju; ali rezultat je bio isti, bar privremeno, i svugdje je zavladao doba smirenja, *izuzimajući, međutim, Bosnu i Hercegovinu*, jer ono što objašnjava sadašnju situaciju jeste upravo razlika između ovih pokrajina i ostalog dijela Carevine, i baš to treba dobro utvrditi. Kako bilo da bilo, kretanje reformi se nastavilo, i 31. jula 1839. godine Rešid-paša, koga je Abdul-Međid po dolasku na vlast zadržao u vladi, pročitao je na Gilhanskom polju u prisustvu sultana, čitavog okupljenog naroda i predstavnika diplomatije, *hatiserif* čiji je on bio glavni pokretač, a kojim se utvrđuje načelo građanske jednakosti između svih podanika Carevine „bez obzira na porijeklo i vjeru“.

Velika reforma iz 1839, kada je trebalo da počne stvarno oslobođenje raje, odlučena je još 1831, i ta je čast pripala Mahmudu; ali već tada bosanski muslimani odbijaju da priznaju novi zakon, protjeruju vezira iz Travnika, a Ali-beg, upravitelj Stoca u Hercegovini, kreće protiv buntovnika da vrati sultanovog predstavnika u njegovu rezidenciju. Porta, našavši u Aliji energičnog slugu koji je upravo dokazao svoju vjernost, imenuje ga pašom i samostalnim vezirom; daje mu se na upravljanje cijela pokrajina. Kada se našao na tom položaju, umjesto da sprovodi Mahmudove reforme, i on ugnjetava hrišćane i gleda kao neprijatelja svakoga ko se pokorava novom zakonu; dugi niz godina drži apsolutnu vlast u zemlji, uprkos sultanu, čiji je on vazal samo nominalno, i ponaša se kao gospodar pod uslovom da Porti plaća danak od dvjesto hiljada franaka godišnje. U ovim pokrajinama je vlast raznih sultana što su se smjenjivali bila iluzorna punih sedamnaest godina, i centralna vlast je najzad priznata tek 1850. godine, kada je buntovnik Alija svrgnut, a zatim strijeljan.

Tako su Bosna i njen Hercegovački vilajet od 1831. do 1850. godine ostali izvan kretanja čiji je začetnik bio Mahmud, a *hatiserifi*, toliko liberalni po duhu, ostali su za muslimane odozgo mrtvo slovo na papiru. Kako smo vidjeli, 1850. Omer-paša suzbija još jednu pobunu na sjeveru Carevine, pa nove reforme *tanzimata* treba nametati silom. Od 1851. do 1875. može se slobodno reći da to pitanje nije napredovalo ni za korak; naprotiv, ono je nazadavalo, i neke podijeljene slobode nisu ukinute ili oduzete, već su poništene u praksi. Da uzmemo samo vanjske razlike, bosanska raja ne bi mogla nekažnjeno da obavije glavu turbanom i ne bi bez skandala obula turske papuče namjesto slavenskih *opana*, dok su hrišćani, kako smo već rekli, za vrijeme Mahmudo-

* A. Ubicini: *Lettres sur la Turquie* (A. Ibisini, *Pisma o Turskoj*).

vog putovanja izbrisali svaku razliku u odijevanju između sebe i muslimana.

To bi bio kratak istorijat reformi do Abdul-Medžidovog dolaska na vlast; etapa ima malo, jer u stvari, od 637. do 1839. godine, jedinu radikalnu mjeru u korist hrišćana preduzeo Rešid-paša, a ona bi prekinula svaki spor da se primjenjivala od samog početka; međutim, nikad nije prešla u običaj nego je ostala čisto teoretska odredba. Od 1839. do 1875, od Abdul-Medžida do danas, nijedna sultanska naredba ne donosi ništa novo, jer *tanzimat*, to jest sküp reformi što ih je Omer-paša nasilno nametnuo Bosanskoj pokrajini, koja nije htjela da prihvati te mjere i pobunila se, na kraju krajeva nije ništa drugo do *hatišerif* od Gilhane, a on se nikad nije mogao primijeniti u pokrajini, mada je bio izvršan za cijelu Carevinu. Sestog juna 1853. proglašen je još jedan *hatišerif*; 1856. reforme ponovo potvrđuje *hatihumajun*; 1858. i 1862, nakon bune Luke Vukalovića, na njima se najizričnije insistira, pa se konačno javlja nada da će pisani zakon postati zakon; ali stvari još ne stoje tako. Otada je buknuo još jedan ustanak, i grof Andraši je primoran da u svojim zaključcima postavi sljedeći zahtjev: „Izložio sam tačke do čijeg bi primjenjivanja na pobunjene pokrajine moralo doći da bi mogla postojati osnovana nada za smirivanje. Evo tih tačaka: *puna i potpuna vjerska sloboda*, ukidanje zakupa poreza itd.”

Odavno je priznato pravo otvaranja crkava, tolerišu se vanjske manifestacije vjerskih obreda, duhovne vođe — patrijarsi, episkopi, arhimandriti — u načelu imaju pravo da upravljaju eparhijama i da rukovode manastirima; jednom riječju, reklo bi se da se vjerska sloboda uživa bez ikakvog ograničenja, ali mjesne vlasti nalaze načina da sve te liberalne mjere ponište u praksi, pošto hrišćani, da bi se mogli njima koristiti, treba da imaju odobrenje koje izdaje *valija* ili *kajmakam*, i što ta formalnost postaje neostvarljiva zbog prepreka koje donosi fanatizam, nebriga ili zlonamjernost muslimana. Otkud ova anomalija, i dok Arapin hladnokrvno posmatra vjerske manifestacije hrišćana u Jerusalimu, dok Rumeliot i Albanac prema njima pokazuju ako ne razumsku toleranciju a ono bar stvarnu ravnodušnost, kako to da musliman iz Bosne i iz Hercegovine, nepokoran čak i sultanovoj volji i *valijinim* naredbama, progoni raju svojom mržnjom i odbija joj mogućnost da se koristi liberalnim odredbama darovanih reformi?

Razlog što ga grof Andraši navodi svakako je nepobitan, poređenje koje raja vrši između vlastite sudbine i sudbine svoje braće pod vlašću austrougarske carevine, koja su od nje odvojena samo rijekom ili planinom, čini joj njen podređeni položaj još težim; ali to nije jedini razlog i predstavlja samo jednu stranu pitanja; ova je boljka daljeg porijekla. Veliko je zlo za sve da su u jednom trenutku svoje istorije Sloveni hrišćani koji su bili pod vlašću bosanskih kraljeva napustili svoju vjeru da bi prihvatili islam kad su ih muslimani pobijedili. U samom je ka-

rakteru Slavena da se oduševljava vjerom koju slijedi i, da i ne spominjemo Poljsku, ima dosta primjera da se ova tvrdnja potkrijepe. Ako je suština Slavenove vjere fanatizam, on se zanosi u svom žaru i taj fanatizam kod njega ide do krajnjih granica. Otuda ta razlika između Slavena muslimana *odozgo*, potomka bosanskih otpadnika iz vremena osvajanja, i Osmanlije *odozdo*, koji je u svojoj vjeri sumnjiv onom prvom jer je prihvatio reforme što su ih donosili sultani od Mehmeda do danas. S druge strane, prema ovom Bosancu — Slavenu i muslimanu — stoji Bosanac Slaven i hrišćanin, isto toliki zanesenjak kao i on, ali u suprotnoj vjeri (i to iz istih razloga, koji proizlaze iz osobina njegove rase), a kod koga postoji i ono tradicionalno zlopamćenje rođeno iz izdaje i otpadništva koje on nikada nije zaboravio.

To još nije sve, postoji suštinska nespojivost između podarenih reformi i samog duha Kurana. Sveta knjiga je istovremeno građanski i vjerski zakon, i zakonik i jevanđelje; doduše, ona propisuje da hrišćanin može slobodno ispovijedati svoju vjeru pošto plati danak, i zabranjuje prevođenje na islam; ali ona je ipak povukla neprelaznu graničnu crtu između muslimana i raje, i zapisala je svoju društvenu slabost u samu osnovu sistema. Kada je Abdul-Medžid 1839. godine svečano proglasio građansku jednakost na Gilhanskom polju, ako je i dao svijetu sliku visoke tolerancije time što je nametnuo svojim podanicima jedan novi zakon koji je nalagao politički interes njegove Carevine, zapovjednik pravovjernih je istovremeno nanio veliku štetu, u očima staroturske stranke, onome što se dotada smatralo za jedini i nepovredivi zakon. Reforme su mogli prihvatiti samo oni koji su bili obdareni prirodnom blagonaklonošću, izvjesnim duhom tolerancije ili indiferentnošću u vjerskom pogledu, koja nikad nije bila osobina Slavena muslimana iz Bosne i Hercegovine. Tako jednakost zapisana u zakonu nije nikada ušla u običaje stanovnika ovog dijela Carevine i, bojim se da to kažem, neće nikad ni ući. A pobunjena raja, kojoj Visoka Porta čini sve ustupke što ih traže tri velike sile, odbija da vjeruje obećanjima koja su se već toliko puta davala, ukoliko evropske vlade ne stave svoje potpise na ugovore i ne zajamče njihovo doslovno izvršavanje.

Uostalom, mnoge druge predrasude povećavaju rastojanje koje dijeli dvije klase i sprečava stapanje Bosanaca u jedno. Muslimanska vladavina, koja u sjevernim pokrajinama nije nikad u potpunosti prihvaćena, nije ni u jednom trenutku donijela sa sobom one kompenzacije u vidu blagostanja ili slave koje čak i najtiranskija osvajanja ponekad daju narodima u zamjenu za ote-tu slobodu. Da navedemo samo jedan primjer koji nas se dosta neposredno tiče: i mi smo ušli kao pobjednici u slavenske pokrajine početkom ovog vijeka, ali je naša kratka okupacija u njima ostavila drugačije uspomene: izgrađene puteve, naviknutost na disciplinu, primjere reda, štednje i rada. Nakalemivši se na slavensku rasu, islam je donio samo gorke plodove, i dok je kod

Arapa, Spanaca i Perzijanaca cvjetalo blistavo doba, plodno po umjetnost, nauku, privredu, taj isti islam je ostao jalov u ovom dijelu evropske Turske, gdje se silom ukorijenio prije četiri stoljeća.

Znači li to sada da je i sama raja, kojoj velike sile pomažu svojim posredovanjem, kao narod obdarena vrlinama koje nedostaju Bosancima muslimanima? Ne bismo se usudili da to tvrdimo; za putnika je veliko razočarenje kada otkrije podvojenosti, unutrašnje razmirice što razdvajaju hrišćane latinskog i grčkog obreda. Sjedinjeni u potlačenosti, bilo bi prirodno da ti Sloveni to budu i u buni; ali u čitavom sjevernom dijelu Bosne, u Turskoj Hrvatskoj i na obalama Une i Save, netrpeljivost između oba ova obreda toliko je velika da smo mi svojim očima vidjeli katolike kako idu za Turcima protiv pravoslavnih pobunjenika. Mora se reći da to nije slučaj u donjoj Hercegovini; ali tamo ima drugih, isto toliko dubokih rana, i to bi bila druga strana problema koju bi trebalo prikazati javnosti. Odsustvo najosnovnije radinosti, koje je toliko očigledno kod raje, može se staviti na teret franjevačkim sveštenicima koji upravljaju katoličkim stadom; nevjerovatna neukost pravoslavnih i njihovo praznovjerje moraju se pripisati isto tolikoj neukesti i praznovjerju članova pravoslavnog sveštenstva. U nedostatku nekog vladinog tijela koje bi im omogućavalo da izađu iz svog varvarstva, duhovne vođe bi mogle da uzmu u svoje ruke prosvječivanje ovih hrišćanskih pokoljenja u Bosni i Hercegovini bez bojazni od miješanja turske vlasti. Umjesto toga, iz neke nevjerovatne nastranosti, sveštenici oba obreda potpiruju mržnju, i može se bez pretjerivanja reći da bi franjevac, kada bi mogao birati, više volio da je pod vlašću Turčina nego pravoslavnog Srbina. To smo naivno priznanje čuli u Travniku od jednog katoličkog sveštenika, koga smo htjeli pitati kakva je to čudna anomalija da smo mogli vidjeti kako turske vlasti dijele oružje u katoličkim selima i pokreću stanovnike da idu za njihovim kolonama u borbu protiv pobunjene raje.

Za takvo stanje stvari ima očiglednih razloga, koji se zasnivaju na motivima koristi: katoličko sveštenstvo u Bosni uživa posebne povlastice, ferman Mehmeda II zajamčio im je potpunu svojinu nad imanjima koja im pripadaju sa izuzećem od poreza; drugi im je ferman dao pravo da se mogu školovati u inostranstvu. Nema nijednog franjevca u Bosni koji nije bar po nekoliko godina pohađao sjemeništa u Mađarskoj, Austriji i Italiji. Kako svi oni zavise od Kongregacije za širenje vjere iz Rima, oni posjeduju staleški duh, i taj ih osjećaj čini nadmoćnima nad pravoslavnim sveštenstvom, koje ugnjetavaju i cijede njihovi vlastiti episkopi: vlast franjevaca je stvarna, a narod ih čak smatra nepogrešivima; da su bili upotrijebili svoj uticaj da prosvjećuju svoju pastvu i da im donose izvana pojmove o najosnovnijem privređivanju, koji bi toliko vrijedili u ovom pokrajinama, bez sumnje bi se izgled ove zemlje promijenio. Raja umije da ore i ništa

preko toga; i još zna, kada izreže ovčiju kožu koju osuši, da je potopi u vodu i da šije kaiševe od kojih će praviti *opanke*, nacionalnu obuću Balkanskog poluostrva; tu se njegova radinost zastavlja. On ima jednu prednost nad pravoslavcem — da ne smatra za pitanje časti da li će za praznik svog sveca potrošiti u opijanju ili čak u čašćenju susjeda sve što je uspio da sakupi u toku godine, a to je uzdržavanje rezultat opomena njegovog župnika; ovaj mu, ipak, nije dovoljno usadio odvratnost prema jakim pićima, koja ga zaglupljuju i srozavaju. Bosanskom katoličkom svešteniku može se zamjeriti i to da pušta da se vjeruje kako on ima neku natprirodnu moć. To vjerovanje ukazuje kod raje njegovog obreda na naivnu lakovjernost koju bi trebalo razbiti, a neobično je da raja pravoslavnog obreda odriče svome popu čarobnu moć koju pripisuje franjevcu. Videći u toj prednosti legalan izvor prihoda, većina franjevac prodaje amajlije i talismane od uroka i paklenih duhova. Ranije su svojom rukom pisali poneki stih iz Svetog pisma, čije su riječi raspoređivali na kabalistički način. Danas ni za koga nije tajna da je štampanje tih kartica jedna od djelatnosti nekih štamparskih ustanova u Zagrebu i Zadru. Presavijene u obliku šešira, te se amajlije nose u vrećicama oko vrata i tjeraju, već prema svom sadržaju, pojedine bolesti, čuvaju od nesretnih slučajeva i, najzad, odgovaraju većini situacija u kojima se raja može naći.

Katolik je, sve u svemu, manje prepušten sam sebi nego pravoslavac; on ima gotove jamce i zaštitnike; bosanski biskup nadzire kler i parohije, međutim, franjevci izmiču njegovom djelovanju, mada većina katoličkih sveštenika pripada tom redu a i sam taj biskup je najčešće njegov član; ali, najzad, raja ovog obreda je pod nadzorom i zaštitom, ima podršku rimske Propagande, susjedstvo sa Austrijom donosi joj stalnu podršku tamošnjih katoličkih društava, novčanu pomoć u svim oblicima i nadzor od strane odbora; najzad, Propaganda iz Liona vrši svoj uticaj čak dovde, tako da se korist od njene brige osjeća u pošiljkama pomoći i priloga za škole i gradnju crkava.

Što se tiče pravoslavnih, fanariotski mitropolit, koji je pozvan da bude njihov duhovni poglavar u Bosni i Hercegovini na osnovu izbora u carigradskom Fanaru, toliko neobičnih po svojim nadmetanjima, često tako burnih i nemirnih usljed podzemnih spletki određenih episkopa iz nehrišćanskih zemalja, još više doprinosi njihovoj i popovskoj bijedi svojom gramzljivošću nego što im je neka podrška. Dažbine koje im plaća svaki stanovnik potpuno su nesrazmjerne sa imetkom raje. Prava i prednosti tih dostojanstvenika su brojna: svako novo imenovanje, svako postavljanje zahtijeva od svakog grčko-pravoslavnog sveštenika da putuje u mitropoliju da bi primio od nosioca te titule novu diplomu koju će skupo platiti, i čije će dobivanje prouzrokovati velike rashode. Sarajevski mitropolit služi liturgiju besplatno samo tri puta godišnje, a za ove visoke članove sveštenstva sve je izvor pri-

hoda. Nijedno se vjenčanje ne može obaviti bez dozvole koja se kupuje bilo od patrijarha, bilo od episkopa. Ispovijed, oprostjenje grijeha, pričest bolesnika, krštenje podliježu taksama od čijeg zbira episkop uzima svoj dio. Među brojne povlastice na osnovu zvanja koje mu je dodijelio sinod u *Fanaru*, treba uračunati i taksu na nasljeđivanje sveštenečke odežde, jahaćeg konja i knjiga, kojoj podliježe svaki pop u eparhiji.

Ali treba reći da je pravoslavni hrišćanin uvijek široke ruke kada se radi o crkvi, i čovjek se čudi kad vidi da i najsiromašniji dobrovoljno otkidaju od usta i spuštaju svoj prilog u skupljačevu kesu. Osim toga, pop živi tako prisno sa narodom svoga obreda, nalazi se u toliko bliskoj zajednici s njim da se uopšte ne treba čuditi što su vođe pokreta bili najviše grčko-pravoslavni sveštenici; ne samo da su oni dali znak za ustanak nego su i uzeli pušku da vode svoje parohijane u bitku. Kod tih istih ljudi, pojam vjere i pojam rase ili narodnosti toliko su istovetni da je riječ Srbin postala sinonim za riječ pravoslavac. Kod katolika stvar ne stoji tako: kod bosanskih svećenika pojam vjere dolazi prije pojma narodnosti, a moglo se vidjeti u ovim sadašnjim prilikama da je katoličko sveštenstvo ove pokrajine, koje je, kako kažu, slušalo naređenja iz Rima, odvrćalo koliko je moglo svoju pastvu da ne pristupi pokretu. Najnapredniji su se ograničili na to što su na naivnom latinskom jeziku odšampali molitve za intervenciju susjedne katoličke velesile da bi se okončale nevolje ugnjetavanja.

Što se tiče održavanja neslaganja koja razdvajaju ne samo dvije vjere nego i dva obreda, kako bismo se tome čudili? Otmanska država ni najmanje ne mari, i to s razlogom, za obrazovanje raje, a, kako ona prepušta tu prosvjetiteljsku ulogu crkvi, iz toga prirodno proizlazi da pop, ako vrši nastavu, uzima za osnovu razdor ili bar nesuglasicu između dva obreda. Rezultat toga sistema je očigledan i koban: grčko-pravoslavna djeca kod igumana, katolička kod franjevca, muslimanska kod uleme, naučiće da se međusobno mrze, i to je, u suštini, jedina stvar u kojoj neće podbaciti kad postanu ljudi.

Prema tome, ne treba se čuditi što je prošlog avgusta došlo do eksplozije ustanka kao raspleta onoliko neuravnoteženih unutrašnjih prilika i onolikih činilaca nesloge, koji su bili doveli do vječito nepouzdana situacije. A, međutim, sa nešto više mudrosti u upravljanju državnim novcima, s pravednijom raspodjelom, s izvjesnom čvrstinom u rukovođenju pokrajinama (kod kajmakana bi ona trebalo da se oslanja na manje sporno lično poštenje), ovom bi se režimu osigurala budućnost čiji kraj niko ne bi mogao sagledati; ali finansijska kriza je doživjela svoj rasplet, i bilo je potrebno ništa manje nego jedan tako ogroman događaj s aspekta upletenih interesa pa da se da važnost ustanku koji, kada bi se sveo na pravu mjeru i posmatrao s gledišta njegove unutrašnje snage, ni po čemu nije trebalo da uznemiruje Evropu, pa čak ni Tursku. Ubistvo francuskog i njemačkog konzula u Solunu

samo je pospješilo rješenje koje još i nije rasplet. Objava rata kneževine Srbije i kneževine Crne Gore možda će dovesti do korjenite promjene prekrajanjem karte evropske Turske.

Ali neko će nam reći da sa istorijskog gledišta, ako bi se išlo unazad do dolaska Srba na teritoriju Bosne, ni oni, kao ni Turci, nemaju puno pravo na zemlju koju zauzimaju. Kada su sišli kao rijeka u ove krajeve Balkana i nastanili se u ovim pokrajinama u vrijeme pada Rimskog Carstva, dolazeći tada na smjenu tračko-ilirskim narodima i Grcima, Srbi su napredovali u jedinstvu svoje rase i vjere, i nisu u sebi nosili klicu nesloge. Kada je kasnije, početkom VII vijeka, car Heraklije pozvao sebi, pred stalnim nartajima Avara, Hrvate i Srbe i ustupio im zemljišta na obalama Save i Dunava, ni on nije napravio grešku da tu bedem protiv Varvara stvara od branilaca različitih rasa. Oba ova naroda su istog porijekla i govore istim jezikom, a i iste su vjere. Najzad se osniva srpska država, nakon mnogih lutanja; imala je sedam kraljeva, dva cara, velikog zakonodavca Stefana Dušana i, pošto je pala na Kosovu 1389. godine, ponovo se rodila sa Karađorđem početkom XIX vijeka. Uostalom, čak i poslije Kosova, srpska rasa nalazi neosvojivo utočište u Crnoj Gori. Godine 1463, kada su Turci pokorili pretke današnje raje, ovi su svi bili hrišćani; tada je trebalo, dosljedno duhu osvajanja, ugušiti cio narod koji je nastanjivao tu teritoriju, preseliti ga u druge pokrajine, prisiliti sve pobijeđene da prihvate islam ili im svima ostaviti njihovu vjeru, umjesto da se onim Slovenima koji bi prihvatili zakon Kurana nude povlastice pogodne za sijanje klica razdora i mržnje među kasnijim generacijama. Te generacije nisu nikad zaboravile da muslimani koji njima gospodare nisu Turci koji su došli kao pobjednici — taj se zakon podnosi — nego da su to braća, Srbi, pobijeđeni kao i oni, hrišćani kao i oni, koji su postali povlašćeni po cijenu sramnog svetogrđa.

Ipak, moramo dodati da je zakon svete knjige izričit; Turčin nije mogao do postupa drukčije nego što je postupao u vrijeme osvajanja, jer, čim se nevjernik nađe pod koljenom pobjednika, prva je dužnost muslimana da mu ponudi izbor između islama i kmetstva uz danak. Srbi koji su postali muslimani i oni koji su im dali da biraju vidjeli su u tom odustajanju od vjere njihovih očeva politički potez, a nije to ni jedini primjer što bi se mogao navesti; ali ipak u tome leži velika greška, tako da se ni najdomišljatijim diplomatskim kombinacijama nimalo ne mogu popraviti rezultati te odredbe što je diktira sveta knjiga. Za takve postupke (to su zločini a, po čuvenoj izreci, i više od zločina — političke greške) ne postoji zastarijevanje, oni su, kao zatrovana klica, pohranjeni u ustrojstvima koja upravljaju narodima na početku njihovog postojanja, ili koja im se nametnu u ranim razdobljima njihove istorije, oni se razvijaju sa njima i kvare čitav organizam. S vremena na vrijeme, kada se bolest konstatuje, može se, naravno, pokušati da se ona ublaži reformama, ali krize postaju pe-

riodične, neprestane, i tada je bolest hronična. Ako je narod o kome se radi odvojen od drugih nacija svojim geografskim položajem, on propada i umire; ali ako on, naprotiv, graniči s nacijama iste rase čije uređenje ne pokazuje taj isti nedostatak, ako je pristupio evropskom sporazumu, ako su njegovi susjedi ili saveznici sklapali s njim značajnije poslove ili ako, najzad, on uzmiče pred očiglednom stvarnošću i otežava krizu vršeći zločine protiv predstavnika velikih evropskih nacija koji žive na njegovom tlu, njegov pad može da uzdrma Evropu, a i među vjekovnim neprijateljima koji priželjkuju njegovu ostavštinu mogu da planu žestoke razmirice u trenutku kada je budu dijelili, pa da se svijet nađe pred slikom najstrašnijeg sukoba.

GLAVA XIII

USTANAK

UZROCI. RATISTE. BROJNO STANJE USTANIČKIH SNAGA. BROJNO STANJE TURSKIH SNAGA. PUTEVI I VEZE. STRATEGIJA USTANIKA. USTANIČKE VOĐE. GOSPOĐICA MERKUS. LJUBIBRATIĆ. NJEGOVA OTMICA OD STRANE AUSTRIJANACA. BITKE. ZAKLJUČCI.

Hercegovački ustanak je buknuo prvih dana mjeseca jula 1875. godine. Istraživali smo uzroke bune, pogledajmo kakav je bio njen povod. Suočeni smo u ovoj prilici sa dva dokumenta koji potiču od obje stranke što stoje jedna naspram druge i, naravno, svaka od zaraćenih strana nastoji da prikaže da je u pravu, iznoseći na svoj način činjenice koje su dovele do eksplozije.

Prema riječima ustanika, kada su turski poreznici s područja Nevesinja došli da od raje naplate dažbine koje su već bile izmirene nekoliko dana ranije, ona je odbila zahtjeve predstavnika poreske uprave. Nekoliko dana kasnije, kako su turski povjerenici ušli u taj kraj u pratnji zaptija sa zadatkom da izvrše istragu, stanovnici su pomislili da se radi o odmazdi, napali pratnju i natjerali povjerenike u bijeg. To je bio znak za pobunu na cijelom području.

Izvještaj otomanske vlade drukčije objašnjava porijeklo sukoba: početkom ljeta 1875. godine, stanovnici iz okoline Nevesinja napali su karavan koji je pripadao trgovcima iz Mostara; namirnice i roba su opljačkane a nekoliko žandarma iz pratnje je pobijeno. Podnesena je tužba sudu, oštećeni vlasnici su se naoružali i krenuli u potragu za krivcima, koji su se sklonili u Crnu Goru. Razumljivo je da, tražeći sklonište u Crnoj Gori, krivci — njih preko stotinu — nisu priznali svoj zločin, već su naveli da su pobjegli kako ih ne bi pljačkali zakupci poreza, i zatražili su od kneza Nikole da posreduje u njihovu korist radi obustavljanja gonjenja uz dozvolu da se vrate svojim kućama. U Carigradu ne samo da je molba odobrena bez uslova nego je, prema zvaničnom otomanskom izvještaju, odlukom koja je mogla biti samo rezultat neke greške, obećano da će lokalne vlasti razmotriti „žalbe izbjeglica“.

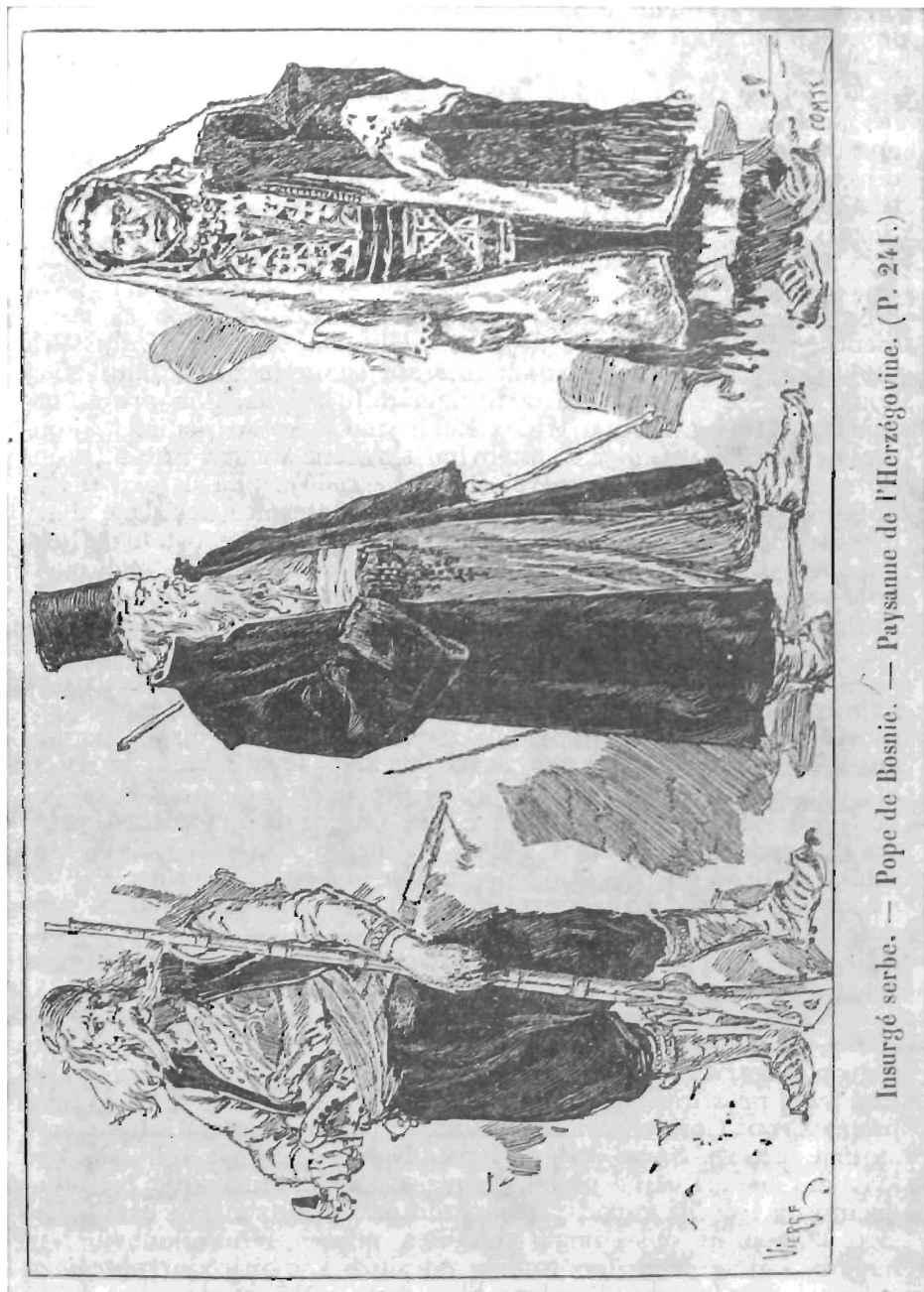
Vrativši se na to područje, pljačkaši, dobro naoružani i osi- oni zbog nekažnjivosti, izjavili su da više neće plaćati dažbine i stavili su se na čelo pokreta koji je imao za cilj da pobuni četiri sela s toga područja. Umjesto da uguši pobunu, generalni guverner Bosne Derviš-paša, koga su o tome izvijestili, ušao je u pregovore s rajom i imenovao komisiju pod predsjedništvom Hasan-Edib-pa- še i Kostan-efendije, koji su se u tim krajevima upravo bavili od- ređivanjem granice prema Crnoj Gori. Povjerenici su se pojavili sa dosta brojnom zaptijskom pratnjom, te su, pri njihovom ulasku u sela, naoružani stanovnici izjavili da oni neće primiti predstavi- nike vlasti ako se ovi i dalje budu okruživali tolikim vojnim apar- atom. Došlo je do sukoba; krv se prolila na obje strane. U roku od nekoliko dana ustanak se proširio duž čitave doline Neretve do granica Crne Gore, Bosne i Dalmacije. Prostrani planinski mas- iv koji Neretva obilazi a koji čini središte Hercegovine između Mostara, Konjica, Nevesinja i Gacka uskoro je sasvim prešao pod vlast ustanika. Derviš-paša je bio nepripravan, turske snage raštr- kane, a ukupan broj trupa raspoređenih po cijeloj teritoriji Herce- govačkog sandžaka nije prelazio hiljadu osam stotina vojnika, koji su pripadali 3. armijskom korpusu sa štabom u Monastiru.

Do nemira je došlo već krajem mjeseca juna na stolačkom i nevesinjskom području; 9. jula, napadnute su zaptije koje su bile pratnja turskim povjerenicima; 24. istog mjeseca došlo je do prvog okršaja u Dabru, a sutradan do manje borbe u Zalomu; 2. avgusta, ustanici su opkolili Trebinje, a tek 16. avgusta, to jest više od pet sedmica nakon dizanja ustanka po područjima, u Hercegovinu su ušla prva četiri bataljona pojačanja koji su se iskricali u Kleku pod komandom Nedžib-paše. Istovremeno je u Mostar stigao ge- neralni guverner Bosne iz svoje rezidencije u Sarajevu, na čelu svih raspoloživih trupa pod njegovom komandom, to jest četiri hiljade ljudi raspoređenih u tri pješadijska puka od po tri ba- taljona, i pet bataljona bosanske redife.

Tih je pet sedmica zakašnjenja bilo kobno po Portu, a mno- ge su okolnosti išle naruku ustanicima, koji su svugdje napadali, dok su Turci, sa hiljadu osamsto ljudi raštrkanih u neznatne od- rede na prilično velikom prostoru, bili primorani da se brane.

Tek ako se poznaju geografske osobine ovih dviju pokrajina, shvatiće se stvarna težina situacije po vladu čiji je zadatak da suz- bije ustanak. Te osobine, veoma specifične, dovoljne su da objasne uspjeh ustanika, poraze Turaka i trajnost bune koja, na kraju krajeva, ne raspolaže povezanim i dovoljno čvrstim snagama.

Bosna bi se mogla nazvati Švajcarskom evropskog istoka, s tom razlikom što se njene planine ne uzdižu do visine vječitog snijega. Pisac *Nove geografije svijeta* upoređuje sistem planinskih lanaca u Bosni i njenoj južnoj pokrajini Hercegovini sa sistemom lanaca Jure, jer i jedni i drugi imaju u cjelini oblik visoravni sa uporednim brazdama. Ujednačenost tih brda prekidaaju brojne ge- ološke neravnine. Na istoku i jugoistoku, nekoliko velikih dolina

Srpski ustanik. Bosanski pop. Hercegovačka seljanka.

dijeli bosanske planine od masivā u Srbiji. Najveća od tih dolina je novopazarska ravnica, u kojoj se sastaju brojne rječice i koja gospodari svim prolazima toga kraja. Ova novopazarska ravnica je ključ toga dijela Turske. Ima stratejskih zakona koje neće zanemariti ni najneiskusniji; tako su srpski gorštaci koji poznaju opasne prolaze, okupljeni oko popa Žarka, zauzeli već 17. avgusta taj novopazarski tjesnac i prekinuli veze između Rumelije i Bosne, i istovremeno zagospodarili putevima koji povezuju Srbiju i Crnu Goru.

Otomanska vlada je odavno bila shvatila značaj ovog položaja i, po savjetu najvećih stručnjaka, odlučila da tu napravi glavni čvor buduće sjeverozapadne željezničke mreže. Mi smo sa svom tačnošću iznijeli činjenice koje se odnose na izgradnju željeznica u Turskoj Carevini; u njenom interesu samo se može žaliti zbog kobne odluke koja je zaustavila izgradnju željezničkih pruga, ustupljenu 1869. g. baronu Hiršu. Rekli smo kako su poništene konvencije iz 1869, kako je za polovinu skraćena dužina mreže, te su dovršeni samo pojedini pravci čija je izgradnja bila u toku u trenutku otkazivanja ugovora. Na taj način željeznice, iskidane u tri međusobno odvojena kraka i bez veze sa prugama ostalog dijela Evrope, nisu donijele zemlji nijednu od stvarnih prednosti koje su se od njih mogle očekivati. Možda je potpuno dovršenje ove mreže, omogućujući brzo prebacivanje trupa na ugrožena mjesta, moglo sasvim izmijeniti izgled stvari?

Ako ima stratejskih zakona koje ne bi mogli zanemariti ni najneiskusniji, treba reći i to da su ti zakoni vječiti jer su zasnovani na prirodnim osobinama zemalja u kojima vojske operišu. Izuzimajući neku kataklizmu, svaki put kada se u jednom te istom kraju budu našle vojne snage jedna prema drugoj, njihovi će pokreti biti isti, pa će isti nazivi, već čuveni u ljetopisima neke zemlje, ponovo steći novu slavu. Varvarske horde su išle i vraćale se istočno od bosanskih planina, u oblasti gdje izvire Vardar i Morava; kasnije su u susret carskim trupama istim putem krenule sultanske vojske; tamo je prije petsto godina (1389) podlegla srpska sila na Kosovu („Polju kosova“); tu su i danas srpske snage ponovo pokušale da spriječe prolaz Osmanlija.

Valja primijetiti da se planinski lanci, nastavak alpskog sistema Kranjske i austrijske Hrvatske, postepeno uzdižu prema jugu poluostrva. Isprva su visoki tek nekih hiljadu metara, u sredini svog prostiranja dostižu visinu od dvije hiljade, a na granici prema Crnoj Gori vrhovi Durmitora se penju do dvije hiljade šest stotina metara. Samo jedna rijeka, Neretva, čiji je tok izuzetno krivudav, nalazi usred planinske mase niz pukotina koje joj omogućuju da teče na zapad prema Jadranskom moru; sve ostale rječice, koje prate opšti nagib zemljišta, silaze prema Dunavu. Njihove bi doline očigledno trebalo da služe kao prirodni putevi za pristup visoravnima; ali većina klanaca je teško pristupačna, puteva nema nikako, i dok god bude tako, trebaće se s mukom penjati

uz visoke bedeme što razdvajaju sela gdje su se planinci popeli. Prema tome, cijela se ova zemlja može uporediti sa ogromnom tvrđavom čiji se najviši zid uzdiže upravo na jugu, kao da posjednicima pokrajine brani pristup. Kad bi se uspelo uz taj bedem, trebalo bi osvajati jedan po jedan svaki riječni klanac, savladavati svako naporedno planinsko sljeme, i jasno je da nekoliko ustanika, zaklonjenih na tim izvanrednim položajima, može natjerati na povlačenje čitave bataljone. Vojne operacije su u Bosni i Hercegovini toliko naporne i opasne za redovnu vojsku upravo zbog nedostatka direktnih i lako prohodnih saobraćajnica.

Razmotrili smo opštu konfiguraciju zemlje; pogledajmo sad kakva je posebna priroda ratišta. Odmah ćemo utvrditi da se borba prostorno ograničava na ista mjesta, a to su, prirodno, prolazi što povezuju jednu pokrajinu s drugom i kuda neizbježno moraju da naiđu snage koje šalje centralna vlada.

Pobunjena pokrajina je vezana s drugim vilajetima Carevine samo trakom zemljišta koja je načičkana planinama, stisnuta na istoku Srbijom, na zapadu Crnom Gorom. Jedinj je mogući prilaz s mora luka Klek, ukliještena u austrijskoj pokrajini Dalmaciji; otomanskim ratnim brodovima je, doduše, dopušten ulaz u nju, ali bez dozvole iskrcavanja, osim ako se dobije pristanak austro-ugarske vlade.

Kako je ustupljena takva jedna enklava? otkud ta anomalija da njemački činovnik koji iz Slivna, sela u Dalmaciji, putuje u Ston, koji pripada istoj pokrajini, mora tražiti od turskih vlasti dozvolu za prelazak preko malog prostora koji pripada Porti i presijeca nadvoje austrijsku teritoriju?

Istorijsko porijeklo toga je zanimljivo, a dubrovački arhiv sadrži sasvim izričite isprave o ratifikaciji ugovora o ustupanju. U doba kada je Venecija imala prevlast nad cijelom južnom obalom Jadrana, od Kopra do Peloponeza, Dubrovačka Republika, koja se tada nalazila na vrhuncu svoje moći i koja je živjela nezavisno, uokvirena, da tako kažemo, između mletačkog grada Kotora i Splita, koji je, takođe, pripadao Svetom Marku kao i sva dalmatinska obala, strahovala je u svakom trenutku da se ne sukobi sa svojim ambicioznim susjedima. Pošto se dubrovački senat tada oslanjao na Turke, vječite neprijatelje Venecije, zatražio je od sultana da zauzme, i pravno i faktički, jezičak zemljišta koji na sjevernoj strani počinje od male luke Klek na jadranskoj obali, u samom Stonskom kanalu, i spaja se poprečnom crtom sa turskom granicom Hercegovine. S južne strane, to jest prema samom Dubrovniku, granična crta je išla opet od obale, od malog mjesta zvanog Imotica, do nekadašnje turske granice u Točioniku. Drugi jezičak zemljišta s one strane Dubrovnika a blizu Herceg-Novog, *Sutorina*, krajnja tačka zubačkog područja, razdvojio je na jugu dubrovačku teritoriju od mletačke; ali preko te tačke se izlazi u Boku Kotorsku, i Turci tu nemaju luke. Osmanlije su 21. jula 1718. godine zaposjele to zemljište; razumije se da je ta ustupljena

teritorija oduzeta od dubrovačkih posjeda, i postignut je rezultat kojem je težila mala republika, jer je otada imala za susjeda svog saveznika sultana, zaštitnika njene trgovine, i tako izbjegla stalne sukobe i prisvajanja, koji bi jednog dana mogli poslužiti mletačkom senatu kao izgovor da joj objavi rat i da okonča trgovačko suparništvo koje je počelo da ga zabrinjava.

Pad Republike je proglašen mirovnim ugovorom u Kampoformiju. Objavljen je čuveni dekret: „Dubrovačka Republika je prestala da postoji” i, nakon poznatih peripetija naše kratke okupacije, francuske trupe su se povukle iz Dalmacije. Bečki kongres je tada dao Austriji u posjed čitavu jadransku teritoriju, od Trsta do Budve. U toj novoj podjeli enklava je ostala, a kada je bečka vlada zatražila ispravljanje granice i uspostavljanje stanja od prije 1718. godine, Visoka Porta, kojoj su predložili zamjene i odštete, pozvala se na jednu osnovnu odredbu svog državnog uređenja, koja zabranjuje svako ustupanje teritorije, pa čak i bilo kakvo pregovaranje u tu svrhu s nekom hrišćanskom silom. Te pojedinosti, pored toga što osvjetljavaju istorijat, koji ima svoga značaja, primaju priličnu važnost s obzirom na ustanak, jer ćemo uskoro vidjeti da su te dvije trake zemljišta, a naročito ona južna, koja se naziva Sutorina, igrale znatnu ulogu u ustanku i u operacijama Crnogoraca protiv Muktar-paše. Naime, Klek je glavni prolaz za pojačanja koja su stigla iz Carigrada morem, kao što je to izuzetna strategijska tačka za Slovene, jer desno i lijevo, i prema Zadru i prema Dubrovniku, i onda kada gaze po turskom tlu, oni uvijek stoje jednom nogom na austrijskoj teritoriji, gdje nalaze utočište.

Treba ipak reći da turska luka Klek izlazi u austrijske vode; to je, dakle, zatvoreno more, „*mare chiuso*”, kako ga ovdje zovu, i mada je traženje dozvole za iskrcavanje od austrijskih vlasti pitanje puke formalnosti. Iako je zamisliti da se, u zavisnosti od raspoloženja bečke vlade prema Porti, taj ustupak vrši lako, ili da, naprotiv, nailazi na teškoće; on može čak i da se sasvim odbije, ukoliko postoji očigledan interes da se ustanak podržava ili da se guši.

Prema tome, izuzev mogućnosti da se tuda dovoze trupe i ratne zalihe, položaj Kleka ima mnogo manji značaj za Turke nego za ustanike, jer oni prvi nisu nikad predviđali slučaj da bi im, u okolnostima kao što su ove što nas zanimaju, bili potrebni putevi koji bi im olakšali snabdijevanje preko jedine pomorske tačke koju imaju na hercegovačkoj teritoriji. Iz toga proizlazi da turski generali, kojima ionako smetaju položaj Kleka kao luke, mala dubina Stonskog kanala i obaveza pribavljanja dozvola za iskrcavanje, ne mogu smatrati to mjesto za stvarnu operativnu bazu zbog nedovoljne povezanosti sa njihovom pobunjenom pokrajinom.

Jedini pristupačan put koji povezuje Klek s glavnim gradom Hercegovine Mostarom nalazi se do iza Metkovića na austrijskoj

teritoriji, a jedini postojeći prilaz na turskoj teritoriji sastoji se, počev od Neuma, od strme staze koja vodi do doline Trebišnjice. Tim smo putem dvaput projahali, i morali smo prepustiti uzde tim bosanskim konjima čija su kopita kao i kopita mazgi; taj jedini put nije ništa drugo do nesiguran tjesnac, opasan i u normalno vrijeme; tako da, uviđajući gotovo nepremostive teškoće s kojima se susreću Turci kada hoće da snabdiju svoje trupe u tim siromašnim, danas opustošenim krajevima, shvatamo i zašto se Crnogorci toliko uporno drže tih predjela. Oni se zaklanjaju iza stijena, vrebaju na neprijatelja u prolazu, vrše prepade na konvoje, lako zaprečavaju put pomoću prepreka, a ako se njihova zasjeda okrene protiv njih pa naiđu na neočekivan otpor, oni, tako reći, prekorace granicu i nađu utočište dva koraka dalje na neutralnoj teritoriji. Položaj Sutorine još je povoljniji za ustanike, zbog male širine enklave, potpunog odsustva veze sa zaleđem i susjedstva s neukrotivim stanovnicima Boke Kotorske, koje niti Turci, niti Austrijanci nisu nikad mogli pokoriti u potpunosti — kao što je pokazao krvavi otpor u Krivošijama 1869. godine, kad je čitave pukove držala u šahu šaćica gorštaka koje su htjeli zvati na regrutaciju jer je zakon važio za sve. Protiv njih je upućena redovna vojska od tri hiljade ljudi; samo u bici kod Knezlača oni su poubijali preko petnaest njenih oficira, a kod Majine su uništili dvije čete a da nisu izgubili nijednog čovjeka. Kažu da su gorštaci za vrijeme cijele te ekspedicije imali samo jedanaest ubijenih i sedamdeset tri ranjena, dok su oba puka desetkovana — a, međutim, napad je bio na visini odbrane i Austrijanci su, u položaju koji je bio za njih užasan, pružili primjere izuzetne čvrstine i prave muške hrabrosti.

Ovaj dio donje Hercegovine između planine Durmitora i Jadrana, od koje je dijeli samo uzana traka zemljišta sa gradovima kao što su Ston, Gruž i Dubrovnik, prirodan je teren za akciju, pa se ovdje sastaju borci, jer su tu Turci zatvoreni između tri granice, prema Austriji, Crnoj Gori i Srbiji. Prema tome, bilo šta da se uradi, ustanici će uvijek imati uporište u svakoj od te tri zemlje. Od kneževine Srbije Hercegovinu dijeli prilično uska dolina; to je prolaz u kojem su Turci podigli tvrđave u Višegradu, utvrde u Prijepolju i Novom Pazaru, čija je namjena da se osmatraju njihovi osamostaljeni susjedi i da se njihova saobraćajnica prema Rumeliji održava slobodnom.

Mora se reći da, ako je Osmanlijama borba teška, oni ipak imaju ozbiljna uporišta koja predstavljaju odlične operativne baze, a i branike čija je svrha prekidanje saobraćajnica između Srbije i Crne Gore. Tu su Trebinje, Nikšić, tačka prema kojoj se usredsređuju svi naponi zaraćenih strana u sadašnjoj fazi, Kolašin, Prijepolje i Sjenica. Nešto sjevernije oni još imaju Mostar, Stolac, Ljubinje, Bileću, Gacko i brojne tvrđavice i kule na zubačkom području.

Trebinje je lijepo smješten gradić na Trebišnjici; štiti ga samo zemljani nasip koji s bokova ima ruševne kule a opkoljen je širokim i dubokim jarkom; grad je oduvijek držao relativno jak garnizon, može primiti dvije hiljade vojnika. Razumljivo je da je on, zbog svog stvarnog strategijskog značaja, bio prvi cilj ustanika; on leži s obje strane jedine postojeće saobraćajnice između krajnje južne tačke Hercegovine — zubačkog područja — i ostalih dijelova ovoga kraja. Osim toga, on je u samom čvorištu puteva koji vode u Dubrovnik, u Crnu Goru, u Klek, u Mostar, u Nikšić i u Bileću. Gospodariti Trebinjem znači posjedovati cijelu južnu Hercegovinu, što objašnjava upornost s kojom ustanici opsjedaju grad i s kojom ga Turci brane. Nikšić je samo tvrđava, ali je uvijek ozbiljno uporište, zbog svog položaja na samoj crnogorskoj granici i, prema nedavnim prijedlozima velikih sila, grad je trebalo da se snabdijeva preko kneževine, dok se iz dana u dan očekivalo da će Nikšić, koga je ustanak blokirao potkraj aprila ove godine, pasti u ruke raje. Vanjske utvrde, zidane i pokrivene zemljom, posjeduju sigurnosno naoružanje od dvanaest topova, a u tvrđavu može da stane posada od osam stotina vojnika. Treba napomenuti ovo: ako je Trebinje steklo svoj značaj tek usljed sadašnjih okolnosti, Nikšić je oduvijek bio izuzetno važna strategijska tačka pošto leži na samoj granici. Kolašin, na rijeci Tari, ima istu funkciju, isti položaj i isti značaj kao i Nikšić; to je gradić smješten s obje strane najkraće saobraćajnice koja povezuje Srbiju s Crnom Gorom preko Hercegovine; Kolašin je s Carigradom povezan telegrafom čije su najbliže stanice Berane i Sjenica; akcija ustanika prema ovom gradu nije bila naročito značajna; on je slabo branjen, jer stanovništvo koje živi u gradu pretežno čine muslimani. Međutim, igra je još u rukama ustanika; tu je operisao pop Žarko. Pošto je čvorište telegrafskih veza Bosne, Hercegovine, Rumelije, a preko Rumelije sa cijelom Carevinom, smješteno između Prijepolja i Sjenice, i ova su dva grada utvrđena i imaju vojnu posadu; oni su stalno bili predmet ustaničkih napada.

Da bismo opisali ratište i objasnili značaj svakog miesta čija se imena naičešće spominju u depešama, ostalo bi nam da oniše-mo ratište, da pobrojimo veoma brojna utvrđenja što čine čitav jedan odbrambeni sistem koji se jedinstveno primjenjuje u ovim pokrajinama. To su izdvojene, utvrđene postaje, ponekad izgrađene na vrhovima stijena koje gospodare klancima, a ponekad podignute na početku mostova, pored gazova, ili na izlazu iz malih dolina; one su, uglavnom, ujednačene po veličini i mogu da prime po jednu četv: svaka je zidana, sa puškarnicama, bunarom i zaklonom za posadu. Za vrijeme mira, te su kule bez posade; u ratno vrijeme, sve kule u jednom kraju treba da se brane da bi mogle biti od koristi za odbranu, inače se njihovim posadama može desiti da im se presijeku komunikacije. Četrdeset vojnika u jednoj kuli može beskrajno dugo da odolijeva slabo naoružanim grupama

ustanika; a kako s početka znatan broj tih postaja nije bio zaposjednut, ustanici su se dočepali onih što su se nadovezivale na sela koja su oni držali. Vidjećemo kasnije kako je raja u određenom trenutku, koristeći se izvjesnim novim otkrićima i pokazujući veliku smjelost, pokušala da dignu u zrak neke od tih kula, koje su, zbog otpora branilaca, ometale njihove komunikacije i presijecale odstupnicu njihovim odredima.

Uglavnom, može se reći da bi i bolje organizovana vojska nego što je turska imala velikih teškoća u kombinovanju vojnih operacija u zemlji kao što je Hercegovina. U cijeloj pokrajini postoje samo tri zadovoljavajuće ceste. Prva ide od dalmatinske granice do Sarajeva. Ona polazi od Metkovića iznad Kleka, prati lijevu obalu Neretve i prolazi kroz Mostar. Druga ide iz Mostara prema Trebinju i prolazi kroz Stolac i Ljubinje. Treća, u veoma lošem stanju, ide od Trebinja do Kleka i račva se prema Dubrovniku.

Izvan ovih puteva, jedine saobraćajnice su staze koje su prohodne za brdske konje i mazge, i bilo bi potpuno nemoguće da se tuda provedu ikakvi drugi transporti osim karavanskih.

Regularne armije koje se upotrijebe na takvom ratištu gube najveći dio svoje nadmoćnosti; one treba da se bore protiv odreda sastavljenih od gorštaka kojima su poznate i najmanje staze, koji se raštrkavaju do beskonačnosti, prikupljaju za napad a razilaze pri povlačenju, vode partizanski, gerilski rat, nastoje da neprijatelju nanesu što veću štetu, bez jasnog cilja i opšteg plana. Neprijatelj se lako snabdijeva; jer on je kod svoje kuće, poznaje teren, svugdje ima prijatelje i saučesnike, pa je čovjeku zaista jasno, kada vidi ovu zemlju, zašto je turska vojska imala tako malo uspjeha i s kakvim se ponekad nesavladivim teškoćama morala boriti.

Rekli smo da se, tačno u trenutku kada je buknuo ustanak 1875. godine, turske snage po garnizonima u Hercegovini nisu mogle procijeniti na više od hiljadu osamsto ljudi; evo kako je bio raspoređen taj mali broj: dva bataljona redovne vojske i jedna baterija brdskih topova sa četrdeset artiljeraca nalazili su se u Mostaru, jedan bataljon je bio zaposjedio Trebinje i tvrđave i kule u okolini, uglavnom u Zupcima i Klobuku; ako se uzme da su ti bataljoni brojali svega po četristo ljudi, vidi se koliko je Trebinje slabo branjeno. Dvije čete preostalog bataljona bile su smještene u Nikšiću, ostale čete, razbijene u male odrede, nalazile su se u najvažnijim kulama toga područja. Konjički eskadron, sa svega šezdeset ljudi, bio je u Foči, a zaptije su bile raspoređene po cijeloj pokrajini.

Valja napomenuti da treći armijski korpus otomanske armije sa štabom u Monastiru, kojem je pripadalo tih hiljadu osam stotina vojnika, mora po pravilu imati u svom sastavu artiljerijski puk i u tom puku tri brdske, tako zvane *hercegovačke baterije*, sa zadatkom da služe za odbranu planinskog područja. Međutim, od te tri baterije samo je jedna bila na svom položaju; tako da je

brdska artiljerija, ta velika prednost organizovanih snaga protiv ustaničkih odreda, zakazala već na početku kampanje, i to potpuno nepredviđeno. Tih hiljadu osamsto ljudi bilo je pod komandom do tada malo poznatog brigadnog generala Selim-paše, specijalnog guvernera sandžaka, potčinjenog Derviš-paši, generalnom guverneru Bosne i Hercegovine; taj Dervišev pomoćnik nije pokazao ni aktivnost ni vojničku sposobnost.

U tako nastaloj situaciji, sa toliko slabim brojnim stanjem, raspoređenim na tako izrazito planinskom i teško pristupačnom zemljištu, bilo je potrebno da se Selimu što prije pridruži Derviš-paša, koji bi okupio oko sebe sve raspoložive snage. Ali slanje pojačanja bi iziskivalo dosta vremena; kad bi ona stigla morem, morala bi da krče put mačem, od Kleka do Trebinja, i da pređu kroz već čuvene klance, gdje ih je na svakom koraku mogla zaustaviti šačica ustanika. Trebalo bi u tom slučaju sačekati i odobrenja za iskrcavanje od austrijskih vlasti. Kad bi stigle iz Carigrada do prve luke — Soluna — i kad bi ih, radi uštede na vremenu, iz Soluna prebacili željeznicom preko Skoplja i Mitrovice, trupe bi morale još da pređu pješke i rastojanje od tristo pedeset kilometara u planinskom kraju, teškom, naklonjenom ustanku; a da bi stigli do Mostara, ili da bi ušli u središte ustanka, na zubačko područje, ne bi mogli izbjeći one prolaze kod Novog Pazara gdje ih je čekao pop Žarko. Najzad, kao posljednja pretpostavka, kad bi ih doveli iz Bosne i kad bi se ispraznila područja koja je raja zaposjela, trebalo bi prvo izvršiti mobilizaciju *redife*, tj. rezerve aktivne armije. U međuvremenu, početkom avgusta, i Bosna se digla na ustanak, pa je situacija postala još složenija.

Evo na šta se odlučio novi ministar rata, Husein-Avni-paša, onaj isti koga su događaji vratili na isti položaj. Odustajući u prvom trenutku od mobilizacije *redife* iz unutrašnjosti, pozvao je rezervu duž čitave sredozemne i crnomorske obale, kao i iz Dunavskog vilajeta. Gradove su preuzeli bataljoni opremljeni i naoružani na veliku brzinu; i postepeno je za Varnu, Carigrad i Solun ukrcavan nizam koji je postao raspoloživ. Prva četiri bataljona pojačanja, iskrcavši se u Kleku, borila su se 16. avgusta sa ustanicima za prolaz prema Trebinju i napredovala do u sam grad pod komandom Nedžib-paše. Došavši iz svoje rezidencije u Sarajevu, sa svoje strane je gotovo istovremeno ušao u Mostar generalni guverner Bosne Derviš na čelu svih trupa pod svojom komandom koje je mogao da zamijeni rezervom. Ove snage, koje su se pridružile Selimovim hiljadu osam stotina vojnika, sastojale su se od tri pješadijska puka od po tri bataljona i od pet bataljona bosanske *redife*, to jest otprilike od oko četiri hiljade ljudi; tako se ukupan broj prikupljenih trupa, računajući i pomoćne jedinice, popeo na pet hiljada boraca.

To su bile regularne snage dovedene na ratište na dan 16. avgusta, to jest pet sedmica pošto je buknuo ustanak. Do kraja novembra, doba kada će oštra klima primorati zaraćene strane da

se povuku u zimovnike, otomanske snage će se širiti, a taj broj od pet hiljada osamsto vojnika postepeno će se povećavati. Ali uskoro će se javiti nove komplikacije. Na sjeveru, na obalama Une i Save, Porta će, strahujući od austrijske invazije, morati pojačati kordon i uspostaviti male osmatračke logore u određenim razmacima na obalama obiju rijeka, od Srbije do Turske Hrvatske. S druge strane, cijelom dužinom Drine i na prelazima preko planine Zlatibora, to jest od Novog Pazara do mjesta gdje se Drina sliva sa Savom, trebaće nadzirati granicu kneževine Srbije i sukobi će postati svakodnevnici. Kod ovih će susjeda vladati velika napetost, Portu će uznemiravati uzastopne smjene vlada i deklaracije Skupštine: i to će stanje postati toliko napeto da će predstavljati mnogo ozbiljniju komplikaciju od one koju stvara stav Crne Gore. Dekret od 22. avgusta, koji naređuje znatnu koncentraciju vojske i obrazovanje logora u Nišu, biće rezultat tog stanja stvari. Istoga dana, sva redifa iz Anadolije dobiće naređenja da krene ka području ustanka. Sedmog septembra, dok otomanski generali opet traže pojačanja i topove, sve veća opasnost od ulaska Srba na tursku teritoriju ponovo će primorati ministra rata da uputi na granicu nove trupe, izgradiće se utvrđenja u Nišu, koji otada postaje utvrđeni logor, naoružan sa trideset šest Krupovih topova, a Porta će notom od 9. septembra najaviti grčkoj vladi da je primorana da povuče trupe koje čuvaju granice prema Grčkoj. Još pet hiljada nizama, odnosno najbolje turske vojske, krenuće 23. septembra da pojačaju logor u Nišu.

Dana 24. septembra možemo tačno utvrditi stanje operativne armije pod zapovjedništvom generalnog guvernera Derviš-paše. On ima pod svojom komandom šesnaest hiljada vojnika raspoređenih po Bosni i po Hercegovini, a on je lično zaposjeo neretvanski pravac sa pet hiljada redife, tri bataljona nizama i nekoliko baterija. Jedan od njegovih brigadnih generala, Selim-paša, na potezu od Nevesinja do Pive, komanduje trima hiljadama ljudi; jedan drugi, Beli-Bej, nalazi se u Stocu sa hiljadu vojnika, najzad, na jugu, to jest između Bileće i Nikšića, Nedžib i Husein-paša imaju pod komandom šest hiljada ljudi, među kojima i bašibozuke.

Kako ovih šesnaest hiljada vojnika nije dovoljno da se suzbiju ustanici, 4. oktobra se u Kleku iskrcavaju novi elitni bataljoni pod komandom Ševket-paše, a 12. novembra, kad je pao snijeg a putevi postali neprohodni i kada se može smatrati da je kampanja 1875. godine završena, stižu nova pojačanja, opet preko Kleka kao i preko Soluna, tako da konačan broj cjelokupne operativne armije dostiže trideset jedan pješadijski bataljon nizama i redife i četiri eskadrona. Izvještaji turskih generala omogućuju da se utvrdi brojka od dvadeset pet hiljada boraca operativne armije u trenutku kada zaraćene strane sklapaju prisilno primirje usljed vremenskih neprilika.

Treba utvrditi i stanje turske vojske u ostalim dijelovima teritorije sjevernih pokrajina, jer prisustvo otomanskih trupa na

drugim mjestima zahtijevaju i druge potrebe, isto toliko ozbiljne kao što je ova koju je prouzrokovao ustanak, pa je sudbina hercegovačke armije i dalje vezana za sudbinu osmatračkih trupa koje čuvaju liniju Vojne granice i nadziru granicu kneževine Srbije od Novog Pazara do Save.

Ima blizu sto hiljada ljudi pod oružjem od Une i Save do planine Balkana, to jest od Novog, krajnje tačke prema austrijskoj vojnoj krajini, do Sofije. Prvu grupu čini operativna armija pod komandom Derviš-paše; drugu lokalne trupe i pojačanja pokrajine Raške u Novom Pazaru, Sjenici, Mitrovici; preko dvadeset hiljada ljudi raspoređeno je u Tesaliji, Makedoniji i Albaniji, a šesnaest hiljada je okupljeno oko Skadra u sjevernim albanskim ravnicama. Ova veoma brojna grupa nalazi se pod komandom Mehemed-Ali-paše.

Treću grupu čine sve snage oko Niša pod komandom Ahmet-Ekub-paše, čiji je načelnik štaba poljski emigrant Mustafa-Dželaludin-paša. Srbi su na ovo okupljanje odgovorili sličnim mjerama, mobilisali su trideset pet hiljada pripadnika milicije i zbili ih početkom septembra na granicu; petnaest hiljada ih se nalazi prema Nišu a dvadeset hiljada prema Zvorniku i Novom Pazaru. Mjesto okupljanja za redifu je Sofija, a artiljerijski park je u Pazardžiku.

Vidi se koji je omjer između snaga operativne armije i osmatračkih i okupacionih trupa. Vojska koja je upotrijebljena protiv ustanika predstavlja tek negdje oko petine od ovog velikog broja.

Ako je teško utvrditi tačno stanje otomanske redovne vojske, može se reći da je gotovo nemoguće odrediti približno brojno stanje ustaničkih snaga. Sve ono što u tom smislu obično predstavlja obavještenje, u ovoj prilici služi da zavede javno mnjenje, tako da se izvještajima turskih generala koji se bore protiv raje ne može u tom pogledu vjerovati više nego obavještenjima iz slavenskih izvora. Ni na samom ratištu, ni u tajnim agenturama u Dubrovniku i na obalama Save, ni kod tajnih ustaničkih povjerenika, gdje se vodilo računa o onome što se moglo ticati sudbine bune, nikad nije procijenjeno da bi broj onih koji nose oružje protiv Porte bio veći od dvadeset hiljada ljudi raspoređenih u obadvije pokrajine. U stvari, od mjeseca oktobra do kraja novembra 1875, pobunjenici nisu imali više od petnaest hiljada ljudi pod oružjem, a u toku prva tri mjeseca kampanje njihove su snage realno bile u brojčanoj premoći nad snagama otomanske armije, koja je tek krajem novembra dostigla broj od dvadeset pet hiljada boraca. Koliko se moglo utvrditi, broj stranaca pod zastavama ustanka iznosio je dvije hiljade; od toga su pola bili podanici Crne Gore srpske narodnosti, koji su čas ovdje a čas ondje, a ovamo su došli bez ovlaštenja, kao partizani, iz ljubavi prema borbi, prema neredu, iz tradicionalne mržnje prema Turčinu, iz želje za samostalnošću; ili bi ih često povukao za sobom neki glavar ili

vojvoda koji uživa izvjestan ugled u mjestu kojem oni pripadaju. Hiljadu ostalih bilo je iz Dalmacije, kneževine Srbije, hrvatske i slavonske vojne krajine i iz Italije. Francuski, poljski, ruski kontingent bio je sasvim neznatan; međutim, vidjećemo da su neki pripadnici ovih nacija odigrali izvjesnu ulogu u borbi. Izvan toga stranog elementa, osnova ustaničke vojske sastojala se većinom od grčkopravoslavne raje, naročito u Bosni. U Hercegovini, kada je ta raja pripadala katoličkom obredu, uvijek se okupljala po selima pod zapovjedništvom glavara istog obreda. Ova je razlika značajna, ali valja napomenuti da su u Hercegovini, naročito u donjem dijelu i na području Zubaca, katolici uzeli učešća u pokretu sa isto toliko žara kao i pravoslavni, dok je u prvom dijelu ratnih operacija 1875. godine, na obalama Save, njihovo neučestvovanje bilo gotovo potpuno.

Postoji čitava jedna strana ovog pitanja od čijeg razmatranja treba odustati, a odnosi se na skriveno organizovanje i tajno pripremanje ustanka, na ulogu onih što su, služeći se okolnostima koje su sami Turci stvorili i iskorištavajući njihovo pljačkanje, napravili politički pokret od jedne čisto vjerske i agrarne bune. Ko će moći odrediti šta je bila stvarna akcija a šta ograničeni domet odborā u Pragu, Novom Sadu, Zagrebu, Dubrovniku i pododborā u svim dalmatinskim gradovima, podređenih agentura u malim savskim lukama, ruskih društava za pomoć ranjenicima, najzad, udruženja u Srbiji i Crnoj Gori? To je hronika koja se ne piše, a ne bi bila najnezanimljivija za čitanje. Možda bi bilo i stvarne opasnosti da se to specificira; ali za vrijeme našeg boravka u slavenskim pokrajinama, sa jedinom brigom da istražujemo uzroke ustanka, da proniknemo njegov cilj, da razmrsimo porijeklo akcija koje su se vodile, konstatovali smo da su najaktivniji agenti, jedini koji nas zanimaju jer se tu više ne radi o teoriji i mudrovanju nego upravo o stvarnoj pomoći, bili gotovo svugdje trgovci slavenskog porijekla, bistri, živahni, neobično pokretljivi, većinom bogati, vlasnici po nekoliko skladišta svakovrsne robe u velikim gradovima i preduzimači svake trgovinske operacije, čak i najudaljenije od njihove struke. Ti su dobrovoljni povjerenici odavno stavili svoje mnogobrojne veze sa sjevernim pokrajinama u službu tajne organizacije koja je isprva imala za cilj slavensku propagandu, a kasnije poslužila kao uporište ustanku. Njihovom je brigom bilo moguće unositi oružje, kupljeno od priloga čiji su oni bili blagajnici, na sjeveru preko Save, na jugu preko Sutorine, Knina, Sinja i Metkovića. Svako ko se nekim znakom pripadnosti ili lozinkom iskazivao kao istomišljenik, lako je nalazio konak i obavještenja u gradu u koji bi stigao. I mnogi oficiri i dopisnici slavenskih, njemačkih, ruskih, engleskih novina postajali su dobrovoljni glasnici odborā, koji su djelovali otvoreno u većini velikih gradova gdje je slavenski elemenat brojčano nadmoćan. A oko njih su se prirodno okupljali svi oni pustolovi koji samo traže priliku da love u mutnom, ili oni koje odvratnost prema jednoličnosti života gura

u traganje za nemirnijim življenjem. Čitav jedan šareni kosmopolitski štab spremao se da se početkom proljeća pridruži obnovljenom ustanku kada bi se on, umjesto da se svede na zubačko područje i na prostor između granica Srbije i Crne Gore, izrodio u opšti sukob na Balkanskom poluostrvu. I zaista, on mu se i priključio onog dana kada su knez Milan i knez Nikola objavili rat.

Prvi rezultat organizovanja koje je prethodilo nemirima iz juna 1875. na stolačkom i nevesinjskom području bilo je okupljanje raje grčkog obreda, u ovom dijelu donje Hercegovine, u male vodove ili odjeljenja od po petnaest, dvadeset i trideset ljudi, koje su zvali *četama*. Ove su grupice predstavljale svu raju iz svakog sela koja bi u slučaju potrebe bila spremna da uzme oružje i, pod tom pretpostavkom, svaka je grupa odredila sebi vođu zvanog *načelnik*. To i jeste jezgro ustanka, a to načelo usitnjavanja — što, možda, čini njegovu snagu u smislu teškoće da se pobijedi buna koja se raspršuje, tako reći, do beskonačnosti — očigledno predstavlja njegovu slabost kao ustanka koji teži političkom cilju putem jedinstva pokreta. Na primjer, u slučaju sporazuma sa generalom Rodićem, namjesnikom u Dalmaciji, ko bi mogao jamčiti da bi odredi koji su držali klance kod Novog Pazara i oni koji još danas drže planinu Kozaru prema Savi, poslušali naredbu o razoružanju koja bi došla od vođa iz donje Hercegovine?

Ustanička vojska se cijelo vrijeme dijelila na četiri grupe. Jedna, koja bi se mogla nazvati bosanski operativni korpus, nije nikada prelazila broj od hiljadu petsto do dvije hiljade ljudi, razasutih od Turske Hrvatske do Drine, u sjevernim ravnicama pokrajine. Druga je operisala između Višegrada i Novog Pazara, duž srpske granice; ona je brojala dvije i po hiljade ljudi, pod komandom popa Zarka, arhimandrita manastira Banje. Treća je bila grupa Ljubibratića, koji je zapovijedao ustanicima donje Hercegovine; dok je Lazar Sočica zadržao područje Pive. Četvrta, s one strane Neretve, to jest u gornjoj Hercegovini, mogla je brojati četiri hiljade ljudi i imala je mnogo vođa koje nikad nisu imale prilike da zajednički nastupe i da se okupe pod jedinstvenom komandom. U trenutku kada su se ustanici povukli u zimovnike, oko 15. decembra 1875, komandovanje je bilo toliko rascjepkano da bi se teško mogli nabrojati odredi i vođe. Ima čak trideset osam odreda, i zanimljivo je da one vođe koje su stekle neki ugled u borbi nisu ni izdaleka okupile oko sebe najbrojnije snage. Tako je Ljubibratićev odred brojao samo stotinu ljudi svih narodnosti, vojvoda Bogdan ih je imao šest stotina, Lazar Sočica osamsto, Luka Petković tri stotine itd. itd. Ali prilikom pripremanja nekog napada, svi odredi jednog područja bi se ujedinili i priznali komandu samo jednog vođe. U logoru Grepci Ljubibratić nikad nije imao više od hiljadu dvjesto ljudi, ali je nekoliko dana kasnije poveo tri hiljade ljudi u borbu.

Naoružanje je bilo dosta slabo: u početku se sastojalo od starih pušaka kremenjača; postepeno su iz Dalmacije stizali ka-

rabini tipa Miniije, remingtonke i nekoliko iglenjača tipa Šaspo. Ustanici su negdje u oktobru imali tri topa, a kasnije je jedan od njih, Francuz, dobio zaduženje da ode u Austriju po bateriju brdskih topova izrađenu u okolini Beča, koju je ustanku poklonila jedna strankinja. Od samog početka, oruđa različitog kalibra koja je Ljubibratić uspio da nabavi više su mu štetila nego što su mu koristila, s obzirom na vrstu rata koji je vodio protiv Turaka: 22. oktobra, u bici na Zupcima, bojište je bilo takvo da je bilo nemoguće manevrisati sa dva oruđa od 70 milimetara koja su ustanici vukli sa sobom i, pošto su uništeni lafeti i točkovi, ona su zakopana da ne bi pala neprijatelju u ruke.

Ratište je poznato, plan ustanika je lako pogoditi: oni pomno izbjegavaju svaki ozbiljan okršaj i prilike gdje se treba boriti na otvorenom prostoru, djeluju samo iz zasjede i, pravo da kažemo, postavljanjem klopi. Pošto se moraju hraniti na licu mjesta a nemaju intendanture, njihova je prva briga otimanje neprijateljskih transporta; kada im to pođe za rukom, umjesto da sa svim odredima jednoga područja dijele dobit do koje su došli, oni često čak i ne misle na stvaranje zaliha za budućnost ili na raspodjelu plijena, oni ga unovčuju, idu prodavati na granici ovce, goveda i tovarnu stoku, dok će im sutradan na nekom usiljenom maršu ponestati stoke za prenos opreme i neće imati dovoljno opskrbe za vojsku. To je bilo uobičajeno ponašanje Peka Pavlovića. Nepovezanost je potpuna u trenutku kada prestane borba s neprijateljem; jer, poput Kabila, koji žure tamo gdje je progovorio barut, vođa koji krene u bitku sa svega sto pedeset ljudi, nađe se sa preko hiljadu njih što su se okupili sa svih strana pod njegovom zastavom jedino da bi ratovali protiv Turčina. Takav je slučaj sa Ljubibratićem, koji se u dva navrata morao povući u Austriju samo sa šačicom ljudi, dvadeset dobrovoljaca, većinom Italijana ili Rusa.

Među ustaničkim vođama neki su stekli izvjesnu slavu svojom ratničkom vještinom i odlučnošću u komandovanju; njihova će imena ostati čuvena u ljetopisu ovog ustanka. U ovoj klasičnoj zemlji gusala, gdje srpski rapsodi improvizuju narodne pjesme koje od jednog kraja do drugog prenose putujući *guslari*, imena popa Žarka, Ljubibratića, Luke Petkovića, Peka, Trifka Vukalovića, Lazara Sočice, igumana Melentija, popa Mila i drugih već se ponavljaju od kolibe do kolibe kao i imena srpskih vođa koje su pale na Kosovu i srpskog Sida Marka Kraljevića. Međutim, iako je ustanak našao sebi kapetane, nije našao generala; Ljubibratić, najozbiljniji među njima, imao je ideal koji je njegovim vojnicima bio suviše uzvišen; svi koji ga znaju bili su iznenađeni njegovim držanjem, koje je odudaralo od držanja svih onih koji su ga okruživali. Rodom iz donje Hercegovine, veoma dostojanstven i naočito i doista privlačan, trideset šestogodišnji Ljubibratić je uz to uživao i veliki autoritet; on je već odavno sanjao o oslobođenju ove pokrajine, a u komandovanje je unio gospodstveno ponašanje i

civilizovane postupke, što je na njegove drugove manje uticalo nego grubost nekih drugih vođa. Jednostavan, skroman, obrazovan, govorio je s lakoćom nekoliko jezika, bio je možda pomalo sanjar, zalutali humanitarac među suviše praktičnim ustanicima za koje je poštovanje prava bilo prilično neodređen pojam; kao vojskovođa, od početka je imao opštu koncepciju, a kao političar — plan koji treba ostvariti; ne samo da nije uspio i pored svih svojih napora, već se može reći i da je bio žrtva svojih ideja. Onoga dana kada ga je austrijska vojska otela na području Vinjana, austro-ugarska vlada je uklonila političku ličnost koja je mogla dati ustanku pravac suprotan pogledima bečkog kabineta i, mada planovi velikih sila ostaju za nas skriveni a državnici što drže konce ove divovske spletke izgleda kao da žive od danas do sutra i da prije idu za ustankom nego što njime upravljaju, možda će nam to Ljubibratićevo hapšenje pomoći da prozremo njihovu igru. Od prvog dana kada su se njih dvojica sreli u redovima ustanka, najotvoreniji predstavnik crnogorske stranke glavar Peko suprotstavljao se idejama Ljubibratića, koji, kao protivnik ruske politike, nije htio da ustanak koristi kneževini. U decembru, nakon prve kampanje, kada je ađutant ustaničkog vođe Italijan Cereti poslan u Rim Garibaldiju da bi generala privolio da djeluje na javno mnjenje u korist Hercegovaca i da im pribavi oružja, ovaj je, prevaren od Popovića, Galija i Vitaldija Paskve (bivšeg Garibaldijevog višeg oficira, koji je postao vojvoda Vitaldi, a čije se ime moglo čitati u depešama kad mu je generalni namjesnik za Dalmaciju uskratio ulazak preko granice), odgovorio iz Rima pismom od 30. januara, koje je objavljeno, da je u interesu svih da se sporazumiju s knezom Nikolom i da što prije dignu na ustanak Bugarsku, Makedoniju, Tesaliju, Epir i Albaniju. Garibaldiju treba prepustiti odgovornost za ovo saučesništvo između kneza i *kondotjera*; zamisao se rodila u glavi onoga koji je ostvario planove što su svakako izgledali nestvarniji; ali je istina i to da je Ljubibratić osuđen na propast u trenutku kada se pomislilo da je on agent autonomije i možda pristalica kneza Milana. Oni koji hoće da sude o stvarima samo na osnovu vanjskog izgleda još uvijek se pitaju kako su austrijske vlasti, nakon onolike uviđavnosti prema ustanicima koji su svakodnevno dolazili da se snabdijevaju u Dalmaciji, odjednom postale tako savjesne u pogledu neutralnosti i toliko požurile da je se pridržavaju, da se nisu potrudile ni da pogledaju na karti da li Vinjani, to selo gdje je bivakovao Ljubibratić na dan hapšenja, pripadaju teritoriji Dalmacije ili su sastavni dio Otomanske Carevine.

Peko Pavlović, koji je postao veoma značajan kao vođa, Crnogorac je; okupio je oko sebe gorštace koji su, bez ikakve druge misli osim o borbi protiv Turčina, prešli preko Crne Gore da bi se svrstali pod zastave ustanka. To je sabran i odbojan čovjek bez ikakvog obrazovanja; udaljili su ga iz vijeća jer ne zna ni čitati ni pisati, a i bojali su se da neko u njemu ne vidi specijalnog

agenta Crne Gore, dok je on tu, u stvari, bez ovlaštenja a za svoj račun. Neobično hrabar, on ipak ruši ugled ustaničke stranke zbog svoje surovosti i postupaka prema svojim jednovjercima. Zamjeraju mu se veoma brojne otimačine, paljevine hrišćanskih sela i sramni sporazumi s neprijateljem, kome je više puta omogućio za novac da snabdije neki utvrđeni grad, kao, na primjer, Nikšić. Nije imao nikakvog pojma o disciplini; kada je sjedinio svoju vojsku s Ljubibratićevom, uvijek se opirao njegovom komandovanju, a kod Duži je nestao na čitavih dvadeset sati, napustivši svoje ljude da bi se bavio tajanstvenim poslovima koji su, vjerovatno, samo njemu koristili. U jednoj važnoj prilici, kod Hutova, Peko je započeo borbu protiv vojvodine volje i, zahvaljujući njemu, došlo je do poraza i povlačenja od Hutova prema Dubrovniku. Tvrdi se da je uzrok tog neuspjeha to što se jedan dio njegovih ljudi, i pored tolikih naređenja, zadržao da siječe glave i noseve Turaka koji su ubijeni na početku te akcije, da bi donio u logor svoje krvave trofeje.

Treba zabilježiti i ime jednog katoličkog sveštenika, Ivana Musića, koji je stekao ime u ustanku uspješnom bitkom na Popovu [polju], a kao vođa odreda uvijek rovario suprotno Ljubibratićevim shvatanjima. U toku decembra, od 20. do 25, vrhovni zapovjednik je okupio sve raspoložive odrede da napadne tvrđave Drijeno i Carinu, a glavne vođe pod njegovom komandom bili su Ivan Musić, Kaladžurđević, Matanović; u trenutku kad je trebalo izvršiti zamišljeni plan, svako je počeo operisati na svojoj strani sa potpuno različitim ciljevima, i akcija je upropaštena. Toga se dana Ljubibratić, koji je trebao da ima pod komandom blizu dvije i po hiljade ljudi, našao na zbornom mjestu u Sparožićima sa sto drugova. Ako je vjerovati izvještajima iz slavenskih izvora, taj Ivan Musić, pošto se borio preko četiri mjeseca u ustaničkim redovima, navodno je čak prešao Turcima.

Luka Petković je bio Ljubibratićeva desna ruka za sve vrijeme operacija 1875. godine. To je čovjek od pedeset i pet godina, Hercegovac iz Trebinja, veteran borbi iz 1852. protiv Omer-paše, kao i iz 1858. i 1862. Bio je stupio u crnogorske redove u bici na Grahovu i stekao ime svojom hrabrošću. Kada je 1862. Luka Vukalović stao na čelo hrišćanskog ustaničkog pokreta, on mu se pridružio, ali je odbio sporazum koji je okončao ustanak, i dok su Zupčani prihvatili dekret guvernera Hercegovine Huršid-paše, koji je Vukaloviću dao čin bimbaše i pretvorio glavnu grupu ustanika u posebnu stražu turske granice od pet stotina ljudi u službi Porte (što je, uostalom, pripremiло neku vrstu prethodnice za nove ustanke, uvijek spremnu i dobro organizovanu u zubačkom području), Petković je otišao u izbjeglištvo u Rusiju i odbio ponude muslimana.

Godine 1869, čim su Krivošijani iz Boke Kotorske organizovali otpor Austrijancima koji su htjeli da im nametnu vojnu obavezu i da ih izjednače sa ostalim područjima, Petković je došao da

im se pridruži; najzad, pošto je boravio čas u Beogradu, čas na Cetinju, u Mostaru ili Trebinju, došao je kao jedan od prvih da se lati oružja na trebinjskom području i komandovao je pobunjenicima do dolaska Ljubibratića koji je, kao čovjek iz toga kraja, već u njemu uživao velik ugled. Prilikom izbora kojim je Ljubibratić stekao vojvodsko zvanje, Petković je bio jedan od njegovih najvećih pristalica i predao mu komandovanje kao dostojnijem. To je čovjek jako velike fizičke snage, čestit po prirodi, kome opštenje s ljudima i vičnost u međunarodnim odnosima nisu oduzeli pečat rustičnosti. On se bori na čelu svoje vojske, za vrijeme borbe zove svakog vojnika po imenu i podstiče ih neobičnim oslovljavanjem preuzetim iz slikovitog jezika srpskih barda. Uvijek je pokazivao veliko poštovanje prema vojvodi, i da su ga bili poslušali, ovome bi se prepustilo rukovođenje čitavim pokretom u obadviije pokrajine.

Pop Žarko važi za najopreznijeg i najuspješnijeg ustaničkog vođu; njegovo uobičajeno boravište bio je manastir Banja, čiji je on bio arhimandrit; on je prvi razvio barjak na srpskoj granici i, uz pomoć sto šezdeset dosta dobro opremljenih i naoružanih ljudi, postavio zasjedu u klancu Törini, iznad sela Radoinje. Njegov je prvi ratni uspjeh bio da je natjerao u bijeg konjički puk poslan iz Carigrada u Albaniju i iz Albanije u Bosnu. Ako je vjerovati izvještaju turskog generala koji se borio protiv njega kod Radoinje, Žarko je, navodno, popalio mnoga sela u tom kraju; nikad nije mogao da spriječi svoje ljude da ne pobiju zarobljenike. Nije doživio nijedan poraz u toku prva dva mjeseca borbe, i postavio je sebi kao stalni zadatak da prekida turske saobraćajnice između Rumelelije i Bosne a da puteve koji vode iz Srbije u Crnu Goru drži otvorene. Usudio se da neko vrijeme ugrožava višegradsku tvrđavu i s tim ciljem uspio da okupi oko sebe dvije i po hiljade ljudi. Taj Žarko djeluje na raju svoga obreda već samim karakterom odežde koja je na njemu; u toku potmulog vrenja koje je prethodilo eksploziji na stolačkom području, raspaljivao je slavenske seljake svojim oduševljenim proglasima.

Evo odlomka iz poziva na oružje koji potiče iz manastira Banje, nekoliko dana nakon ustanka u Nevesinju: „Neka znaju svi narodi i neka čuje cijeli svijet da je srpski narod stvoren da živi u slobodi. Braćo, davno se bio boj na Kosovu polju, ali otada narod neprestano podnosi nepravdu, pljačku i zlostavljanja pokvarenih Osmanlija: Svaka stopa zemlje natopljena je krvlju i suzama naših predaka. Turci i dalje gaze vjeru, slobodu, čast i imovinu potomaka Nemanjića, na sramotu čitavoga naroda. Kucnuo je čas osvete. Vrijeme je da prestanemo biti turska raja. Naša braća s obala Neretve potocima prolijevaju tursku krv, junačka Bosna davi one koji su se hranili njenom krvlju.

Čuj, moj narode! Uzmi oružje, jer je cijena borbe sloboda čitavog naroda. Poštovaćemo svačiju vjeru, prava, čast i imovinu. Ali ko god nam pokáže neprijateljstvo u našoj borbi, platiće ži-

Femmes bosniaques. — Ljubibratić, chef de l'insurrection en Herzégovine. — Les pandours. (P. 289.)

Bosanske žene. Ljubibratić, vođa ustanka u Hercegovini. Panduri.

votom izdaju prema narodu, koje god vjere, koga god položaja bio. Dižite se, sinovi Bosne, Hercegovine i stare Srbije! Polijte ognjišta naših predaka krvlju tiranā, ova zemlja je naša od starine, pravo je s nama, Bog je s nama. Živio srpski narod! Živjele slobodne zemlje Bosna, Hercegovina i stara Srbija!"

Ove aluzije na Kosovo, na pravo slavenske rase na zemlju, na Nemanjiće i na srpski narod, dokazuju da je Žarko pristalica „velike ideje”. Uostalom, da se u to ne bi sumnjalo, on potpisuje svoj poziv na borbu kao „borac za slobodu i jedinstvo srpskog svijeta”.

Onaj od vođa koji izgleda da je naslijedio Ljubibratića u popularnosti jeste Lazar Sočica, Crnogorac koji je počeo u gornjem Podrinju, na čelu skupine od preko hiljadu ljudi, a danas izgleda da je ovlašćeni predstavnik pokreta, i s njim je general Rodić ušao u pregovore u posljednje vrijeme; promijenio je ratište i sada operiše na području Zubaca.

Mogu se još spomenuti veterani nekadašnjih borbi koji su, zbog svojih vojničkih sposobnosti, mogli u ovoj prilici igrati ozbiljniju ulogu, ali ih je kod Srba izložilo sumnjama to što su stranci i primoralo ih na skromniju akciju. Među njima se nalazi kapetan Vlajković, bivši oficir u ruskoj službi, penzionisan od strane cara, invalid nakon odbrane Sevastopolja, gdje je ispoljio najveću moguću hrabrost. Povukao se u Beograd, gdje je 1862. godine ponovo uzeo oružje da tjera Turke i protiv njih je komandovao u borbama na barikadama. Baron Reskovicz [?], Austrijanac, koji se sklonio 1862. u Srbiju i, takođe, služio u srpskoj vojsci, pridružio se ustanicima već prvih dana. Kada je raja opkolila Trebinje, on je komandovao linijom opsade.

U Bosni je buna neko vrijeme priznavala za vođu izvjesnog Stratimirovića, koji je 1848. bio u hrvatskim odredima što ih je ban Jelačić bacio protiv Mađarske. Njegov je život neobično zanimljiva odiseja; on pripada jednoj porodici iz Bačke i među svojim precima ima jednog od najčuvenijih mitropolita srpske crkve; bio je inženjerijski oficir u austrijskoj vojsci, ali ju je morao napustiti iz jednog razloga koji nije kaljao njegovu čast, nego ga je, naprotiv, prikazivao kao privlačnog muškarca koji je suviše djelovao na žene viših oficira. Godine 1848. imenovan je za vrhovnog zapovjednika srpskih ustaničkih snaga od dvadeset hiljada ljudi i četrdeset topova. Dojučerašnji ustanik postao je oslonac bečke vlade kada je čuveni hrvatski ban Jelačić krenuo protiv pobunjenih Mađara i, iz mržnje prema njima, Stratimirović je ujedino svoje trupe s banovim. Kasnije je, kao i Mediči, kao Tir i Karini nakon Garibaldijevog pokreta, proizveden za generala u regularnoj austrijskoj vojsci i uskoro zatim umirovljen u tom činu. Bečki dvor ga je 1852. godine poslao i u Crnu Goru da pruži pomoć vladici, i svaki put kada bi buknuo neki srpski ustanak, on bi uzeo aktivnog učešća u borbi. U sadašnjem ratu je hapšenjem

na granici onemogućen da igra neku ulogu i htjeli su porušiti njegov ugled prikazujući ga kao špijuna.

Nekoliko vođa je ubio neprijatelj, između ostalih i Tripka Džakovića i Maksima Bačevića. Ovaj je bio sin banjanskog vojvode koga su Turci ubili 1862. godine pošto se četiri godine borio protiv njih; 20. januara 1876, u bici kod Duži, dobio je metak usred grudi dok je napadao tvrđavu koju su Turci sjajno branili, izgubivši sto jedanaest od dvjesto ljudi koliko ih je ukupno bilo. Njegovo tijelo, preneseno u Dubrovnik, nije moglo biti sahranjeno zbog protesta konzula Porte, koji je predviđao da bi moglo doći do demonstracija uvredljivih po njegovu vladu; smjestili su ga u jednu kapelu.

Među strancima, čiji je broj, a naročito uticaj, jako precijenjen, treba navesti jednog Srbina iz Beograda, bivšeg pariskog studenta g. Grujića, sina ministra kneževine Srbije, ranjenog kod Carine. Doktor Kosta Grujić, sastavljač izvjesnog broja dokumenata i izjava, uzeo je u nekima od njih naziv generalnog opunomoćenika i izgleda da je bio diplomata stranke.

Ustanicima se od prvih dana pridružio Francuz g. Barbje, oficir u ostavci, koji je pripadao grupi stranaca koji su bili s Ljubibratićem, a postao je i vojvodin lični prijatelj i najvatreniji pomoćnik. On je preuzeo na sebe neobičan zadatak da ruši dinamitom turske tvrđavice i kule i bio je zadužen za tu posebnu službu. Čim je zauzeta turska enklava Sutorina, koja polazi od brdā Zubaca kod Trebinja i završava se u Boki Kotorskoj, dodijeljena mu je na njegovo traženje jedna ruševna zgrada pored morske obale da u njoj vrši pokuse; imao je uza se pratnju od sto ljudi i vodio je, bez kontrole odozgo, male ekspedicije koje su imale za cilj da nanesu što više štete neprijatelju. Specijalnost g. Barbjea bila je i da presijeca puteve rušeći ih dinamitom radi zaštite odstupnice.

Ustanak je imao čak i svoju junakinju, neku gospođicu Merkus, Holanđanku, koju smo ponekad viđali kako prolazi dubrovačkim ulicama u Ljubibratićevom društvu. Oteta je po naređenju austrijskih vlasti u isto vrijeme kada i vođa i njegovi drugovi Đuro Petrović, Toma i Vule Balordići, Lako Miskin, vojvodin adutant Karlo Facla i Čezare Čezari; ali prema njoj su pokazali izvjesnu ugladenost i, umjesto da je interniraju, ostavili su joj slobodu da boravi gdje god hoće, osim u turskim pokrajinama. To je osoba od dvadeset pet do trideset godina, koja je često dijelila napore vojničkog logora i dala dokaze hladnokrvnosti i lične hrabrosti. Tvrdi se da nju pokreće religija, još i više nego rodoljubivo oduševljenje; išla je na hodočašće u Jerusalem, gdje je, kao i gospođa princeza de La Tur d'Overnj, kupila jednu posvećenu parcelu da bi na njoj, o svom trošku, izgradila kapelu, koju je bogato obdarila. Nije se ograničila samo na to da uplaćuje pozamašne sume za ustanike na ruke ruskog delegata g. Veselickog, ona je htjela da učestvuje u pravoj borbi i, decembra prošle godine, uče-

stvovala u ekspediciji g. Barbjea, koji je imao za cilj da digne u zrak kulu Presjeku, koja svojim položajem gospodari putem za Trebinje. Ljubibratić je, sa četiristo ljudi i italijanskom četom, htio da lično rukovodi ovom operacijom. Naređeno je da bude potpuna tišina; ustanici su dobili naređenje da privežu oružje i porcije i da idu naprijed krajnje oprezno. Stigli su neopaženo do pod zidine kule. Tamo je g. Barbje preduzeo mjere da upotrijebi dinamit i pripremio fitilj; trebalo je još samo privući se samom podnožju građevine, iskopati rupu i postaviti patronu. Da bi se znalo ko će obaviti ovaj opasni zadatak, vukao se žrijeb i, pošto su tri čovjeka koja su jedan za drugim tako određena odbila da ga izvrše, gospođica Merkus je izašla iz stroja i hladnokrvno izjavila da se ne smije stići dovdje pod ovako dobrim okolnostima a bar ne okušati sreću; ona se ponudila da to uradi; ali, na Ljubibratićeve prijekore, ona tri ustanika koje je kocka bila odredila, videći odlučnost junakinje, izjaviše da su spremni. Krenulo se naprijed; kako je termometar pokazivao sedamnaest ispod nule, dinamit se zamrznuo, pa se toga dana moralo zadovoljiti tvrđavicom Carinom, gdje su Turci ostavili velik broj vrcća s brašnom.

U toku decembra, gospođica Merkus, riješena da uradi nešto presudno za ustanak, brinula se za snabdijevanje Ljubibratićevog odreda baterijom Krupovih topova, pa je g. Barbje, sa mjenicom naslovljenom na jednog bečkog bankara, otputovao u Austriju s nalogom da preuzme topove, da ih u Trstu ukrca i da ih dopremi preko Sutorine ili Kleka. Nalog je stvarno bio dat, međutim, otkako su se ratne operacije nastavile, nismo nikad ustanovili iz depeša ili iz dopisa da bi ustanici učestvovali u artiljerijskim borbama ili zadobili neku prednost zahvaljujući toj novoj ratnoj tehnici.

Ustanak je imao i svog povjerenika za snabdijevanje, g. Bje-lobrka, čije je sjedište u Sutorini, gdje u zajedničkom skladištu centralizuje svu opremu i namirnice koje kupuje u dalmatinskim lukama, i zadatak mu je da ih unosi kroz sutorinski šiljak. Crkva je smještena tako da se zadnjim dijelom naslanja na austrijsku granicu i da je s te strane ne može niko napasti. Ta intendantura radi na osnovu naređenja priznatih vođa, i oni ustanici čija je neophodna oprema u lošem stanju dolaze ovamo da se snabdijevaju.

Nabrojali smo bar četrdeset ustaničkih odreda koji priznaju četrdesetoricu vođa, a ovi ne prihvataju uvijek naređenja glavnih vojskovođa ustanka; iz toga proizlazi da se borbe vode svakodnevno, da ne doprinose nekom unaprijed promišljenom cilju čije bi se ostvarivanje provodilo korak po korak. Međutim, priroda zemljišta, njegov oblik, uzrok su niza pokreta ustanika koji, bilo da su usaglašeni ili nisu, imaju uvijek isti cilj i mogu se smatrati kao neizbježna karakteristična strategija ove kampanje 1875. godine.

Mi odvajamo operacije u Bosni od operacija u Hercegovini, zato što se prve ne nastavljaju vidljivo na druge i što pokreti

ustanika izolovanih po ravninama pored Save ili raštrkanih od Drine do Une, to jest od Srbije do Turske Hrvatske, ne mogu da se povežu sa pokretima pobunjenika koji drže donji dio [Hercegovačkog] sandžaka.

Na istoku i jugoistoku se otvaraju velike doline koje gospodare ulazom u ove pokrajine, široki prolazi što razdvajaju bosanska brda i masive u Srbiji; tamo operiše pop Žarko, i u toku najvećeg dijela kampanje on je prekidao saobraćaj između Bosne i Rumelije a držao otvorene puteve između Srbije i Crne Gore.

Ljubibratić se oslanjao na dalmatinsku granicu; imao je odstupnicu u enklavi Klek i, južnije, u sutorinskoj. Njegovo polje djelovanja je trebinjski kraj. On se zadržavao u prolazu između brda Zavale, Dubrovnika i crnogorske granice, uvijek ugrožavao put prema Trebinju, prekidao veze Turaka s morem preko Kleka, dok je Žarko nastojao da presiječe vezu s Rumelijom kopnenim putem. Između ta dva borca, ustanici sa područja Zubaca i iz Nikšića i stanovnici duž crnogorske granice do Kolašina i Sjenice služili su kao lanac i spona. Mnogo sjevernije, uz dalmatinsku granicu, s druge strane Neretve i do Hrvatske, pobunjenici, odvojeni visokim planinama od Austrije, oslanjaju se i danas na njenu granicu i uvijek imaju odstupnicu u klancima. Preko Kulen-Vakufa i Krupe, to jest niz Unu, oni se dodiruju s bosanskim ustanicima, koji se zadržavaju na obalama rijeke u Turskoj Hrvatskoj, i stalno su u vezi sa Slavenima iz austrijske Vojne krajine. Najzad, idući niz Savu, oni su povezani sa sjevernom Srbijom, na samoj obali rijeke; a kako je kneževina već u vezi sa donjom Hercegovinom preko Žarkovih odreda na njenom krajnjem istoku, iz toga proizlazi da su slavenske pokrajine na sjeveru Carevine, koje su u svom središtu slobodne ili samo izložene lokalnim ustaničkim napadima, okružene vatrenim obručen.

Takva je strategija ustanka; ali valja priznati da je ova strategija više teoretska nego praktična, da nema tog naređenja koje bi se poslušalo, niti ikakve discipline; ista ona podijeljenost koja među južnim Slavenima postoji sa političkog stanovišta ponavlja se u ustaničkim odredima, i bio je potreban ovaj stepen oslabljenosti Otomanske Carevine, nered u njenim finansijama, nedostatak čvrstine i vojničke sposobnosti rukovodilaca i malodušnost čitave uprave, da bi takav jedan ustanak mogao da drži Carevinu u šahu.

Koliko god je moguće, pokušajmo da rezimiramo tok vojnih događaja, od eksplozije ustanka do kraja kampanje, i istovremeno pratimo tok pregovora iz dana u dan.

Turci su napadnuti prvi put 24. i 25. jula; Derviš-paša, upozoren već devetog, kada su se sukobili raja i zaptije, šalje nešto pojačanja i traži pomoć od uprave u Skadru. Vidjeli smo da on ima pod oružjem samo hiljadu osam stotina ljudi. Ustanici, koji su 2. avgusta svuda prešli u napad, i koji poznaju strategijsku va-

žnost položaja Trebinja, opkoljavaju grad pravilno vođenom zajedničkom akcijom, iz koje se dao bolje naslutiti rezultat borbe. Trećeg avgusta stolačko područje podržava pokret i diže se na ustanak, a istovremeno, pošto se u Carigradu gaje iluzije o karakteru ustanka, po savjetu velikih sila se naređuje Derviš-paši da objavi opštu amnestiju za svakoga ko položi oružje. Petoga dolazi do bitke kod Zovi Dola. Šestoga, dva turska bataljona, iznenađeni kod Nevesinja, povlače se u neredu prema Stocu, a istovremeno odredi koji opsjedaju Trebinje napadaju manastir Duži. Sedmoga se prvi put iskrcava pojačanje iz Carigrada sa brdskom artiljerijom i ulazi u one klance prema Trebinju koje su ustanici odlučili da zaprečuju. Osmoga, opsadenici vrše prvi ispad iz Trebinja, ali se on odbija. Desetoga, odred od tri hiljade ljudi, nezavisnih od onih koji drže grad pod opsadom, pokušavaju da presijeku veze između Mostara i Nevesinja, i imaju tešku borbu na Bileku.

Pokret poprima zabrinjavajuće obrise; centralna vlada požuuruje slanje pojačanja, i general Husein-paša se iskrcava s trupama u Baru, istovremeno, Derviš-paša se odlučuje na pozivanje prvih rezervi.

Dvanaestog i trinaestog borba se vodi prema Jasenu; 15. avgusta, ustanički odredi zauzimaju tvrđavicu Goransko, pored [manastira] Pive; u noći između 15. i 16. ustanak, dotada ograničen na donju Hercegovinu, plane na sjeveru pokrajine Bosne između Kostajnice i Dubice, što prisiljava Turke na raštrkavanje svojih snaga. Sedamnaestog, mnogo sjevernije, raja sa obala Une presijeca željezničku prugu između Novog i Banjaluke i prekida telegrafske veze. Istoga dana, u Hercegovini je odbijen novi ispad opsadenika u Trebinju, a pop Zarko, koji je ušao na tursku teritoriju preko Srbije, čvrsto drži novopazarski klanac. Preko Soluna, Skoplja i Mitrovice dolaze pojačanja, čiji prolazak nazire Zarko; preko Kleka stižu kolone radi snabdijevanja Trebinja i napada na ustanike straga; ovi zauzimaju položaj između Kleka i Mostara da presijeku put pojačanjima, a hiljadu pet stotina vojnika kreće iz glavnog grada Hercegovine da pomogne otomanskoj vojsci i da se probije kroz tjesnac. Derviš-paša im se pridružuje 19. avgusta sa pet bataljona redife i tri pješadijska puka.

Dok Turci tako idu u pomoć Trebinju, pripremajući udar koji će omogućiti da se razbije opsada grada, ambasadori tri velike sile kod Visoke Porte — Rusije, Austrije i Njemačke — rađeći sa istim ciljem na osnovu takozvanog saveza triju careva, preduzimaju demarš kod velikog vezira i savjetuju vladi da ustanicima odobri prekid vatre, da bi se ovi mogli privoljeti na sporazum; pošto je Porta odbila primirje, ova tri predstavnika, da bi svom demaršu dali više težine, pozvali su ambasadore Francuske, Engleske i Italije da podrže njihov pokušaj posredovanja.

Vojska koja se iskrcala u Kleku napravila je zaobilazni manevar, 20. avgusta izbjegla prolaze koje čuvaju ustanici i pošla u pomoć trupama koje su iz Mostara krenule njoj u susret; ali

dok se vodila briga da se stigne u pomoć Trebinju, odredi — zavisni od drugih odreda pod pop-Žarkovom komandom — zauzeli su sedam kula koje su štitile gradove Gacko, Pivu i Nikšić. Oslanjajući se na iste kule, pobunjenici su 24. napali Fojnicu, a istoga dana su pokušali napad na utvrđenje Drijeno pored Dubrovnika. Međutim, Trebinje je i dalje opkoljeno, i pojačanja koja stižu preko Kleka i ona koja dolaze preko Mostara počinju da djeluju dovoljno impozantno da bi se ustanici pobrinuli da se ne nađu između dvije vatre; prema tome, i oni se povlače. Odred od hiljadu vojnika, koji je krenuo iz Ljubinja i stigao pred Trebinje, 29. ulazi u grad bez ijednog ispaljenog metka. Grad je slobodan; istovremeno pobunjenici napuštaju i utvrđenje Drijeno, koje je bilo opkoljeno; turski napad se upotpunjuje ponovnim osvajanjem manastira Duži, za koji smo rekli da su ga ustanici zauzeli i utvrdili. Odsada su uspostavljene veze između Dubrovnika i Trebinja. Ako odredi koji operišu na granicama prema Austriji trpe poraze i uzmiču, između Crne Gore i Srbije pop Žarko ima uspjeha. On je 25. avgusta pred Višegradom, a 30. drži prolaze prema Rumeliji i put od Prizrena do Skadra. Situacija postaje teška za Tursku, koja je primorana da formira osmatračke jedinice na granicama prema Srbiji da bi odgovorila na izjavu kneza Milana diplomatskom koru kako je on prisiljen da prikuplja na Moravi bataljone narodne vojske. Obrazovani su ložori u Nišu i Vidinu i vezuju znatne turske snage. Pokušaji posredovanja velikih sila urodili su, krajem avgusta, imenovanjem konzularne komisije koja će proći Bosnom i Hercegovinom i doći u dodir sa ustanicima; Server-paša je imenovan za specijalnog komesara sa punim ovlašćenjima; istovremeno je veliki vezir podnio ostavku, a na smjenu mu je došao Mahmud-paša; to je znak politike čiji je cilj da preuzme inicijativu za reforme. Umjesto da čeka da mu te velike sile nametnu neke mjere, prije nego što bi izgledalo kao da popušta pred silom, sultan, dakle, upućuje generalnim guvernerima pokrajina iradu koja potvrđuje sve slobode date u prethodnim fermanima.

Prvih dana septembra Turci nastoje da ponovo osvoje kule između Gacka i Bileće; Husein-paša radi u tom smislu od 1. do 9. i uspostavlja komunikacije na tom području. Pošto je zagospodario putevima, 11. šalje u grad kolonu od dvjesto konja sa opskrbbom; pratnja su joj dva bataljona nizama; ustanici, raštrkani ali sakriveni u okolini, napadaju taj transport; 15. mu ide u pomoć vojska iz Trebinja, nakon što je vodila 14. borbu u Dabru i pretrpjela poraz; Turci napadaju Bileću, koju ustanici napuštaju da bi se povukli prema Ljubinju. Dolazi kraj septembra, a Žarko i dalje drži prolaze između Nove Varoši i Novog Pazara; Peko Pavlović je između Dubrovnika i Kleka, Ljubibratić kruži oko Trebinja.

Konzuli, koji su krenuli iz Mostara 12. septembra, išli su uporedo u dva pravca i sišli u donju Hercegovinu da bi se sreli

sa ustanicima i sa njima razgovarali; predstavnici Austrije, Italije i Njemačke pratili su dalmatinsku granicu; predstavnici Francuske, Rusije i Engleske došli su preko Stoca, Fatnice i Bileće.

Na dan 17. septembra, Muri [?] Vasić, Lihtenberg i Durando, u ime Austrije, Njemačke i Italije, poslali su sljedeću poruku ustaničkim vođama:

„Mihailu Ljubibratiću, Luki Petkoviću i Trifku Vukaloviću, u logoru Sjemač Do, kod Bogojevića. — Po nalogu naših vlada, molimo vas da nam odobrite sastanak s vama sa ciljem da raspravljamo o položaju hrišćana u Hercegovini. Dolazimo na taj sastanak kao prijatelji, bez turskog odobrenja, bez vojnika i bez turske policije. — Trebinje, 17. septembra 1875.”

Konzuli su 19. dobili sljedeći odgovor, pisan u Braveniku:

„Mihailo Ljubibratić, Luka Petković, Trifko Vukalović ne mogu bez saradnje sa ostalim hercegovačkim vođama da prihvate razgovore sa konzulima velikih sila, pošto je sadašnji ustanak buna čitave Hercegovine.

Treba vremena da bi se okupile sve vođe; prema tome, potrebno je primirje od nekoliko dana.

U slučaju primirja, turska vojska će ostati na položajima koje bude držala na dan primirja, a Turci u Trebinju će se moći snabdijevati iz dana u dan samo putem ustaničkih straža.

Mjesto konferencije biće odabrano na crnogorskoj ili austrijskoj granici.

Članovi konferencije biće evropski povjerenici; Turska neće biti zastupljena. Pozive će uputiti evropski povjerenici.

U ime glavarā, generalni opunomoćenik,

Doktor *Kosta Gruić.*”

U ovom periodu ustanka još se vidi izvjesno slaganje među ustaničkim vođama; oni ne žele da djeluju jedni bez drugih i, navodno, teže zajedničkom cilju. Važno je napomenuti da su, nekoliko dana prije saopštenja konzulā koje ih tretira kao zaraćenu stranu, vođe pokušale napor s ciljem da ustanku daju vrhovnog zapovjednika, i taj je pokušaj propao. Nekoliko dana prije toga koraka, svi oni koji se nalaze na čelu odredā od preko stotinu ljudi primili su tajanstveno saopštenje koje im nalaže da se 13. septembra nađu u manastiru Kosijerovo, između Bileće i Klobuka; predloženo je da se tamo izabere generalisimus, da se obrazuje privremena vlada, da se postigne saglasnost o strategiji vođenja vojnih operacija, o stavu prema diplomatiji i načinu pribavljanja oružja. Najzad, raspravljalo se o držanju prema Srbiji i Crnoj Gori.

Ta burna skupština ništa nije riješila; preovladavao je crnogorski elemenat, ili se bar računalo da će knez Nikola, i mimo svoje želje, donositi lične odluke u pogledu borbe, pa je odlučeno sljedeće: odgoditi izbor vrhovnog vođe do dana kada će se moći

knez pozdraviti kao veliki vojvoda. Dotada će od osam glavara biti obrazovana privremena vlada; međutim, još nije došao čas da se oni imenuju; zasada će se, zbog zauzimanja stava prema diplomatiji, odrediti jedan vođa za Bosnu i jedan za Hercegovinu. Luka Vukalović će dobiti puna ovlaštenja da pregovara s konzulima, ali su ta puna ovlaštenja neuobičajeno sužena, jer će on moći da kaže samo da se u tursku vladu nema povjerenja i da će se pregovarati samo sa velikim silama-jamcima. Hitna je stvar imati plan, i on će se utvrditi; za sada, jedina briga mora biti nabavka oružja; najzad, Srbiji i Crnoj Gori će se izjaviti da borba ima za cilj da se obje pokrajine ujedine sa kneževinama i da kneževi treba da se sporazumiju.

Obratimo pažnju na ovu posljednju odluku, koja pokretu naznačuje rješenje i zacrtava mu politički program; ona će biti polazna tačka za unutrašnje nesuglasice između glavara, na koje smo ukazali kada smo navodili najznačajnije ličnosti.

Pratili smo operacije do 24. septembra, utvrdili stanje otomanskih i ustaničkih snaga i dali neke biografske pojedinosti o vođama pokreta. Da vidimo kako se ustanak razvijao.

Dvadeset sedmog septembra, između Mostara i dalmatinske granice, na ljubuškom području, neka sela, do tada mirna i potpuno bez vojske, izjasnila su se za ustanak; u isto vrijeme ustanici su zauzeli grad Klobuk.

Dvadeset osmog dolazi do nove komplikacije; Porta, ubijedena da će je Srbija napasti i da već sprema svoju ofanzivnu akciju, želi da se obezbijedi; ona zvanično najavljuje vladi u Beogradu da će zaposjesti jednu malu adu na Drini koja predstavlja važan stratezijski položaj. Na drugoj obali rijeke odgovara se novim raspoređivanjem snaga; jedna brigada narodne vojske iz Jagodine pridružuje se srpskom osmatračkom korpusu smještenom prema Nišu; trupe kneževine grade dvanaest malih tvrđava naružanih malokalibarskim topovima dopremljenim iz Kragujevca. Istovremeno, knežev ukaz poziva Narodnu skupštinu, koja obično drži sjednice u Kragujevcu, da zasjeda u samom Beogradu.

Dvadeset devetog septembra vodi se žestoka bitka kod Prapatnice, jedna od onih u kojima su upotrijebljene najbrojnije snage, i ona se završava pobjedom ustanika. Nakon tog poraza, Husein-pašu, guvernera Trebinja, zamjenjuje Dervišev pomoćnik Selim-paša, a Ševket-paša dovodi u grad pojačanja. Smjenjuje se ministar rata Husein-Avni-paša, a na njegovo mjesto dolazi Riza-paša.

Sultan, da bi upotpunio mjere čiji je cilj da se ustanici urazume, odlučuje 2. oktobra da će poljoprivredno stanovništvo koje se bavi svojim radovima biti oslobođeno plaćanja zaostalih poreza od prije 1. marta 1873. godine.

Od 2. do 12. oktobra, novi guverner Trebinja i Ševket-paša planiraju i izvode pokret trupa čiji je cilj da se snabdiju Zupci, Duga i Nikšić. Trećeg im polazi za rukom da pošalju jednu kolonu prema ova posljednja dva mjesta, a 4. Ševket odlazi lično u Zupce.

Ljubibratić, Peko i Milićević ujedinili su svoje odrede da bi se suprotstavili tom manevru; oni obazrivo napreduju uz dubrovačku granicu; Turci sa svoje strane oprezno idu prema svome cilju. Sedmog ulaze u Zupce a da se tri ustanička odreda koja su ih nadzirala nisu usudila da se suprotstave njihovom pohodu. Dvanaestoga, Ševket, potpuno bezbrižan i miran, pošto je opskrbio tvrđavice, hoće da zada odlučan udarac; on nastupa prema združenim odredima, stiže ih u Grabu, kod Ožupića i natjera njih dvije hiljade da se sklone u planinu.

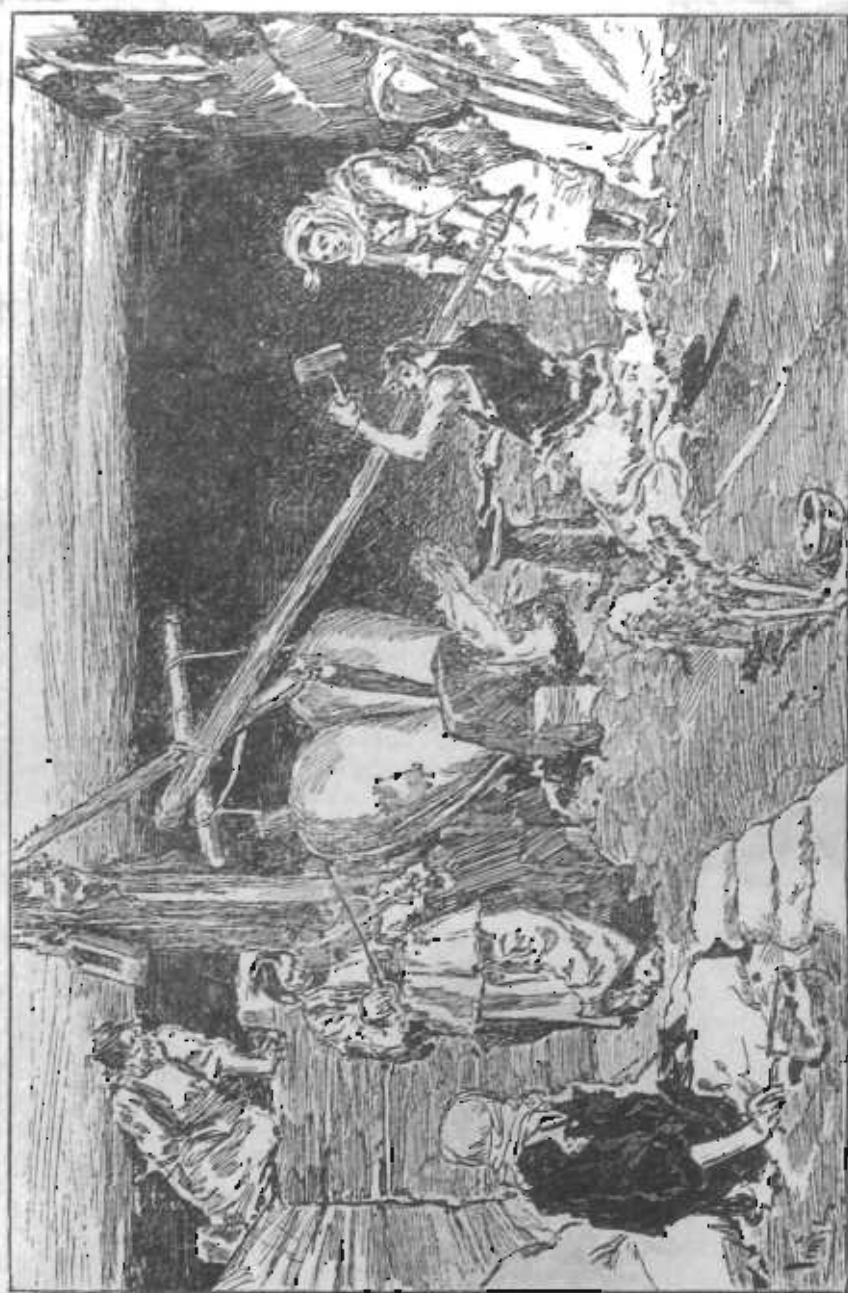
Taj period — prva polovina oktobra — koji je izgledalo da ide naruku turskim trupama, ipak postaje koban zbog finansijske mjere koju je preduzela Porta. Od 1. januara 1876. godine, u trajanju od petnaest godina, državna blagajna će plaćati kamate svoga duga napola u gotovom a napola u obveznicama sa kamatom od 5 odsto.

Tom kobnom odlukom, koja će imati tako velikog uticaja na ukupna zbivanja u ovim pokrajinama, završava se aktivni period kampanje 1875. godine.

Ući ćemo u snježni period; operacije se usporavaju na nekoliko dana; glavnina otomanske vojske ostaje raspoređena između Trebinja i Kleka, a ustanici koje je Ševket rastjerao 12. zadržavaju se u planini; međutim, 21. Ljubibratić pokušava još jedan napad protiv glavne tvrđave u Zupcima; 27. jedan izdvojen odred, koji jedva da broji dvjesta ljudi, napada turski bataljon između Gacka i crnogorske granice; 31. vođa koji počinje da se pokazuje kao jedan od najpreduzimljivijih i najhrabrijih, Lazar Sočica, napada utvrđeni gradić Bezuje u južnom dijelu, na planini Durmitoru i, pošto je pobijedio posadu, pušta Turke da izađu s oružjem i opremom; iz Bezuja Sočica traži pojačanje i naznačuje da sela oko Pive budu zborna mjesta.

Stigli smo do 1. novembra; Nikšić, utvrđeno mjesto uz crnogorsku granicu, postaje glavni cilj Ljubibratića, koji povremeno opsjeda grad i povlači se ukoliko ga napadaju jače snage. Sedmog, vođa ustanika pada s konja; slomio je ruku i prenose ga u Kotor. Dvanaestog, ustanici na okupu u Pivi, njih tri hiljade pod komandom Sočice, napadaju tursku jedinicu koja je pratila transport iz Metohije u Goransko; odnose znatnu pobjedu i zauzimaju položaje u brdima iznad Gacka, gdje Peko Pavlović dolazi da im se pridruži.

Moglo bi se navesti još nekoliko čarki do kraja novembra pa čak i u decembru; jer, istini za volju, mora se reći da neprijateljstva nikad nisu bila obustavljena u potpunosti; ali snijeg pada, putevi su postali neprohodni, te su se, od decembra 1875. do marta 1876, i Turci i ustanici povukli u zimovnike, i izgleda da je potpisano primirje. Međutim, kako su čete veoma brojne i raštrkane a nema jedinstvenog rukovođenja i zajedničke akcije, ovaj ili onaj vođa, kad mu se pruži prilika, upušta se u borbu protiv neprijatelja, nanosi udarac, pokušava nešto i vraća se u

Servie. — Intérieur de forgeron tzigane. (P. 316.)

Srbija. Kod ciganskog kovača.

planinu. Ponekad i glad mori ustanike, a prilika ih iskušava; čitav taj kordon tvrđavica, kula i karaula što čuvaju granice prema Crnoj Gori i Srbiji mora se snabdijevati, pa ga Turci obilaze, a njihovi se transporti napadaju, dok su oni često prisiljeni da se na najtežim mjestima bore za prolaz. Krajem decembra, Ljubibratić, u želji da započne kampanju 1876. godine i da provede zimu na strategijskim položajima koji mu osiguravaju vlast nad Trebinjem kad neprijateljstva ponovo otpočnu, nastoji da se domogne Drijena i Carine, gdje su Turci podigli skladišta; on se ujedinjuje sa Ivanom Musićem i zaposjeda put prema Trebinju; ali podmuklo otpadništvo koje je već neko vrijeme vladalo među ljudima pod njegovom komandom potvrđuje se odlaskom jednoga od vođa, Melentija, koji je, i pored dobijenog naređenja da nastupa prema Drijenu, poveo svoje ljude u pravcu Duži. I Ivan Musić odlazi na svoju stranu, pa je Ljubibratić prisiljen da se 26. decembra skloni u Dubrovnik, naredivši da se poruši put prema Trebinju u klancu kod Drijena. Jedan Francuz, čije smo ime već naveli, g. Barbje, zadužen za miniranje, uspio je da prikupi nekoliko ljudi, napao skladišta u Carini i oteo od Turaka dio njihovih zaliha. To je posljednji pokušaj u godini; odsada će se operacije druge kampanje usredsrediti oko Nikšića. Svi će naponi Turaka težiti snabdijevanju grada, kao što će naponi ustanika imati za cilj da ih spriječe da ovaj cilj ostvare.

Kampanja 1875. je završena, vojske ostaju jedna prema drugoj; uprkos neslozi koja vlada među ustanicima, uprkos odluci Austrije da zatvori svoje granice, da okonča stalnu opasnost koja prijete Dalmaciji i Vojnoj krajini; uprkos otmici najuticajnijeg vođe od strane austrijskih vlasti, već na samom početku kampanje 1876. unutrašnja zbivanja daju ustanku novu snagu, i sve će se zavjeriti u prilog ovoj šaćici ljudi koji drže Otomansku Carevinu u šahu. Evo stanja ustaničkih snaga krajem decembra prošle godine: u južnoj Hercegovini Lazar Sočića komanduje dvjema hiljadama ljudi; u Bosni, od Drine do Hrvatske i Dalmacije, ima najviše četiri hiljade ljudi; u Hercegovini, svi raštrkani odredi daju ukupno osam hiljada pušaka; u okolini Novog Pazara, Žarko je okupio dvije i po hiljade ljudi. To, dakle, ukupno čini šesnaest i po hiljada ljudi, raspoređenih po teritoriji koja ide od Rumelije do Save i od Srbije do Dalmacije. Ni najkrvavije bitke, uprkos pretjerivanju u sadržaju depeša, nisu nikad izbacile iz stroja više od četrdeset do pedeset ljudi, a zvanična brojka o gubicima ustanika za vrijeme od pet mjeseci borbi ne prelazi pet stotina ubijenih, prema riječima ruskog dopisnika, koji izgleda najobavješteniji o operacijama. U stvari, ustanici nisu osvojili nijedan utvrđeni grad, oni čak ne drže ni pogranične kule, i naslanjaju se i dalje s jedne strane na Dalmaciju, s druge na Crnu Goru i Srbiju; izgleda da najviše *visi u zraku*, prema štapskom stručnom izrazu, pop Žarko, koji jednako drži prolaze prema Novom Pazaru; ali i on ima odstupnicu u Srbiji.

I pored toga, ustanak pobjeđuje već samim tim što se održao, tako da se došlo dotle da se pregovara s neprijateljem koji nije pobjednik, ali čija je zasluga da nije položio oružje i siguran je da će diktirati svoju volju.

Kako su tekli pregovori otkako su ustanici odbili da se sporazumiju s konzulima? Mostarska misija i dalje traje, ali je pretrpjela potpun neuspjeh; sada je inicijativu preuzela Rusija, i 4. novembra ambasador u Carigradu je zatražio od velikog vezira poseban sastanak; sultan je 5. primio generala Ignatijeva, i ovaj je jasno izložio situaciju, pripisao je lošem načinu upravljanja zemljom i zatražio reforme; 7. novembra, za ministra inostranih poslova imenovan je Rašid-paša; 30. decembra, u noti koja rezimira misli što su ih među sobom razmijenile vlade Austrougarske, Rusije i Njemačke, grof Andraši je pobrojao pritužbe ustanika i najvažnije tačke na koje će se reforme morati odnositi. Prije nego što joj je to bilo naloženo, Porta je 2. oktobra i 12. decembra propisala niz mjera koje otprilike odgovaraju zahtjevima evropskih vlada sadržanim u Andrašijevoj noti.

Članom 2. dokumenta poznatog pod naslovom *Naputak svi-ma poštovanim civilnim činovnicima cijeloga Bosanskog vilajeta*, koji je proglasio bosanski valiija Ahmed Hamdi-paša, a s njime potpisao i carski komesar, ukida se dosadašnji način zakupa poreza; ali ako novi način ne bude mogao stupiti na snagu do naredne žetve, desetine će se prije žetve dati na javnu dražbu. Porez u naturi će se morati ubrati u roku od deset dana, pa zemljoradnici neće više biti dužni da čekaju prolazak poreznika nauštrb ljetine. Sve u svemu, zadovoljene su sve pritužbe koje smo naveli u našem posljednjem članku o raji i porezima. Član 6. se odnosi na slobodu vjeroispovijesti: „Carski podanici svakoga reda po vjeroispovijedi, s podpunom sigurnošću i slobodom mogu ob služivati svoj zakon, i nemože nitko ni pomisliti da bi se tomu pravednomu državnom zakonu što suprotivio.“ Član 7. propisuje upotrebu gradskih prihoda za poboljšanje lokalnih prilika i lokalne rashode. Članom 9. popunjava se znatna praznina iz oblasti pravosuđa: „U sudovima gdje se budu presude izdavati, ima se ista osuda s jedne strane napisati prevodom jezikom koji narod može razumjeti [...]“

Član 10. ukida *komoru*, to jest rekviziciju konja i kulučenje ljudi; ako vlada traži od raje i od muslimana usluge, moraće ih plaćati, a iznos će se naknadno utvrditi. Član 11. propisuje da će se porez na ceste ili kuluk ovako promijeniti: „Narod koji se upotrebljava u građevini putova, odsada radi će samo na putovima svoga kadiluka, a izvan istoga kadiluka neće nikud ići, a tu radnju vrši će u pet godina dvadeset dana, a kroz to vrijeme više dužan raditi nije.“

Nova uredba je sve predvidjela, ona odgovara tačku po tačku na sve reforme i sve pritužbe koje je navela raja; ona ide čak

i dalje od Andrašijeve note. „Ko bude ulazio u *zaptije*, <na koje se žale u svim slavenskim pokrajinama,> imadu biti oni koji su izvršili svoju vojničku i redifsku dužnost i koji su poštenog življenja i vladanja. [. . .] *O* *d zaptija* [*je*] *dignuta dužnost kupiti danak*, a za to je određen drugi *sabiraoc* [. . .] koji će od *Turaka, Hristjana i Krščana bivati*.”

Reforme se protežu i na posjedništvo. Svi posjednici (*age*) i *kmetovi* moraće zaključiti pismene ugovore, a te će ugovore besplatno sastavljati vlasti. Osnovaće se velika komisija, sastavljena od *Turaka*, pravoslavnih i katolika, kojoj će se podnositi svi akti javne uprave; u njenu će nadležnost spadati disciplinsko kažnjavanje i kontrola ponašanja mudirā, kajmakamā i mutesarifā, nadzor nad ubiranjem desetine, odnosi između posjednika i *kmetova*, izbor članova sudova, korištenje radnika na putevima, a ako se tom prilikom desi kakva nepravda, ti nadzornici, koji će se uzimati iz svih klasa i svih vjera, zabilježiće rezultat svoje istrage u izvještaju u dva vlastoručno potpisana primjerka, od kojih će jedan predati valiji a drugi zadržati.

Nemoguće je ići dalje u reformama; ali, onoga dana (5. marta) kada generalni namjesnik Dalmacije general Rodić upozna je ustanike okupljene u Herceg-Novom sa ovim dokumentima, koji potiču od samog sultana, njihov odgovor jasno pokazuje njihov cilj; oni hoće jamstvo velikih sila, što je jednako stalnoj intervenciji evropskih vlada. Prije nego što polože oružje, oni traže garancije provođenja reformi, a o tim garancijama otomanska vlada odbija čak i da raspravlja; zbog toga odbijanja ovo pitanje je i ušlo u akutnu fazu u kojoj se nalazilo početkom 1876. godine. U Herceg-Novom, general Rodić se našao pred arhimandritom nastira Duži Melentijem, Lukom Petkovićem i Josipom Kovačevićem, ustaničkim delegatima. Prvi put iskrsava jasno izrečena želja da *Turci* napuste *Bosnu* i *Hercegovinu*, i arhimandrit, aludirajući na reforme koje su toliko puta donošene a uvijek ostajale u oblasti teorije, rekao je da će on, što se njega tiče, ako se i dalje nastavi sa ugnjetavanjem raje, propovijedati svim svojim jednovjercima da se „bore zubima ako im nestane baruta”.

Polje djelovanja ustanika se širi; u suštini, oni ne žele reformu, oni idu za autonomijom, a za koji dan će tražiti da zbace turski jaram. Dovodi se u neizvjesnost cjelovitost Otomanske Carvine, ponovo se budi istočno pitanje.

Tada se pred ovom opasnošću pretpostavilo da će crnogorski knez moći privoljeti ustanike da odustanu od svog opredjeljenja, njemu je poslan izaslanik koji će ga zamoliti da na njih djeluje, a naročito da spriječi svoje podanike da prelaze preko *Crne Gore*. „Moja vlada”, odgovorio je knez Nikola, „nije nikada podsticala ustanak i nije ga pomagala. Prisustvo *Crnogoraca* među ustanicima potpuno je nezavisno od moje volje, i nije bilo u moći moje vlade da spriječi njihov odlazak. Izaslanik zna da je teško i nemoguće zatvoriti granicu. *Austrija* nije mogla spriječiti Dal-

matince i krajišnike da se pridruže ustanku; kako bi se Crna Gora mogla suprotstaviti odlasku svojih podanika?"

Desetog marta 1876, delegati ustanika su se vratili među svoje trupe, te Lazar Sočica, arhimandrit Melentije, Luka Pavlović [?], pop Bogdan i Stembkovich [?] potpisuju proglas u kojem, žaleći zbog stava Srbije i smrti Miloša, koji „ne bi gledao oko sebe ni desno ni lijevo, već bi krenuo najpravijim putem za Bosnu i Hercegovinu“, dolaze do sljedećeg zaključka: „Diplomatija nije naša stvar; mi možemo položiti oružje samo ako nam se da autonomija slična onoj koju uživa Crna Gora. Nadamo se, očekujemo, uvjereni smo da će moćna, snažna i slavna Rusija doći da spasi slaveno-srpsku slobodu. Mi ne odbijamo ni pomoć ostalih evropskih sila, i nadamo se da ta pomoć neće izostati. Naročito se nadamo da će slavna i ponosna Pruska htjeti da se pokaže kao naša prijateljica i zaštitnica.“

Tražeci autonomiju sličnu crnogorskoj, ustanici zaboravljaju da je trećina stanovništva Bosne i Hercegovine muslimanska, dok su u Srbiji i Crnoj Gori svi pravoslavni. Više se ne radi o reformama, ni sama autonomija nije dovoljno rješenje. Treba potisnuti Turke i vratiti slavensku zemlju Slavenima.

Ono što je izgledalo kao daleki san može postati stvarnost. Dolaze novi događaji da otežaju krizu, Bugarska je ustala, ali je istina da je ustanak ugušen u krvi; među muslimanima vlada velika napetost; u Prijedoru, u Bosni, ponavljaju se pokolji iz Sirije; u Solunu su ubijeni konzuli Francuske i Njemačke; u Carigradu, demonstracija sopta ugrožava vlast samog sultana; jedna riječ iz memoranduma koji je sastavljen nakon sporazuma tri velike sile prouzrokovala je odbijanje Engleske da se pridruži zajedničkoj akciji. Najzad, Srbija je zvanično objavila rat sa više patriotizma nego razboritosti. U rat je ušla i Crna Gora. Ishod rata u trenutku dok ovo pišem koban je po Srbe, a ipak ništa nije presudno, jer nema lijeka za boljke što sam ih naveo u poglavlju koje o ovom pitanju raspravlja s istorijskog gledišta.

Više se ne radi o toj šaćici nedisciplinovanih, loše opremljenih, međusobno podijeljenih ljudi koji se nikad nisu mogli sporazumjeti o zajedničkom djelovanju, a koji su ipak bili neposredni uzrok tolikog poremećaja; vojna zbivanja u ustanku više nemaju važnosti, Bosna je neznatna tačka, i pitanje pokrajina, makar se ono kasnije i riješilo, ne bi više zakočilo ovo veliko kretanje koje se dešava u Turskoj Carevini. Svi hrišćani naziru oslobođenje, svi se Turci boje gubitka svoje vladavine. Ubuduće, da bi pobjeđivali, ustanici treba samo da se prestanu boriti, da s oružjem čekaju u planini, da podržavaju u Bosni i u Hercegovini uznemirenost koja tu vlada već godinu dana, da je šire među Bugarima, ogorčenim zbog pokoljā; Turci će biti pobijedeni čak i ako pobijede: kancelari tri carstva, okupljeni u Berlinu, onoga dana kad su izjavili da će biti primorani da preduzmu „efikasne

mjere" da se osigura provođenje reformi, donijeli su Srbima najveću moguću podršku i najsvježaniju pomoć.

Sveta alijansa, koja je trebalo da osigura svjetski mir, dovela je englesku mornaricu na ulaz u Dardanele, a kabinet u Sent-Džejmsu samo se pridržava izvršavanja pariskog mirovnog ugovora. Čovjek se pita da nije malo kasno 1876. godine tražiti izvršenje konvencije čija je prva strana pocijepana 1871. Ako ima neke hrabrosti u tome da se u sadašnjim okolnostima izjavljuje riješenost da se brani mirovni ugovor, bilo bi velikodušno da je slična inicijativa bila preduzeta onda kada je sila koja je prozročila njegovo zaključenje, oborena sudbinom i vezanih ruku, mogla samo da nemoćno gleda njegovo kršenje.

Ne bi se moglo reći kakve će biti odluke velikih sila kojima se srpski knez obratio za posredovanje između Porte i njegove vlade, ali izgleda nemoguće da bi se, brišući jednim potezom pera napore Karađorđa, Miloša, kneza Mihaila i Milana, kneževina vratila pod turski jaram. Osmanlije u Beogradu, Šapcu i Smederevu — to znači u kratkom roku ustanak cijelog Balkanskog poluostrva, i Evropa će imati više brige o svjetskom miru.

Postoji ogromna nepomirljivost između Srba i Turaka; nadamo se da smo to dokazali vraćanjem na same izvore turske vlasti, na početke njihove vladavine. Stav Engleske je svakako odgodio rješenje, nije ništa riješio; i, ako diplomatija ostavi na istoj teritoriji hrišćane i muhamedance jedne prema drugima u istim okolnostima u kojima su se našli nakon osvajanja, pripremiće Evropi najkrvaviju budućnost.

NAPOMENE UZ PREVOD

Autorove napomene (ima ih svega tri) nalaze se na odgovarajućim stranama teksta i označene su zvjezdicom.

Da se tekst ne bi opterećivao bilješkama, prevodiočeve napomene smještene su na kraju knjige.

Kurziv u tekstu je autorov; u prevodiočevim napomenama, najčešće označava oblik neke riječi kakav je dat u originalu.

U rješavanju autorovih transkripcija geografskih i ličnih imena i nekih termina, prevodilac je dobio dragocjenu pomoć većeg broja pojedinaca i institucija, te ovim putem izražava zahvalnost Tanasiju Iliću (Beograd), Vladimiru Lejiću (Bosanska Gradiška), Anti Milinoviću (Bosanski Novi), Milošu Novakoviću (Nova Varoš), Umbertu Cunjcu (Poreč), Dragom Rakoviću (Banja kod Priboja), Pavi Anđeliću, Radmili Fabijanić, Ratomiru Gašpareviću, Milošu Miškoviću, Radu Petroviću, Milici Snajder i Ibrahimu Tepicu (Sarajevo), Stjepanu Vrbanoviću (Sisak), Živku Bjelanoviću (Split), Javorki Bučić (Titovo Užice), Marijanu Sivriću (Trebince), Ljubici Habuš (Zadar), Pavlu Cindriću i Željku Poljaku (Zagreb).

4. Danijel Vjerž (Daniel Vierge): pseudonim španskog crtača i slikara Danijela Urabjete (Daniel Urrabieta, 1851—1904), od 1869. nastanjenog u Parizu, jednog od najboljih ilustratora svoga vremena.

9. Elize Rekli, *Nova geografija svijeta*: Élisée Reclus, *Nouvelle Géographie universelle*. Zan Žak Elize Rekli (Jean-Jacques-Élisée Reclus, 1830—1905) bio je francuski geograf, političar i sociolog, dvaput u emigraciji kao republikanac. Pripadao je Prvoj internacionali i učestvovao u Pariskoj komuni.

Srbija: *Servie*.

Novi Pazar: *Novi-Bazar*.

Rumelija: istorijski naziv za evropske turske pokrajine; u vrijeme objavljivanja ove knjige (1876) obuhvatao je turske posjede na Balkanu izuzev Bosne i Hercegovine (dviije godine kasnije, naziv *Istočna Rumelija* dat je na Berlinskom kongresu dijelu današnje Bugarske južno od planine Balkana, koji je pod tim imenom, kao autonomna pokrajina, postojao do 1885. g.).

10. *Neretva*: *Narenta*.

Vlatko Hranic: *Vlatko Hranitch*, surnommé *Vukovich*, fils de *Vukstrana*.

Trebince, Gabela, Bišće: *Trebigné*, *Gabella*, *Bichtché*.

Pusta Ilirija: Illyrie déserte.

Split: *Spalato.*

12. Sinj, Srebrenica, Konjic, Narona: *Sign, Strébénitza, Kognitza, Varona.*

Taslidža (tursko ime za Pljevlja): *Tachlidra.*

„... i može se pretpostaviti da je sagrađen 98. godine nove ere“: danas se sa sigurnošću smatra da je mostarski Stari most izgrađen 1566. g. Up. Dž. Čelić — M. Mujezinović, *Stari mostovi u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo, 1969, str. 184—198; Aleksandar [F.] Giljferding: *Putovanje po Hercegovini, Bosni i staroj Srbiji*, Sarajevo, 1972, str. 53, nap. 5.

Sv. Jeronim: Stridon, u kojem je on rođen prema autobiografskim podacima, nije definitivno ubiciran. Stržanj pored Šuice (*Strzjai, Chonitza*) samo je jedna od pretpostavki. Up. Enver Imamović, Problemi ubiciranja Stridona, rodnog mjesta sv. Jeronima, *Godišnjak Društva istoričara BiH, XXVIII—XXX, 1977—79.*

Heraklije (Iraklije) I (575—641), vizantijski car.

Lui Leže: *Louis Leger*, francuski slavista (1843—1923), profesor na Collège de France, autor više djela iz slavenske istorije, književnosti, filologije. Putovao po slavenskim zemljama.

Justinianus — Upravda: o pitanju ovog istorijskog falsifikata v. napomenu Vljaka Palavestre u: Evans, Artur Dž., Pješke kroz Bosnu i Hercegovinu tokom ustanka avgusta i septembra 1875. — Sarajevo, „Veselin Masleša“, 1973, str. 15.

Župe (Humaska i Trebinjska): jupa.

Almoš: *Almus.*

13. Knezovi čelni: *les comtes de Chelni. Čelnici* su dvorski dostojanstvenici u srpskoj srednjovjekovnoj državi.

Ston: *Stagno.*

Braća Branivojevići: *Branivoj.*

Bosanski ban Pavao: *Paul.* Pavao Šubić nosio je titulu *gospodar Bosne.*

Njegov nasljednik: Stjepan Kotromanić.

Tvrtko: *Tvartko.*

Veliki vojvoda (Vlatko Hranić): *grand voivode.*

Hercegovačke vojvode: *ducs d'Herzégovine.*

Karađorđe, Miloš: *Kara-George, Milosch.*

Cetina: *Cettina.*

Raja: raia (kod autora svugdje znači jednog pripadnika raje, tj. rajetina).

14. Kras: *Cartz.*

15. Peča: *petscha.*

Frizura a la Bel Pul: à la belle poule. Varijanta francuske frizure *à la frégate* s kraja XVIII vijeka (šešir u obliku broda na visokoj natapiranoj frizuri); *La Belle Poule* je ime ratnog broda koji se proslavio u ratu protiv Engleske 1778. godine.

Stajerska: *Styrie.*

Kranjska, Ljubljana: *Carniole, Laybach.*

16. *Poljubac*: [II] *Baccio*, naziv u ono vrijeme popularnog valcera od Luiđija Arđitića (Luigi Arditì, 1822—1903).
Karneval u Veneciji: naziv Paganinijevih *Varijacija za violinu i orkestar*, op. 10.
 B...: ser Ričard Frensis Barton (Richard Francis Burton, 1821—1890), engleski istraživač (Afrika, Arabija) i orijentalista (preveo na engleski *Hiljadu i jednu noć*). 1871. postavljen za engleskog konzula u Trstu, gdje je i umro.
 Spik: Džon Hening Spik (John Hanning Speke, 1827—1864), engleski istraživač Azije i Afrike.
17. Cres, Krk: *Cherso, Véglia*.
Čičarija: *Tschitschen Boden*.
Čiči: *Cici*; naziv za Istrorumune.
 Buzet, Planik, Slavnik: *Pinguente, Planick, Slaunick*.
 Pazin: *Pisino*.
 Morlaci: naziv za (polu)nomadske stočare, dijelom romanskog porijekla, na jadranskoj obali. O porijeklu i značenjima te riječi v. Petar Skok, *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, knj. II—III. — Zagreb 1972—1973, s. v. *Mavar i Vläh*.
 Vodnjan, Pula, Plomin: *Dignano, Pola, Albona, Fianona*.
18. Tinjan: *Antignana*.
 Baderna, Zbandaji, Cvitani, Poreč: *Monpaderno, Sbandati, Cétani, Parenzo*.
 Kopar, Piran, Strunjan, Rovinj, Fažana: *Capo d'Istria, Pirano, Struniano, Rovigno, Fasana*.
 Lošinj: *Lussine*.
 Trač-grad: *Cancan-Ville*.
19. Peroj: *Péroï*.
 Đovani Pecaro: *Giovanni Pezzaro*.
 Boka Kotorska: *bouches de Cattaro*.
 Crna Gora: *Montagne Noire (la Czernagora ou Monténégro)*.
 Stari svat, barjaktar, svatovi: *Starisvat, Cariactar, Stavovi*.
 Rijeka (Crnojevića): *Rieka*.
 Njeguši: *Niegous*.
 (Jaroslav) Čermák: *Cermak*; češki slikar (1831—1878); boravio u našim krajevima i obrađivao folklorne teme i motive iz oslobodilačkih ratova. Nekoliko slika u Modernoj galeriji JAZU u Zagrebu.
21. Zadar: *Zara*.
 Palikari: grčki ratnici iz ustanaka i oslobodilačkih ratova protiv Turaka.
 Fustan (fustanela): balkanska muška nošnja — nabrana košulja odnosno kratka suknja.
 Mali Lošinj: *Lussin-Piccolo*.
 Sa(n)mikeli, Mikele (Michele *Sanmicheli* ili *Sammicheli*, 1484—1559), italijanski renesansni graditelj. Zadarske zidine je po njegovoj zamisli izgradio njegov sinovac Đaň(o) Đirolamo Sanmikeli (Giano Girolamo, oko 1513—1558).

22. *Opanci, okruga: opanké, okrouga.*
Tarloš: *tarbouch*. Kod nas znači veliku žensku kapu, a u francuskom (iz zapadnog arapskog) vrstu fesa.
23. *Paladio: Andrea di Pietro Monaro, zvani Andrea Palladio* (1508—1580), italijanski graditelj, pristalica povratka antičkoj arhitekturi, jedan od preteča klasicizma.
Graničari, bašibozuci: granzer, bachi-bozouks.
Promina, Babin Dub, Biljane, Benkovac, Perušić, Kožlovac, Ostrovica (dalmatinska), Krnjevo (danas Krnjeve): *Promona, Baboudoub, Bigliane, Bencovatz, Pérusich, Coslowacz, Ostrovitza, Kernievo.*
Velebit: Velebich.
Panduri: *Pandours.*
25. *Raštel: rastel.*
Kodža: *kođa*. Kodža znači „starac“, a kodžabaša „seoski knez, starješina“ (A. Škaljić, *Turcizmi u srpskohrvatskom jeziku*).
26. *Zagreb, Dubrovnik, Trebinje: Agram, Raguse, Trébigné.*
Una, Sisak, Kupa, Zidani Most: *Unna, Sissek, Kulpa, Steinbruck.*
27. *Nabrežina: Nabresina* (danas Aurisina u Italiji, blizu Trsta).
Postojna: *Adelsberg.*
Ljubljana: *Laibach.*
Jugoslovenski (svijet): *yougo-slave.*
28. *Jelačić: Jellachich.*
Deset milja: oko 40 km (francuska milja, *lieue*, iznosi oko 4 km)
Šibenik: Sébenico.
Čučerje, Turopolje, Brdovec: Cuterjè, Turopoglie, Berdovetz.
29. *Šestine, Stenjevec: Cestina, Stenivetz.*
30. Uz opis Kaptola i katedrale: pet godina nakon što je Irijart boravio u Zagrebu, grad je zadesio katastrofalan zemljotres (1880. g.), kada je teško stradala i katedrala. Današnji izgled Kaptola i katedrale potiče s početka našeg vijeka. Uporedi i autorov crtež kaptolskog trga na str. 31.
Jugosloveni: *Yougo-Slaves.*
Celovec, Bar: Klagenfurth, Antivari.
32. *Novi Sad: Neudstadt* (pravilno Neustadt), njemački naziv za Novo Mesto. Novi Sad je na njemačkom *Neusatz*.
„... nema nijednog većeg grada, od Praga do Dunava, u kojem ne bi bilo vlastitog odbora...“ u originalu *vente* (čelija revolucionarnog *karbonarskog* pokreta, nastalog u Italiji s ciljem ujedinjenja zemlje).
Predsjednik ovdašnje akademije: Franjo Rački, predsjednik JAZU od 1866. do 1886. g.
Pit i Foks (1854), komedija (a ne tragedija) njemačkog pisca Rudolfa Gotšala (Gottschall, 1823—1909). Vilijem Pit mlađi i Čarls Džejms Foks bili su britanski državnici i politički protivnici

(umrli 1806). Komad je, prema podacima Hrvatskog narodnog kazališta, igran u Zagrebu samo jednom, 1. oktobra (!) 1875.

33. *Gusle: guzla* (uobičajeni naziv u francuskom).

(Ežen) Skrib: Eugène Scribe, 1791—1861, veoma plodan francuski komediograf i libretista, ljubimac evropske malograđanske publike. Od 1845. do 1875. u Zagrebu je igrano 16 njegovih komada (up. Branko Džakula, *Le répertoire français du théâtre de Zagreb*, in: *Annales de l'Institut français de Zagreb*, 10—11, 1946—1947, 28—29, str. 242—272).

Strankinja: L'Étrangère, drama Aleksandra Dimà-sina, postavljena na scenu u Parizu upravo 1876. godine. U Zagrebu je igrana 1. X 1879. u prevodu Slavvoja Marika (pod nazivom *Tudinka*). V. prethodnu napomenu.

Lukrecija (Bordija): opera Gaetana Donicetija, na libreto Feličea Romanija prema drami Viktora Igoa. Prvi put izvedena 1833. u Milanu, a zatim u Parizu.

34. *Endepandans belž: Indépendance belge*, belgijski liberalni list, izlazio od 1831 (isprva pod nazivom *l'Indépendant*).

G. G...: najvjerovatnije, zagrebački trgovac Ilija Guteša, koji je dugo godina radio u srpskom nacionalnom pokretu, 1875. g. preuzeo na sebe zadaću pomaganja ustanka u Bosni. Između ostalog, rukovodio sjednicom skupštine ustanika u Jamnici kod Gradiške koja je protjerala Petra Mrkonjića (Karađorđevića). V. Hamdija Kapidžić: „*Zastava*” o *Bosni i Hercegovini*, III; Milorad Ekmečić: *Ustanak u Bosni 1875—1878*. — Sarajevo, 1973 (registar imena).

Markov trg: *Marcus-Platz*.

Grof od Šambóra: Anri, vojvoda od Bordoa i grof od Šambora (Henri, duc de Bordeaux, *comte de Chambord*, 1820—1883), iz loze Burbona, unuk Šarla (Karla) X i sin vojvode od Berija; neuspješno pretendovao na francusku krunu, ali izazvao krizu III republike 1873. g.

Krst Svetog Luja: francusko monarhističko odlikovanje (ustanovljeno 1693. g. za vrijeme Luja XIV, ukinuto za vrijeme revolucije 1789, postojalo i od 1816. do 1830. g.).

Karlovac: *Carlstadt*. Rijeka Kupa se ne može raspoznati čak ni sa Sljemena (vrha Medvednice), najviše zato što je uska. Irijart je, očigledno, pogriješio i u nazivu rijeke i u smjeru njenog toka.

Pola milje: oko dva kilometra.

Maksimir: Massimir.

Birreria (ital.): pivnica.

35. Lui Leže, *Slovenski svijet*: Louis Leger, *le Monde slave*.

Disposición: raspologanje (šp.).

36. *Vojni i Civilni Sisak: Militar-Sissek, Civil-Sissek*. Postojanje naših naziva potvrdio je Stjepan Vrbanović.

37. *Klafter*: hvat (njem.), oko 2,5 m.
Pogorelac: *Pogorélac*; danas dio Siska (podatak S. Vrbanovića).
38. „... Francuzi, koji su izbjegli iz Alzasa nakon njegovog osvajanja...“: nakon francusko-pruskog rata 1871. g.
Gradiška: *Gradisca*.
Bjanketa: *Bianchetta*.
39. Kostajnica: *Kostañnicza*.
Han: *khan*.
Pračno, Novo Selo, Komarevo, Blinjski Kut, Majur, Panjani: *Pracno, Novoselo, Komarévo, Blinskikut, Mazur, Panjni*.
40. Graničar: *gränzer*.
Karaule: *karäüla*.
Marmon: Ogist Frederik Lui Vjes de Marmon, vojvoda od Dubrovnika (Auguste Frédéric Louis Viesse de *Marmont*, duc de Raguse, 1774—1852), francuski maršal. 1806. vojni zapovjednik Dalmacije, od 1809. do 1813. generalni guverner Napoleonovih Ilirskih provincija. Up. Frano Baras, Tko je bio vojvoda od Dubrovnika, in: *Mogućnosti*, Split, XXII, 1975: 1407—1410, i njegov prevod dijelova Marmonovih memoara u istom časopisu, 1975—1977.
42. Mašikuli: *mâchicoulis*; vertikalna puškarnica odn. otvor na vijencu nekog utvrđenja za bacanje projektila ili sipanje vrelih tečnosti na napadača.
Gandūra: arapska odjeća (vrsta tunike bez rukava, koja se nosi ispod burnusa).
Čaršija: *tcharchi*.
Sarajevo: *Serajévo*.
43. *Kajmakam*: *käimakhän*.
44. *Čardak*: *tchardak*.
Vahthauz: *wachthaus* (njem. „stražarnica“).
Mokra, Suha krajina (granica): ne bi se moglo reći da su postojali zvanični ili ustaljeni nazivi za ove pojmove (*Confins humides, Confins secs*). Rječnik JAZU, pod *grànica* (1. značenje), daje jedan primjer „na granici suvoj“ iz Vukovih narodnih pjesama. U upotrebi je još izraz „suha međa“.
„Đaur“: „giaour“.
46. *Fransuski*: *Fransouski*.
„... naše savezništvo iz Krima“: od 1854. do 1856. Francuzi i Englezi su bili saveznici Turske u krimskom ratu.
47. Banjaluka: *Bagnaluka*.
Veturino: *vetturino* „vozar, kočijaš“ (ital.).
48. Podovi: *Podové*.

Dvor kao središte područja: *chef-lieu de district*. U vojnoj organizaciji Vojne krajine, u Dvoru se nalazila kompanija (kompanija), tj. četa, što je odgovaralo kotaru u civilnoj upravi (podaci Ante Milinovića i Tanasija Ilića).

- Turska Hrvatska: naziv za Bosansku Krajinu.
Banjaluka: *Bajnaluka*.
49. Kuljani, Kozibrod, Divuša, Unčani, Zamlača: *Kuljane, Kozibrod, Divusa, Uncane, Zamljaka*.
50. Dva rukavca Une: kod Bosanskog Novog u Unu se uliva Sana, što je i dovelo Irijarta u zabludu.
51. *Financrat: finanizrath* (njem.) „finansijski savjetnik”.
Konak: konah.
Bihać: Bihacz.
52. Pretúra: *préture*, sjedište pretora (v. iduću napomenu).
Pretor: *préteur*. U starom Rimu *praetor* je bio sudija; naši rječnici daju riječ *pretur* kao italijanizam u istom značenju. Radi se o sudiji sa određenim upravnim ovlaštenjima.
53. „od Broda”: najvjerojatnije, Bosanskog.
Učenik prvog razreda gimnazije: *un élève de sixième*. Radi se o staroj klasičnoj gimnaziji, gdje je takav učenik bio početnik u latinskom jeziku. U Francuskoj je sistem brojanja razreda i danas obrnut našem; nakon sedmog razreda, tj. završene osnovne škole, polagao se (u načelu, u dvanaestoj godini života), prijemni ispit za ulazak u šesti razred, tj. u prvi razred srednje škole.
54. *Uobraženi bolesnik*: u ovoj Molijerovoj komediji lažni ljekar govori na mješavini francuskog i iskvarenog latinskog jezika; Ciceronovo djelo *De officiis* („O dužnostima”) jedan je od uzora klasičnog latinskog jezika.
Zemun, Kvarner: Semlin, Quarnero.
Kotor: Cattaro.
U Kninu, na visini od hiljadu stopa: tj. oko 325 metara.
55. Preluka: *Proelucca*.
Laudon ili Loudon, Gedeon-Ern(e)st: (pogrešno) *Landon*; baron i austrijski general (1716—1790). Istakao se u sedmogodišnjem ratu (1757—63). U austrijsko-turskom ratu 1787—91. potukao tursku vojsku kod Dubice 1788, zauzeo Novi, Bosansku Gradišku, Beograd i Smederevo.
56. *Adam Snirč* [?]: *Adam Snirç*. Kod Irijarta ç znači i c (*Dubiça, Mitroviça*), pa je moguće i drukčije čitanje ovog prezimena. Đorđo Mirović: *Gorgio Mirovich*. Moguće je da se radi i o Mitroviću ili Mirkoviću.
57. Ahmet, Tombak: *Achmet, Tombach*. Tombak znači „legura bakra” i može biti nadimak po metonimiji (prema zanimanju).
58. Banjaluka: *Baynaluka*.
Prijedor: *Pryedor*.
Efendija: effendi.
Krimski medalja: iz krimskog rata (1854—56); medžidija: *la croix du Medjidie* („krst medžidije”) — orden koji je ustanovio sultan Abdul-Medžid.
Stacionsasistent: stations-assistent; „stanični asistent” (njem.)
60. Dobrljin: *Doberlin*.

Drniš: *Dernis*.

Split: *Spalatro*.

Podbrđani: *Podbérázani*. Takvog imena stanice nema na cijeloj trasi ondašnje pruge Dobrljin—Banjaluka na austrougarskoj vojnoj karti 1 : 150.000, izdatoj svega nekoliko godina nakon Irijartovog putovanja. Na tom mjestu po redu, onako kako Irijart navodi stanice, došao bi Blagaj. Prema austrijskoj vojnoj skici iz 1783, spaljeno naselje „Podberđjani“ nalazilo se u to vrijeme 50—100 hvati (tj. oko 100—200 metara) daleko od kasnije (i današnje) željezničke stanice u Novom. Na taj način bi naziv Podbrđani mogao biti specifikacija za naziv Novi. Ima i drugih mogućnosti tumačenja (preseljenje nekadašnjih stanovnika popaljenih Podbrđana na lokalitet Blagaj, koji i nije kompaktno naselje).

Prijedor, Kozarac, Ivanjska: *Pryédor, Kosarak, Ivanska*.

Kjustendže: (pogrešno) *Vrustendjé*; turski naziv za Konstanca u Rumuniji.

Černavoda: *Tchernavoda*; Cernavodă, oko 50 km zapadno od Konstanca, na Dunavu (Rumunija).

Ruščuk: *Rustchuk*; danas Ruse u Bugarskoj.

Langran-Dimonso: *Langrand-Dumonceau André* (1826—?). Belgijski finansijer. Nakon prividnog uspjeha niza njegovih preduzeća u koja je uvukao katolički kapital (za što je od pape dobio grofovsku titulu), došao je pod stečaj i kompromitovao crkvene krugove; osuđen je na 10 godina zatvora u odsustvu. Pobjegao u Brazil.

62. Adrijanopolj: *Andrinople*; Drinopolje, Jedrene (danas Edirne) u evropskoj Turskoj.

Filipopolj: *Philippopoli*; danas Plovdiv.

Niš: *Nisch*.

63. Šumla: *Schumla*; kasnije Šumen, odn. Kolarovgrad u Bugarskoj.

Dedeagač: danas Aleksandrupolis u Grčkoj.

Belovo: *Bellova*.

(Kosovska) Mitrovica: *Mitrowiça*.

Jambol: *Yamboli*; u Bugarskoj.

64. „Putujemo prosječnom brzinom tramvaja“: tj. s konjskom vučom; električni tramvaj prvi put je prikazan na izložbi u Berlinu tri godine kasnije (1879) a pušten u saobraćaj u Njemačkoj 1881. g.

65. Turena: *Touraine*; pokrajina u Francuskoj, na Loari; glavni grad Tur (Tours).

68. Bosna-Saraj: *Bosna-Séraï*; Sarajevo.

Taleb: *thaleb*; pogrešno (*talebe* znači „učenik“, „učenici“: A. Skaljčić, *Turcizmi u srpskohrvatskom jeziku*).

Dekan, Aleksandar-Gabrijel: *Alexandre-Gabriel Decamps*, 1803—1860: francuski romantični slikar, poznat po obradi istočnjačkih motiva.

Mušebeci: *moucharaby*; riječ je u francuski jezik ušla iz Magreba.

69. Vrbas: *Verbaz*.
 Glasija: *glacis*; zaravnjena padina ispred rova utvrđenja.
71. Džamija: *djemmie*.
72. Svinjar: *Svinjar*; ranije ime Srpcu.
 Berbir: turski naziv za Bosansku Gradišku.
73. *Bimbaša*: *bimbasha*.
 Pribjezi: *Tribicci*. Na području koje Irijart opisuje nema takvog toponima. Prema njegovom tekstu i kartografskim podacima, čini nam se da se radi o Pribjezima, koji su morali biti zapisani kao *Pribiezi*. Uzmemo li se u obzir okolnosti pod kojima je vršeno bilježenje imena, te autorovo gotovo potpuno nepoznavanje našeg jezika i šarolika transkripcija koju je primjenjivao, sasvim su moguće zamjene pisanih slova $P = T$, $e = c$ i $z = c$. Ovo je područje bilo podložno migracijama, tako da nije čudno da se smjenjuju ikavski i ijekavski oblici (najbliži po vremenu izvor, *Statistika mjesta i pučanstva Bosne i Hercegovine*, Sarajevo 1880, rađen na osnovu popisa stanovništva od 16. VI 1879, bilježi na mjestu koje opisuje Irijart selo *Pribrizi*; austrougarska vojna karta 1 : 150.000 i 1 : 75.000 s početka okupacije, *Pribrjezi*; *Statistika mjesta i žiteljstva Bosne i Hercegovine po popisu naroda od 1. maja 1885*, Sarajevo 1886, *Prebriezi*; vojna karta JNA 1 : 100.000 iz 1961, *Prebljezi*). To je selo danas poznato i kao *Pribjezi*.
 Motajica: *Motaica*.
 Maglaj: *Maglai*; postoji na austrougarskoj vojnoj sekciji 1 : 150.000.
 Derviši: *Dervis*.
 7000 stopa = 2268 metara, tj. zaista odgovara visini najviših planinskih vrhova u Bosni i Hercegovini (Maglić: 2386 m).
74. Posljednji rat (Turske) protiv Rusa: krimski rat (1853—56).
 Zuavi: pješadini u francuskoj kolonijalnoj vojsci u sjevernoj Africi (isprva Alžirci, a kasnije Francuzi).
76. Trabuko i tromblon: *trabuco* (iz šp.) i *tromblon* (iz ital.) — varijante kratke puške široke ljevokaste cijevi nalik na trubu.
 Rafè, Deni-Ogist-Mari: Denis-Auguste-Marie *Raffet*, 1804—1860. Francuski slikar i litograf, obrađivao ratne i istočnjačke motive.
Burka: *bourka*; iz čerkeskog prešlo i u ruski jezik s istim značenjem.
Bok: *bock*.
 Torbice: *sabretache*, naziv za malu torbicu koja se nosila pored sablje u nekadašnjoj konjičkoj opremi. Vjerovatno se radi o *enamucima* (kutijicama za zapise).
78. Šibić, odn. Šibić(a) han: *Sibic*.
 Kozarac: *Kosaratz*.

80. „Grad je okružen voćnjacima... u njega se ulazi...“: *on y entre*, tako da je moguć i prevod „u njih (= u kuće) se ulazi...“.
Glasija: v. napomenu na str. 171 (uz str. 69).
82. Dubica: *Dubiça*.
Hartman: *Hartmann*; ili njemački minezenger Hartman fon Aue (Hartmann von Aue, oko 1170—oko 1210), ili austrijski pjesnik Moric Hartman (Moritz Hartmann, 1821—1872).
83. Popovo polje: *Popovo*.
Hutovo: *Utovo*.
Los Kastiljehos: *los Castillejos*; španski naziv lokaliteta na marokanskoj obali blizu Tetuana: bitka 1859. g. između Marokanaca i španskog ekspedicionog korpusa, koju su Španci dobili uz velike žrtve.
84. Bor(i)na: *Bobrina*; autorov oblik ne postoji na kartama. Rječica koja se kod Bosanske Gradiške uliva u Savu. Irijart je, vjerovatno, imao utisak da se radi stalno o istoj rječici, mada između Gradiške i Srpcu postoji više rječica i meandara.
86. Pecija: *Petzga*. Petar Petrović Pecija, nekadašnji hajduk, predvodio tzv. Prvu Pecijinu bunu, u bosanskom ustanku 1875. g. kratkotrajni ustanički vođa. Kako je on 21. VIII 1875. boravio u Beogradu a 10. IX iste godine poginuo na Gašćici blizu Stare Gradiške (v. Milorad Ekmečić, *Ustanak u Bosni 1875—1878*, 1973, str. 93—94), u vrijeme koje Irijart opisuje više nije bio među živima (Irijart je krenuo iz Trsta 1. IX 1875, boravio 8 dana u Zagrebu, po jedan dan u Sisku i Kostajnici, dva dana u Dvoru, tako da njegov dolazak u Banjaluku pada oko 14. IX 1875; čak i da je krenuo sutradan po svom dolasku, što je malo vjerovatno, blizu Srpcu je mogao stići s turskom kolonom najranije 15. IX, tj. 5 dana nakon Pecijine pogibije).
- Dugovo [?]: takvog toponima nema na kartama na području koje opisuje autor. Prihvatljive solucije mogle bi biti *Tukovi* (lokalitet na desnoj obali Vrbasa, postoji na austrougarskoj karti 1 : 75.000 i našoj karti 1 : 25.000); *Dugo Polje*, na lijevoj obali Vrbasa; *Dubrave* (u a.-u. popisu stanovništva iz 1879. obilježene kao I i II; predaleko od Pribjega i Srpcu prema Bosanskoj Gradišci da bi ozbiljnije došlo u obzir).
- Bajinci [?]: u originalu *Banicka*; sugestija Vl. Lejića. Druga mogućnost bila bi *Brnjavica* (karta JNA 1 : 100.000 iz 1961) odn. *Prnjavica* (austrougarska karta 1 : 75.000). Bajinci se nalaze s lijeve, a Brnjavica s desne strane Vrbasa.
87. Tel: *Tell*: primorski pojas u Alžiru.
88. Ruteni: *Ruthènes*; stariji zapadnoevropski naziv za Ukrajince.
Šamil (oko 1798—1871): imam Dagestana i vođa otpora (1834—59) muslimanskog stanovništva Kavkaza protiv ruskih vojnih osvajanja. Predao se Rusima, nakon više od 10 godina internacije pušten da otputuje u Meku 1870. g.

Kare ili kara: u starijoj ratnoj vještini, zbijeni borbeni poradak u obliku kvadrata sa odbranom na sve četiri strane.

Fälja (välja): na starim topovima, rupica kroz koju se palio barut.

89. For: *fort*; malo utvrđenje.
Evakuacija Beograda (od strane Turaka): 1867. g., za druge vladavine kneza Mihaila Obrenovića.
Silistrija (danas Silistra): grad i tvrđava na sjeveru Bugarske (na Dunavu), koju je Turska uspješno branila u prvom periodu krimskog rata (1854) od 50.000 ruskih vojnika.
Paskjević (Ivan Fjodorovič), 1782—1856; ruski knez i general-feldmaršal. Učestvovao u više ratova, između ostalog i u krimskom ratu 1853—54. g.
Šidler: *Schidler*.
Linijaska pješadija: stariji naziv za regularnu pješadiju namijenjenu za borbu u prvoj, drugoj itd. liniji.
Ihtijat: (pogrešno *datyal*); potpune podatke o reorganizaciji turske vojske 1869. g. dobili smo kod W. Rüstowa, *Der Krieg in der Türkei. Zustände und Ereignisse auf der Balkanhalbinsel in der Jahren 1875 und 1876*, Zürich, F. Schulthess, 1877, str. 49 („*Ihtiat*“).
Redifa: *rédif(s)*.
Landšturm: *landsturm* (njem. „teritorijalna odbrana“); kod Rüstowa (*Der Krieg in der Türkei*): *Mustahfiz*.
90. „Pošto se procjenjuje da u čitavoj otomanskoj carevini...“ — F. S. Šabanov, *Gosudarstvennyj stroj i pravovaja sistema Turcii v period tanzimata*, Baku 1967, str. 79, navodi podatke Irijartovog savremenika Recaija, koji za 1876. g. procjenjuje stanovništvo turske carevine na oko 43,650.000 lica, od toga 30 miliona muslimana i 14,200.000 Turaka (računajući i afričke posjede).
92. Sumla: *Chumla*.
Enfield: *Enfield*; grad u Engleskoj sa fabrikom oružja. Snajder: *Snyder* (prema drugim izvorima *Snider*), prva puška ostragaša (14,6 mm), u upotrebi u engleskoj vojsci od 1866. do 1870. Henri-Martini: *Henry Martini*, prema drugim izvorima *Martini-Henry*: kombinacija Martinijeve puške (kod nas zv. martinka, up. Škaljićeve *Turcizme u srpskohrvatskom jeziku*, pod *kapaklija*) i Henrijeve cijevi, u upotrebi u engleskoj vojsci od 1871. do 1889.
96. Grof Andraši (Đula stariji): *Andrássy, Gyula*, 1823—1890. Od 1871. do 1879. austrougarski ministar inostranih poslova, zagovornik okupacije Bosne i Hercegovine 1878.
Mehmed (el-) Fatih: *Mohamed-Féthi* (sultanov počasni nadimak „osvajач“ dat je u turskom obliku).
97. Stjepan Tomašević: *Stéphan-Tomasévich*.
Mustafa Đurđević: *Mustapha Giurgevich*.
Harač: *haràc*.
Tebaa: *tébah* (u stvari, množina od *tābī*).

98. „Samo su dvije zemlje na svijetu...“: gotovo doslovna podudarnost sa dijelom teksta *Putovanja po Hercegovini, Bosni i staroj Srbiji* A. F. Giljferdinga, Sarajevo, „Veselin Masleša“, 1972, str. 341.
U Bosni i njenoj pokrajini: to jest, Hercegovini.
99. Sultan Mahmud: Mahmud II (1785—1839, vladao od 1808).
Makarska: *Macarsca*.
100. *Robota* (rabota): *robote*.
101. Kjamil-paša: *Jamil-Pacha*. Kod Giljferdinga (*Putovanje...*, str. 356) Kjamil-paša.
Omer-paša: Mihajlo (kasnije Omer) Latas, 1806—1871.
102. Crna Gora: *Montagne-Noire*.
„Kada su, prije nekoliko godina, u plemenitom zanosu...“: u trenutku objavljivanja Irijartove knjige, od oba srpska ustanka bilo je prošlo 61 odnosno 72 godine.
103. Luka Vukalović: *Luca Vukalovitch*.
Kruševica: *Krouchévitza*.
Ivo Radonjić: *Radonich*.
Župa: *Jupa*.
Hatiumajun: *hatti-houmaïoum*; vlastoručno sultanovo pismo, tj. svečana povelja. Najpoznatiji je upravo ovaj (Abdul-Medžidov) iz 1856, o vjerskim slobodama hrišćana.
[Aleksandar] Fjodorovič Hilferding, odn. Giljferding (1831—1872): *Hilferding Feroderovic*; ruski slavist i historičar, kratkotrajni diplomata, slavenofilski ideolog. V. njegov putopis *Putovanje po Hercegovini, Bosni i staroj Srbiji*, Sarajevo, 1972.
Ruskaja bjesjeda: *Ruskaya Bésieda*; časopis (a ne novine) slavenofilske orijentacije, izlazio u Moskvi od 1856. do 1860.
„Događaj koji se odigrao prije nekoliko godina u Boku“: od toga slučaja moralo je proći najmanje 17 godina, jer ga 1859. Giljferding navodi u svom *Putovanju...* kao prevedene bilješke nekog domaćeg čovjeka, koji o tome piše kao o „nedavnom slučaju“. V. Giljferding, o. c., str. 355.
Gradačac: *Gradasac*.
104. Reuf-beg: *Rauf-Beg*; tako i kod Giljferdinga, l. c. V. Bogićević, Stanje raje u Bosni i Hercegovini pred ustanak 1875—1878, *Godišnjak Istoriskog društva BiH*, II, 1950, navodi ga kao Reuf-bega.
Ivan Kosić: *Jean Kosic*. Kod Giljferdinga i Bogićevića Ivo. Nevesinje, Stolac: *Névésinge, Stolatz*.
105. *Askerija, bedelat askerije*: *askeriga, bédélat askarie*.
„Knez, to jest predsjednik opštine“: *maire*, predsjednik seoske ili gradske opštine u Francuskoj; ovdje „seoski glavar“.
106. *Vergija*: *vergui*.
Desetina: *décime (desétina, en slave)*.
107. *Dragonada*: za vrijeme Luja XIV, zlostavljanje francuskih protestanata od strane vojnika (draguna) koji su im upućivani na stan.

Broć: broc. Interesantno je da Irijart nije povezao ovu biljku sa njenim francuskim nazivom (*garance*), koji je bio u njegovo vrijeme aktuelan, pošto se bojom dobivenom od broća (alizarinom) bojila tkanina francuskih vojničkih pantalona.

108. *Travarina: herbatico.*

Porez, rad: sic.

Resim-ajmana: resmi-agnam (u Škaljićevom rječniku turcizama ne postoji); *resim „porez”, ajmàna „stoka”, „živinče”, iz haymana „pašnjak”* (Škaljić).

Donuzija (nije registrovana kod Škaljića): *donuzia*, prema *donuz, domuz* (tur.) „svinja”.

Posavina: Posavine.

110. *Cetina: Czettigna.*

Crveni Grm [?]: *Crésimo*. Na tzv. Francuskoj ili Napoleonovoj cesti, o kojoj je ovdje riječ, Crveni Grm se nalazi na teritoriji Bosne i Hercegovine; ostala mjesta su u Dalmaciji. I u Marmonovim memoarima (splitski časopis *Mogućnosti*, XXIII, 1976: 87) govori se o cesti izgrađenoj „iz doline Cetine do Cresma (?)”, za izlaz u Bosnu (upitnik je, vjerovatno, prevodiočev). Moguće je da se u oba slučaja radi o pogrešnom prepisivanju skraćenog naziva Cr(v). Grm.

Komora: komore.

Gruž, Ploče (istočni dio Dubrovnika): *Gravosa, Borgho Ploce.*

111. *Irada: iradé* (turski oblik).

112. *Bakšiš: baskchich.*

113. *Tahkik-medžlisi: les Tackhi-Medzlis.*

Mutesarif: mutésarif.

Káza ili kàzà („srez, kadiluk”): *casas* (množina).

Kajmakam: caïmacan.

„koji bi odgovarao našim predsjednicima opština”: *maires*, predsjednici seoskih i gradskih opština u Francuskoj.

Kadija: cadi.

114. *Medžlis: medzlis.*

115. *Tahkik-medžlisi: Tahkih-Medzlis.*

116. *Serijat: Scoriat.*

Kršćaninu suda nema!: u originalu *krscaninu suda nema!*
— *pour le chrétien pas de justice!*

117. *Hatišerif od Gilhane: Hatti-schérif de la plaine de Gul Khané*, tj. s Gilhanskog polja.

„Uprkos onome što se upravo desilo u Solunu...”: otmica jedne hrišćanke za harem bogatog Turčina i ubistvo dva evropska konzula (njemačkog i francuskog), koji su je uzeli u zaštitu.

118. *Ljubibratić: Liubibratich; Mićo Balordić-Ljubibratić.* O njemu v. Kosta Grujić: *Dnevnik*, u registru imena; v. 2. nap. na str. 181. Pojednosti o njegovom hapšenju v. kod Hamdije Kapidžića, „Zastava” o Bosni i Hercegovini, III, str. 43. i d.

Vinjani: *Vingani*; danas postoje tri sela s tim nazivom, međusobno udaljena nekoliko kilometara: Gornji i Donji Vinjani u Dalmaciji (općina Imotski) i Vinjani u Hercegovini (općina Posušje); na austrougarskoj vojnoj karti 1:75.000 iz 1886. ucrtani su samo po jedni Vinjani sa svake strane granice, bez ikakve bliže odrednice tom imenu.

Sedina i Hantkeova karta: *Schéda, Handtké*.

Omarova kapitulacija: Omar I (581?—644), drugi halifa, ujedinitelj Arabije, osvajač Perzije, Sirije, Palestine i Egipta.

Tèbā: thèba.

119. *Ahdnama: Hatnamé*. V. Vančo Boškov, Pitanje autentičnosti fojničke ahdname Mehmeda II iz 1463. godine, *Godišnjak Društva istoričara BiH*, XXVIII—XXX, 1977—79, gdje je navedena ostala literatura o ovom pitanju i dat prevod sa navodnog originala.

Fojnica: *Foitrnitza*.

Sent-Mari, Žan-Batist-Evarist-Šarl-Prikò de (Jean-Baptiste-Evariste-Charles-Pricot de *Sainte-Marie*, 1843—?), francuski vicekonzul u Mostaru 1870—1873. i autor nekoliko djela o Hercegovini. V. Midhat Šamić, *Francuski putnici u Bosni i Hercegovini u XIX stoljeću (1836—1878) i njihovi utisci o njoj*, Sarajevo, 1981: 72—76.

Mehemet-han: *Méhémet-khan*.

Anđeo Zvizdović: *Angelo Svidovich*.

120. Mahmud: v. napomenu na str. 174. (uz str. 99).
Moreja: srednjovjekovni naziv za Peloponez (u upotrebi još u XIX vijeku).

Monastir: turski naziv za Bitolj (Bitolu).

Muslim: musliman (Škaljić, *Turcizmi u srpskohrvatskom jeziku*).

121. „Odsad hoću da prepoznajem muslimane samo po džamiji...”: „*Je ne veux reconnaître désormais les musulmans qu'à la mosquée, les chrétiens qu'à l'église, les juifs qu'à la synagogue*”. Moguće je i prevod „... samo u džamiji, ... u crkvi, ... u sinagogi”.

Autorova napomena: Žan-Anri-Abdolonim Ibisini (Jean-Henri-Abdolonyme *Ubićini*, 1818—1884), francuski istoričar i publicista; 1846—48. putovao po pokrajinama evropske Turske. *Pisma o Turskoj* (1847—53) spadaju u njegova najpoznatija djela.

Mehmed (Muhamed)-Ali: *Méhémet-Ali*, oko 1769—1849; guverner, a zatim potkralj Egipta; pobjeđivao Turke u ratovima 1831—33. i 1839—40.

Hatišerif od Gilhane: izvori navode kao datum donošenja 3. XI 1839. Vjerovatno se radi o pogrešnom prepisivanju.

Ali-beg: *Ali-Bey*, Rizvanbegović, oko 1783—1851.

Opanci: *opanke*.

123. Mehmed: *Mohammed*.

124. „... katoličko sveštenstvo u Bosni...” — „posjeduju staleški duh”: gotovo identično sa tekstom A. F. Giljferdinga, *Putovanje po Hercegovini, Bosni i staroj Srbiji*, str. 361.
Kongregacija za širenje vjere: *collège de la Propagande*, lat. *Congregatio de propaganda fide*, danas Kongregacija za evangelizaciju naroda, jedno od visokih tijela katoličke crkve.
125. Rimska Propaganda, Propaganda iz Liona: v. prethodnu napomenu.
Fanar: dio Carigrada, do 1925. godine sjedište vasiljenske (ekumenske) patrijaršije pravoslavne crkve, četvrt carigradskih Grka, a posebno visokog pravoslavnog sveštenstva. U vrijeme koje Irijart opisuje, srpska pravoslavna crkva je imala autonomiju i autokefalnost, ali nije imala svoju patrijaršiju. Grci Fanarioti bili su omraženi u našim krajevima kao visoki crkveni dostojanstvenici.
126. „Prema tome, ne treba se čuditi što je prošlog avgusta...”: tj. 1875. godine.
Ubistvo francuskog i njemačkog konzula u Solunu: v. prethodnu napomenu na str. 175.
129. Područje Nevesinja: u originalu *district*. S obzirom na neutralan i nedovoljno precizan karakter te riječi, nismo je prevodili nekim administrativno-teritorijalnim terminom (nahija, kadiluk, okrug).
Crna Gora: u prvoj rečenici *Monténégro*, odmah zatim *Tzer-na-Gora*.
130. Kostan-efendija: *Constant Effendi*.
Konjic, Gacko: *Kojnizza, Gatchko*.
Monastir: Bitolj.
Dabar, Zalom, Klek: *Dabra, Zalim, Kleck*.
Neđžib-paša: *Nedžib-Pacha*.
Nova geografija svijeta: v. napomenu na str. 163 (uz str. 9).
132. Pop Žarko (Lješević): *Zarko*. V. Milorad Ekmečić, *Ustanak u Bosni 1875—1878²*, 1973, registar imena.
Kosovo, „Polje kosova”: *Kossovo, le „Champ des Merles”* (uobičajeni francuski prevod za Kosovo polje).
Durmitor: *Dormitor*.
133. Točionik, Herceg-Novci: *Tocionik, Castelnuovo*.
134. „Pad Republike je proglašen mirovnim ugovorom u Kampoformiju”: mirom u Kampoformiju (kod Udina), 17. X 1797, između Francuske i Austrije, likvidirana je Mletačka republika: Dubrovačka Republika je likvidirana stvarno 1806. ulaskom Napoleonovih trupa u grad, a pravno 31. I 1808.
Muktar-paša, Ahmed: *Mouktar-Pacha*, 1832—1913; turski maršal. 1875. godine potučen od ustanika prilikom pokušaja da oslobodi opkoljeni Nikšić.
135. Neum, Trebišnjica: *Néoum, Trébinschitza*.
Krivosije: *Krivosjce*.

² Putopis

Knezlač, odn. Knezlac, Majina: *Knjezowacz, Maïna.*

Višegrad, Prijepolje: *Vischgrad, Priepolye.*

Nikšić, Kolašin, Prijepolje, Sjenica: *Niksich, Kolachine, Priepolje, Sienitza.*

Ljubinja, Bileća, Gacko: *Lioubigné, Bilectch, Gatzko.*

Tvrđavice i kule: *forts, blockhaus.*

136. Trebišnjica: *Trébenitza.*

Bileća: *Bilectch.*

„potkraj aprila ove godine“ (blokiran Nikšić), tj. 1876. g. Berane (danas Ivangrad): *Berané.*

Prijepolje: *Prépolje.*

„Da bismo opisali ratište... ostalo bi nam da opišemo ratište“: tako je i kod autora: „Il nous resterait, pour décrire le théâtre des opérations... à décrire le théâtre des opérations“.

Utvrđenja, odn. kule: *blockhaus.*

137. Sarajevo, Klobuk: *Séraievo, Klobouck.*

Hercegovačke baterije: *batteries herzégoviniennes.*

138. Skoplje, (Kosovska) Mitrovica: *Uskub, Mitrovitza.*

Nedžib-paša: *Nedjib-Pacha.*

139. Zlatibor: *Slatibor.*

Skupština: *Skouptchina.*

Beli-Bej: *Bély-Bey.*

Bileća: *Bileck.*

Ševket-paša: *Chewket-Pacha.*

140. Mehemed-Ali-paša: *Méhémet-Ali-Pacha.*

Ahmet-Ekub-paša: *Achmet-Ekoub-Pacha.*

Zvornik, Pazardžik: *Zvornick, Bazardshik.*

141. Novi Sad: (pogrešno) *Neustadt*, tj. Novo Mesto. Trebalo je *Neusatz.*

142. Četa, načelnik: *tchota, natchelnik.*

Rodić (Gavrilo): *Rodich*; general, baron, dalmatinski namjesnik (guverner).

Kozara: (pogrešno) *Kosaratz.*

Višegrad: *Visegrad.*

Manastir Banja: kod Priboja.

Arhimandrit manastira Banje: prema nekim podacima, Zarko Lješević se nije nalazio na toj dužnosti.

Lazar Sočica: *Socic.*

Vojvoda Bogdan: pop Bogdan Zimonjić, vojvoda od 1863. g.

Luka Petković: *Luca Petkovic.*

Grepci: *Grebzi.*

143. Karabini tipa Miniije, iglenjače tipa Šaspo: *Minié, chassepot. Guslari: guzlars.*

Trifko Vukalović: *Vukalovich.*

Iguman Melentije (Perović): *higoumène Mélantija*; arhimandrit, glava manastira Duži. V. *Dnevnik Koste Grujića* (registar imena).

Pop Milo: pominje se pop Mile, kapetan u četi vojvode Maksima Bačevića, u novosadskom listu *Zastava* („Zastava” o Bosni i Hercegovini, III, str. 204).

Marko Kraljević: *Kralievitch*.

144. Cereti (Celzo): Celso Ceretti, 1844—1909, garibaldinac, Garibaldijev i Bakunjinov prijatelj.

Gali: *Galli*, dr Roberto, urednik lista *Il Tempo* (Venecija). Pomagao je ustanak (v.: Rade Petrović, Djelovanje Dubrovačkog odbora za pomaganje hercegovačkih ustanika 1875—1878, *Godišnjak društva istoričara BiH*, Sarajevo, 1959, te rad: Stillman i Danusso o hercegovačkom ustanku 1875—1878. *Godišnjak DIBiH* XI, 1960).

Vitaldi Paskva: *Vitaldi Pasqua*; kod Grge Novaka *Italija prema stvaranju Jugoslavije*, Zagreb, 1925, str. 118, Vivaldi Pasqua; up. Brabanti Brodano, *Garibaldinci na Drini*, Beograd, 1958. Crna Gora: *Tzerna-Gora*.

145. Nikšić: *Niksinyé*. Vjerovatno se radi o Nikšiću a ne o Nevesinju i o prolasku kroz klanac Dugu radi dostavljanja provijanta opsjednutom gradu.

Duži, Hutovo, Popovo [polje]: *Dujé, Utowo, Papovo*.

Ivan Musić: *Mussich*, župnik u Ravnom i ustanički vojvoda. O njegovom radu v.: Marko Vego, *Don Ivan Musić i Hrvati u Hercegovačkom ustanku 1875—1878*. Sarajevo, 1955. i Milorad Ekmečić, Uloga don Ivana Musića u hercegovačkom ustanku 1875—1878. godine, *Godišnjak DIBiH*, VII, 1955.

Drijeno (tako još na austrougarskim specijalkama 1 : 150.000 s kraja XIX vijeka, na današnjim kartama *Drijen*): *Drieno*.

Carina: *Tsarina*, iznad Dubrovnika na putu za Trebinje.

Kalađurđević: *Kalageorgivich*. Up. selo Kalađurđeviče blizu hercegovačko-dalmatinske granice.

Matanović: *Matanovich*; (pop) Petar (Pero) Stanišin Matanović, izaslanik kneza Nikole; up. Grujićev *Dnevnik* i Ekmečićev *Ustanak u Bosni 1875—1878*.

Sparožići: *Sparojice*.

Huršid-paša: *Churschid-Pacha*.

Krivošijani: *Krivosciens*.

146. Cetinje: *Cettigné*.

Klanac Törina iznad sela Radoinje: *Thérina, Rahodina*. Törina je ime potesa „iznad sela Radoinja idući prema Velikom polju pravcem prema Gornjoj Bistrici” (podaci SO Nova Varoš).

Višegrad: *Vischgrade*.

- 146—148. Original veoma bliskog teksta ovog proglasa nalazi se u Istarskom arhivu u Titovom Užicu, a kopija u Manastiru Banja, odakle smo ga dobili. Prema svešteniku Dragom Rakoviću, autor teksta je arhimandrit Prokopije Bujišić, a ne pop Žarko Lješević (up. bilješku uz str. 142). Prepis druge verzije ovog proglasa, iz pera prote Milana Đurića, predsjednika ustaničkog odbora u Užicu u vrijeme ustanka, dobili smo od Narodnog

muzeja u Titovom Užicu; ova se verzija prilično udaljava od Iri-jartovog prevoda. Odlomak teksta koji odgovara drugom pasusu naše verzije (a koji, takođe, predstavlja varijantu u odnosu na sva tri citirana teksta) naveden je, prema listu Svetozara Markovića *Oslobođenje* (1875, 10. VIII, br. 37) kod Milorada Ekmečića, *Ustanak u Bosni 1875—1878*², str. 105.

148. Kapetan Vlajković: *Wlajovicz*; Đoko, prema Gavru Vukoviću, *Hercegovački i Vasojevički ustanak 1875 i 1876 g.* — Sarajevo, 1925, str. 41, odnosno Đoka (Milorad Ekmečić, *Ustanak u Bosni...*, registar imena). Barikade u Beogradu: sukobi između turske posade Beograda i stanovništva nakon incidenta na Čukur-česmi, kada je poginuo jedan dječak; nakon političke borbe, ova će situacija dovesti do povlačenja turske vojske iz Srbije 1867. g.

Izvjescni Stratimirović: Đorđe Stratimirović (1822—1908), vojvođanski političar i oficir. Iako se očito radi o njemu, nije poznato da je dolazio u Bosnu; ovdje se radi o podozrenju austrijskih organa da on ne bi postao vođa ustanka (v.: Milorad Ekmečić, *Istorijski značaj ustanka u BiH 1875—1878, Međunarodni naučni skup povodom 100-godišnjice ustanaka u Bosni i Hercegovini, drugim balkanskim zemljama i istočnoj krizi 1875—1878. godine*, Sarajevo—Ilidža, 1—3. X 1975), ANUBiH, Posebna izdanja XXX, Odjeljenje društvenih nauka, 4, t. I: 67).

Bačka: *Batchka*.

Jedan od najčulenijih mitropolita srpske crkve: Stefan Stratimirović (1757—1836), karlovački mitropolit; potpomagao izgradnju škola, protivio se unijaćenju, koje je nastojala sprovesti austrijska vlada, ali i radu Dositeja Obradovića i Vuka Karadžića.

Mediči: Đakomo (Giacomo Medici, 1819—1882); titulu markiza del Vašelo (del Vascello) dobio je od Vitorija Emanuela II nakon učestvovanja u Garibaldijevom pokretu.

Tir (Ištvan, ital. Stefano): István Türr, u orig. *Turr*, 1825—1908, austrijski zapovjednik garnizona u Milanu, 1849. prešao na stranu italijanske revolucije; bio Garibaldijev prvi ađutant, nakon burnog revolucionarnog života ostao divizijski general u regularnoj italijanskoj vojsci.

Karini (Đačinto): Giacinto Carini, 1821—1880, garibaldinac, učestvovao u revoluciji u Palermu 1848—49. Oficirski čin dobio od italijanskog kralja.

1852. pomoć vladici: u originalu *vladika*. Radi se o knezu Danilu Petroviću Njegošu, koji se upravo i nije zavladičio, već je njegovo proglašenje Crne Gore svjetovnom kneževinom dovelo do upućivanja Omer-paše Latasa protiv nje. Napad je odbijen.

149. Tripko Džaković: *Tripkozakovich*. V. kod Gavra Vukovića, *Hercegovački i Vasojevički ustanak 1875 i 1876*, str. 106.

Maksim Bačević: *Maxime Bacévich*.

Banjanski (ili, prema G. Vukoviću, o. c., banjski) vojvoda: *voivode de Baniani*.

Duži: *Danjé* (vjerovatno se radi o grešci u prepisivanju; Iri-jart ovo ime bilježi *Doujé*, *Dujé* i *Duze*; lokalitet nalik na Danje ili Danže [?] nije poznat). Zavičajni muzej u Trebinju posjeduje smrtovnicu Maksima Bačevića, prema kojoj je on poginuo kod Radovan-Ždrijela 8. I 1876; Gavro Vuković, o. c., kaže da je Maksim Bačović poginuo kod Gluhe Smokve 6. I 1876. po starom kalendaru. Sva tri lokaliteta nalaze se u međusobnom razmaku od 3—4 km.

Kosta Grujić: *Costa Gruich. V. njegov Dnevnik iz Hercegovačkog ustanka (od 6 avgusta do 16 oktobra 1875 g.)*, s predgovorom i komentarima majora Petka Lukovića, Beograd, Vojni muzej JNA, 1956.

Barbje: *Barbieux*. O njemu je u više navrata pisala novosadska *Zastava*.

Gospođica Merkus: Kosta Grujić je ne spominje u *Dnevniku*; o njoj piše W. Rüstow, *Der Krieg in der Türkei*, Zürich 1877, i u nekoliko navrata *Zastava* (v. „*Zastava*“ o Bosni i Hercegovini, III) kao o „Holandezici Markus“, „gospođi Markus“, „Jovanki Markus“ (str. 43, 44, 48).

Đuro Petrović: *Georges Pétrovich*. Đura po Kosti Grujiću, *Dnevnik*, Đorđe po *Zastavi* („*Zastava*“ o BiH, III, str. 48).

Toma i Valle Balordići: braća Miće Ljubibratića (Balordića); u originalu *Torna i Valle Bolordich. V. Grujić, Dnevnik*.

Lako Miskin: *Iago Niskitch*. Identifikacija Marijana Sivrića.

Karlo Faella, Čezare Čezari: *Carlo Faella, Cesare Cesari*. Prvi je grof, vođa garibaldinaca u ustanku u Hercegovini i kao takav Ljubibratićev pomoćnik (v.: R. Petrović, Djelovanje Dubrovačkog obora... *Godišnjak DIBiH X*, 1959). Prezime drugoga spominje Grga Novak, *Italija prema stvaranju Jugoslavije*, Zagreb, 1925, str. 122.

Princeza de La Tur d'Overnj: *La Tour d'Auvergne*. Ta je porodica bila poznata u istoniji Francuske, dala je brojne oficire. Možda se radi o supruzi francuskog ministra inostranih poslova Anri-Godfroa-Bernar-Alfonsa de La Tur d'Overnj-Loragija (1823—1871).

(Božidarević-) Veselicki: *Vesselitsky. V. Jovan Jovanović: Gavrilu Sergejevič Veselitski-Božidarović i Hercegovački ustanak 1875—1878, Godišnjak Društva istoričara BiH, XXVIII—XXX, 1977—79, str. 147—166.*

150. Presjeka: *Proesecca*.

(Jefto) Bjelobrck: *Bjeloesk*; „povjerenik vojenije potreba“ (Grujić, *Dnevnik*, str. 95); up. i „*Zastava*“ o BiH, III, str. 65.

Sutorinski šiljak: Sutorina je, kao dio turske (hercegovačke) teritorije, imala oblik uskog trokutastog jezička sa vrhom na rtu Kobilu u Boki Kotorskoj. Up. str. 133—135. Poslije II svjetskog rata pripala SR Crnoj Gori.

151. Kolašin: *Kalakin*.
Kulen-Vakuf, (Bosanska) Krupa: *Kulen-Vakouf, Kroupa*.
Skadar: *Skodra*.
152. Zovi Do: *Zavidol*.
Nevesinje: prvo *Nevenuye*, zatim *Nevesingé*.
Bilek: *Boleck*; brdo 4 km južno od Nevesinja (čini nam se u ovom kontekstu vjerovatnije nego Bileća, mada se i ona na starijim kartama zove Bilek).
Jasen: *Yasen*, oko 7—8 km sjeveroistočno od Trebinja prema Bileći (čini nam se vjerovatnije nego *Jasena* oko 8 km jugozapadno od Nevesinja).
Goransko: *Gorasko*.
Kostajnica: *Kostainieza*.
Preko Mitrovice: tj. Kosovske.
153. Fojnica: *Vocniza*. Uz grešku u prepisivanju $e = c$, strano pisanje z umjesto c i čestu zamjenu $f = v$, moglo se dosta lako doći do ovog oblika. *Zastava* piše „kod Vojnića između Gackog i Nevesinja 13. 8. beše žestok boj“ („*Zastava*“ o BiH, III, str. 177); Fojnica se nalazi dvadesetak kilometara daleko od Gacka prema Nevesinju. Iako je istog dana bila popaljena i Fatnica (prema *Zastavi* od 13. [25] VIII 1875 — „*Zast.*“ o BiH, III, str. 127), ne vjerujemo da bi bilo vjerovatnije interpretirati Irijartov oblik kao Fatnicu.
Prizren, Skadar: *Prisvendi, Scutari*.
Morava: *Moravie*.
Vidin: *Widdin*.
Dabar, Ljubinj: *Babar, Glubigné*.
Nova Varoš: *Nova-Varoch*.
154. Fatnica: *Fetnica*.
Muri [?] Vasić: *Muri Wassic*; radi se o Konradu Vasiću, austrougarskom generalnom konzulu u Skadru, a uoči okupacije 1878. godine u Sarajevu.
Lihtenberg: *Lichtenberg*.
Mihailu Ljubibratiću: à *Michel Liubibratich*.
Sjemač Do, Bogojević [Selo]: *Semicado, Begovic*. Grujićev *Dnevnik* daje oblik Sjemač-Do; vojne specijalke Sjemaš Do. Bogojević selo je udaljeno 1,5 km, oboje se nalaze oko 15 km jugoistočno od Trebinja.
Tekst poruke trojice konzula ustanicima navodi se i u novosadskoj *Zastavi* („*Zastava o BiH*“, III, str. 208—209) zajedno sa odgovorom, ali ga ne navodimo u toj varijanti jer, najvjerovatnije, i nije u originalu pisan na našem jeziku. Odstupanja od Irijartovog teksta gotovo da i nema.
Bravenik: *Bricenik*. Od Sjemač Dola udaljen 1 km. Navedeni tekstovi poruka u *Zastavi* daju ta tri lokaliteta u oblicima „u stanu Sjemačku kod Bogovišta“, i „Brženik“.
Manastir Kosijerovo: *Kosstrovo*.
Klobuk: *Klobuck*.

155. Luka Vukalović: očito je riječ o Trifku Vukaloviću. Ljubuško područje: *district de Lioubouschka*. Kragujevac: *Kragujevatz*. Prapatnica: *Prapatnitza*. Tekst Grujićevog *Dnevnika* daje dvaput oblik *Papratnica*, a komentar *Prapatnica* (ovaj posljednji nalazi se i na karti 1 : 300.000 „Mostar” u *Enciklopediji Jugoslavije*).
156. Milićević: *Milicevich*. Vjerovatno se radi o vojvodi Gligoru Milićeviću. Spominje ga, zajedno sa Pekom Pavlovićem, i novosadska *Zastava* („*Zastava*” o *BiH*, III, str. 115). Grab, kod Ožupića: *Grap, près d'Ojoupitcha*. Za ovo drugo ime ne postoji na kartama nikakav sličan naziv. Moguće je i da se radi o *Zupcima* (mada je i prilično daleko od Irijartovog oblika).
Bezuje: *Bezci*. Radi se, vjerovatno, o grešci u prepisivanju ili štamparskoj. S obzirom da W. Rüstow, *Der Krieg in der Türkei*, navodi oblik *Besoj*, sigurno je bilo napisano *Bezoj*. *Zastava* u tri depeše daje ime *Bezuj* („*Zast.*” o *BiH*, III, str. 243).
Nikšić: *Niksik*.
Transport iz Metohije u Goransko: *Métokia, Foransk*. Prvo ime se odnosi na Gacko. Npr. još na austrougarskoj sekciji 1 : 150.000 stoji *Metohija (Gacko)*. Oba imena su stajala ravnopravno jedno umjesto drugoga (*metohija* je manastirski posjed, i ovdje se primjenjivala na manastir Gračanicu kod Gacka).
158. Melentije (Perović): *Meilanthi*.
Duži: *Duze*.
159. *Naputak svima poštovanim civilnim činovnicima cijeloga Bosanskog vilajeta*: naslov i citati iz ovoga dokumenta navode se po tekstu objavljenom u zvaničnom vladinom organu *Bosna* (X, 1875, 15. XI, br. 490). U tom tekstu članovi nisu numerisani, kao što su kod Irijarta. Kurziv je i ovdje Irijartov. U čl. (6): „Carski podanici svakoga reda po vjeroispovjedi”: *Les sujets du sultan de toute classe et de toute religion*, tj. „Sultanovi podanici svake klase i vjere”. U istom članu „i nemože nitko ni pomisliti...”: *et il est interdit à qui que ce soit de porter atteinte en aucune manière à cette juste loi de l'Etat* („i zabranjeno je da iko i na koji način ugrozi taj pravedni državni zakon”).
Kraj člana (9) kod Irijarta je izostavljen: „i pod istom presudom, predsjednik i članovi imaju se podpisati.”
160. U članu o zaptijama riječi u zgradama „na koje se žale u svim slavenskim pokrajinama” dodao je Irijart kao komentar. „Oni koji su izvršili svoju vojničku i redifsku dužnost i koji su poštenog življenja i vladanja”: *seront recrutés dans les nizams et devront être pourvus de certificats de bonne conduite* („regrutovaće se iz nizama i moraće imati potvrde o dobrom vladanju”). „... *sa-biraoc koji će od Turaka, Hristijana i Kršćana bivati*”: *Les percepteurs pourront être indifféremment musulmans, orthodoxes*

ou catholiques. („Skupljači poreza će moći biti bez razlike muslimani, pravoslavni ili katolici.”)

5. marta: tj. 1876. g.

Melentije (Perović): *Mgr Melenthie.* Irijart je pravoslavnom svešteniku „dodijelio” titulu monsinjora (koja pripada samo visokim vjerskim dostojanstvenicima katoličke crkve).

Josip Kovačević: *Joseph Kovatchevich.*

Izjava kneza Nikole ne nalazi se u njegovim *Cjelokupnim djelima* (Cetinje, Narodna knjiga, 1969), koja, doduše, i nisu potpuna.

„... da spriječi svoje podanike da prelaze preko Crne Gore”: *la Montagne Noire*, kao da se radi o nekoj pograničnoj planini toga imena.

161. Luka Pavlović [?]: *Luka Pawlovich.* Sigurno se radi o zamjeni imena i prezimena Luke Petkovića i Peka Pavlovića. *Zastava* navodi, povodom istoga teksta, Luku Petkovića („*Zastava*” o *BiH*, III, str. 33—34).

Pop Bogdan (Zimonjić): *Bodgan.*

Stemkovich [?]: W. Rüstow, *Der Krieg in der Türkei*, navodi prezime Stembkowitsch. Moglo bi se raditi o jednom od Stankovića ili Stojanovića, kojih ima dosta u ustanku.

Tekst proglašava naveden je u dvije verzije u dva broja *Zastave* („*Z.*” o *BiH*, III, str. 33—35); kraća je prenesena iz *Wiener Tagblatta* tri dana prije duže varijante. Obje se donekle razlikuju od ove Irijartove.

162. Kabinet u Sent-Džejsmsu: engleska vlada (po dvorcu Sent-Džejsms — Saint-James — u Londonu, nekadašnjoj kraljevskoj rezidenciji).

Pariski mirovni ugovor: od 30. III 1856. (kojim je okončan krimski rat).

Sabac, Smederevo: *Schabatz, Sémendria.*

NAPOMENE UZ ILUSTRACIJE

31. Kaptolski trg u Zagrebu izgledao je ovako prije velikog zemljotresa 1880. g. Up. napomenu na str. 166 (uz str. 30).
45. Most na Uni: najvjerojatnije, između dvije Kostajnice.
Princ od Žoenvila: Fransa de Burbon-Orlean (François de Bourbon-Orléans, prince de Joinville, 1818—1900), sin Luja-Filipa, admiral.
61. Tvrđava Zrinskih: *fort de Driny* (pogrešno umjesto Zriny), na adi između Kostajnice i Bosanske (u ono vrijeme Turske) Kostajnice. Tu tvrđavu narod i danas zove Zrinski grad, mada je 300 godina starija od vremena kada su je Turci oteli od Zrinskih (1556), a ovi su naselili taj kraj tek 1347. g.

REGISTAR IMENA

(bez imena pokrajina i zemalja, te etnika; kurzivom su dati oblici originala)

- A**
- Abdul-Medžid [I] 121, 122, 123, 169, 174
Achmet v. Ahmet
Adelsberg v. Postojna
 Adrijanopolj [Drinopolje, Jedrene, Edirne]: *Andrinople* 62, 63, 98, 170
Agram 30; v. Zagreb
 Ahmed Hamdi-paša (bosanski valija) 159
 Ahmet (čamdžija) 57, 58, 169
 Ahmet-Ekub-paša: Achmet-Ekoub-Pacha 140, 178
Albona v. Labin
 Aleksandrupolis v. Dedeagač
 Ali-beg [Rizvanbegović] v. [Rizvanbegović], Ali-beg
 Ali-paša (veliki vezir) 62
 Almoš: *Almus* 12, 164
 Alžir [grad] 42
 Andevium 10
 Andraši [Đula stariji]: Andrassy [Gyula] 96, 103, 116, 117, 122, 159, 160, 173
 Andrija, knez humski 13
Andrinople v. Adrijanopolj
Antignana v. Tinjan
Antivari v. Bar
 Arditi, Luidi [Luigi] 165
 Aurisina 166; v. Nabrežina
- B**
- B... v. B[arnton, Ričard Frensis]
Babar v. Dabar
 Babin Dub: *Baboudoub* 23, 166
 Bačević [Bačović], Maksim: *Maxime Bacévich* 149, 179, 180, 181
- Baderna: *Monpaderna* 18, 165
Bagnaluka v. Banjaluka
 Bajazid II 10
 Bajinci [?]: *Banicka*; Brnjavica, Prnjavica? 86, 172
Bajnaluka v. Banjaluka
 Bakunjin, Mihail Aleksandrovič 179
 Balkan (planina) 140
 (Balordić-)Ljubibratić, Mičo v. Ljubibratić[-Balordić, Mičo]
 Balordić, Toma: *Torna Bollordich* 149, 181
 Balordić, Vule: *Valle Bollordich* 149, 181
Banicka v. Bajinci [?]
 Banja (kod Priboja) 142, 146, 178, 179
 Banjaluka: *Bagnaluka*, *Bajnaluka*, *Baynaluka* 47, 48, 51, 58, 60, 63, 64, 66, 67, 72, 73, 82, 86, 93, 94, 152, 168, 169, 170, 172
 Bar: *Antivari* 30, 152, 166
 Baras, Frano 5, 168
 Barbje: *Barbieux* 149, 150, 158, 181
 B[arnton, Ričard Frensis]: B[urton, Richard Francis] 16, 165
Baynaluka v. Banjaluka
Bazardshik v. Pazardžik
 Beč 18, 27, 36, 37, 38, 51, 99, 143
 Begović v. Bogojević [Selo] Bela I 12
 Beli-Bej: *Bély-Bey* 139, 178
 Belovo: *Bellova* 63, 170
 Benkovac: *Bencovatz* 23, 166
 Beograd 26, 28, 32, 34, 38, 86, 146, 148, 149, 155, 162, 169, 173, 180
 Berane (Ivangrad): *Berané* 136, 178
 Berbir (Bosanska Gradiška) 72, 73, 79, 80, 81, 82, 83

Berdovetz v. Brdovec
 Beri, Šarl vojvoda od -ja]: Charles, duc de Berry 167
 Berlin 161, 170
 Berry, Charles, vojvoda: v. Beri
 Bezuje: *Bezci*, *Besoj*, *Bezoi*, *Bezuj* 156, 183
Bianchetta v. Bjanketa
Bichtché v. Bišće
Bigliane v. Biljane
 Bihać: *Bihac* 51, 169
 Bileća: *Bilectch*, *Bilectch*, *Bileck*, *Bilek* 135, 136, 139, 153, 154, 178, 182
 Bilek [brdo]: *Bileck* 152, 182
 Biljane: *Bigliane* 23, 166
Bistuae Novae 10
Bistuae Veteres 10
 Bišće: *Bichtché* 10, 164
 Bitolj [Bitola] v. Monastir
 Bjanketa: *Bianchetta* 38, 39, 168
 Bjelobrk [Jefto]: *Bjeloesk* 150, 181
 Blagaj [kod Bosanskog Novog] 170
 Blinjski Kut: *Blinskikut* 39, 168
Bobrina v. Borina
 Bogdan [Zimonjić] (pop i vojvoda) v. [Zimonjić] *Bogdan*
 Bogičević, Vojslav 174
 Bogojević [Selo]: *Begovic*, *Bogovište* 154, 182
 Bok (kod Gradačca) 103, 104, 174
 Boka Kotorska: *bouches de Cattaro* 19, 133, 135, 145, 149, 165, 181
Bollordich, *Torna* v. Balordić, Tomma
Bollordich, *Valle* v. Balordić, Vule
 Bonaci 18
 Bordo: *Bordeaux* 15
Borgho Plocce v. Ploče (dio Dubrovnika)
 Borina, Borna: *Bobrina* 84, 172
 Bosanska Dubica v. Dubica (Bosanska)
 Bosanska Gradiška v. Gradiška (Bosanska)
 Bosanska Kostajnica v. Kostajnica (turska)
 Bosanska Krupa v. Krupa (Bosanska)
 Bosanski Novi v. Novi [Bosanski]
 Bosna (rijeka) 86, 117
 Bosna-Saraj (Sarajevo): *Bosna-Seraï* 68, 70, 170
 Boškov, Vančo 176
 [Božidarević-] Veselicki [Gavrilo]: *Vesselitsky* 149, 181
 Branivojevići: *Branivoj* 13, 164
 Bravenik: *Bricenik*, *Brženik* 154, 182

Brdovec: *Berdovetz* 28, 166
Bricenik v. Bravenik
 Brnjavica v. Bajinci [?]
 Brod (Bosanski?) 38, 53, 169
 Brodano, Brabant 179
 Brženik v. Bravenik
 Budva 134
 Bujišić, Prokopije 179
 Bukurešt 16
 Burboni 167
 B[urton, Richard Francis] v. B[ar-ton, Ričard Frensis]
 Buzet: *Pinguente* 17, 165

C

Capo d'Istria v. Kopar
 Carigrad 38, 60, 62, 63, 82, 83, 89, 90, 92, 98, 113, 114, 116 119, 129, 134, 136, 138, 146, 152, 159, 161, 177
 Carina: *Tsarina* 145, 149, 150, 158, 179
Carini [Giacinto] v. Karini [Đačinto]
Carlstadt v. Karlovac
 Cartz v. Kras
Castelnuovo v. Herceg-Novi
Cattaro v. Kotor
Cattaro, bouches de v. Boka Kotorska
 Celovec: *Klagenfurth* 30, 166
Ceretti [Celso] v. Čereti [Celzo]
Cermak v. Čermák (Jaroslav)
 Cernavodá v. Černavoda
Cesari, Cesare v. Čezari, Čezare
Cestina v. Šestine
Cétani v. Cvitanj
 Cetina: *Cettina*, *Czettigna* 13, 110, 164, 175
 Cetinje: *Cettigné* 146, 179
Cettina v. Cetina
Chambord, Henri, grof od -a: v. Šambor
 Charles X v. Šarl (Karlo) X
Cherso v. Cres
Chewket-Pacha v. Ševket-paša
Chioggia v. Kjođa
 Chomitza v. Šuica
Chumla v. Šumla
Churschid-Pacha v. Huršid-paša
 Ciceron, Marko Tulijski 169
Constant Effendi v. Kosta-efendija
Coslowacz v. Kožlovac
 Cres: *Cherso* 16, 165
Crésimo, Cresmo (?) v. Crveni Grm [?]
 Crni Đorđe 102; v. [Petrović, Đorđe]

Crveni Grm [?], Cresmo (?): *Crésimo* 110, 175

Cuterjè v. *Čučerje*
Cvitani: *Cétani* 18, 165
Czettigna v. *Cetina*

Č

Čelić, Dž. 164
Čereti [Čelzo]: *Ceretti* [Celso] 144, 179
Čermák (Jaroslav): *Cermak* 19, 165
Černavoda (Cernavodă u Rumuniji): *Tchernavoda* 60, 170
Čezari, Čezare: *Cesare Cesari* 149, 181
Čučerje: *Cuterjè* 28, 166
Čukur-česma (u Beogradu) 180

D

Dabar: *Dabra, Babar* 130, 153, 177, 182
Damask 42
Danjé v. *Duži*
Danusso 179
Dardaneli 89, 162
Decamps [Alexandre-Gabriel] v. *Dekan* [Aleksandar-Gabrijel]
Dedeagač (Aleksandrupolis) 63, 170
Dekan [Aleksandar-Gabrijel]: *Decamps* [Alexandre-Gabriel] 68, 170
Delminium 10
Depolo (austrougarski konzul) 69
Dernis v. *Drniš*
Dervis v. *Derviši*
Derviš-paša (bosanski valija) 130, 138, 139, 140, 151, 152, 155
Derviši: *Dervis* 73, 171
Dignano v. *Vodnjan*
Dima (sin), Aleksandar: *Dumas, Alexandre* 167
Divuša: *Divusa* 49, 169
Dobrljin: *Dobertin* 60, 63, 169, 170
Doniceti, Gaetano 167
Dormitor v. *Durmitor*
Drijeno (Drijen): *Drieno* 145, 153, 158, 179
Drina 139, 142, 151, 155, 158, 179
Drinopolje v. *Adrijanopolj*
Driny (*le Fort de*) v. *Zrinski grad*
Drniš: *Dernis* 60, 170
Dubica (Bosanska): *Dubiça*, 82, 152, 169, 172

Dubrave v. *Dugovo* [?]
Dubrovnik: *Raguse* 26, 28, 99, 110, 111, 133, 134, 135, 136, 137, 140, 141, 145, 149, 151, 153, 158, 166, 179
Duga 155, 179
Dugovo [?]: *Tukovi, Dugo Polje, Dubrave?* 86, 172
Dujé v. *Duži*
Dumas, Alexandre v. *Dima* (sin), *Aleksandar*
Dunav 10, 26, 32, 37, 54, 60, 62, 63, 127, 132, 166, 170
Durando, Cesare 7, 154
Durmitor: *Dormitor* 132, 135, 156, 177
Duvno 10
Duži: *Dujé, Danjé, Duze* 145, 149, 152, 153, 158, 160, 178, 181, 183
Dvor (na Uni) 48, 51, 53, 55, 56, 168, 172; v. i *Podovi*

Dž

Džaković, Tripko: *Tripkozakovich* 149, 180
Džakula, Branko 167

Đ

Đurđević, Mustafa: *Mustapha Giurgevich*, 97, 173
Đurić, Milan 179

E

Edirne v. *Adrijanopolj*
Ekmečić, Milorad 167, 172, 177, 179, 180
Enfield: *Enfield* 173
Evans, Artur Dž. 164

F

Faella, Karlo: *Faella, Carlo* 149, 181
Fanar (dio Carigrada) 125, 126, 177
Fasana v. *Fažana*
Fatnica: *Fetnica* 154, 182
Fažana: *Fasana* 18, 20, 165
Fetnica v. *Fatnica*
Fez 42
Fianona v. *Plomin*
Filipopolj (Plovdiv): *Philippopoli* 62, 63, 170

Fiume v. Rijeka
 Foča 137
 Fojnica (u Bosni): *Fohtniza* (119), 176
 Fojnica (u Hercegovini): *Vocniza*, *Vojnić* 153, 182
 Foks, Čarls Džejms: *Fox*, Charles James 166
Foransk v. Goransko
 Franjo Josip [I] 51
 Fuad-paša (veliki vezir) 62
 Fuente-Pelajo (markiz de) 83

G

G... v. G[uteša, Ilija]
 Gabela: *Gabella* 10, 16, 164
 Gacko: *Gatchko*, *Gatzko* 130, 135, 153, 156, 177, 178, 183; v. i *Me-tohija*
 Gali [Roberto]: *Galli* 144, 179
 Garibaldi [Duzepe]: 144, 148, 179, 180
 Gaštica (kod Stare Gradiške) 172
Gatchko, *Gatzko* v. Gacko
 Gilhane, Gilhansko polje: *plaine de Gulkhané* 117, 121, 122, 123, 175, 176
 Giljferding, Aleksandar Fjodorovič 164, 174, 177; v. i *Hilferding Giurgevich, Mustapha* v. Đurđević, Mustafa
Glubigné v. Ljubinja
 Gluha Smokva 181
 Golubovac 49
 Goransko: *Gorasko*, *Foransk* 152, 156, 182, 183
 Gornja Bistrica (kod sela Radoinja) 179
 Gotšal, Rudolf: *Gottschall* 166
 Grab: *Grap* 156, 183
 Grac: *Graz* 54
 Gračanica (manastir kod Gacka) 183
 Gradačac: *Gradasac* 103—104, 174
 Gradiška: *Gradisca* 38, 70, 72, 80, 167, 168
 Gradiška (Bosanska) 169, 172; v. i *Berbir*
 Gradiška (Stara) 172
 Grahovo (u Crnoj Gori) 103, 145
Grap v. Grab
Gravosa v. Gruž
Graz v. Grac
 Grepci: *Grebzi* 142, 178
 Grujić (Gruić), Kosta: *Gruich, Co-sta*: 149, 154, 175, 178, 179, 181, 182, 183

Gruž: *Gravosa* 110, 135, 175
Gulkhané (plaine de) v. Gilhane
 G[uteša, Ilija] 34, 38, 167

H

Hajne, Hajnrih 82
 Hantke (kartograf): *Handtké* 118, 176
 Hartman (fon Aue ili Moric): *Hartmann* 82, 172
 Hasan-Edib-paša 130
 Henri (konstruktor oružja): *Henry* 173
 Heraklije (Iraklije) [I] 12, 127, 164
 Herceg-Novi: *Castelnuovo* 133, 160, 177
 Hilferding, [Aleksandar] Fjodorovič: *Hilferding Federovic* 103, 174; v. *Giljferding*
 Hirš (baron): *Hirsch* 60, 132
 Hranić (Vuković) Vlatko 10, 13, 163
 Huršid-paša: *Churschid-Pacha* 145, 179
 Husein-Avni-paša (ministar rata) 138, 155
 Husein-paša 139, 152, 153, 155
 Hutovo: *Utovo, Utowo* 83, 145, 172, 179

I

Ibisini, [Žan-Anri-] A[bdolonim]: *Ubicini*, [Jean-Henri-] A[bdolonyme] 121, 176
 Ignjatijev 159
 Ignjatije (episkop) 101
 Igo, Viktor 167
 Ilić, Tanasije 168
 Imamović, Enver 164
 Imotica 133
 Imotski 176
 Iraklije [I] v. Heraklije [I]
 Isus 21
 Ivangrad v. Berane
 Ivansjka: *Ivanska* 60, 170

J

Jagodina (Svetozarevo) 155
 Jambol: *Jamboli* 63, 170
Jamil-Pacha v. Kjamil-paša
 Jamnica (kod Gradiške) 167
 Jasen (kod Trebinja): *Yasen* 152, 182
 Jasena (kod Nevesinja) 182
 Jedrene v. Adrijanopolj

Jelačić [Josip]: *Jellachich* 28, 148, 166
 Jeronim, sv. 12, 164
 Jerusalem 118, 122, 149
 Joinville [François (...)], *prince de v. Zoenvil* [...], princ od -a
 Jovanović, Jovan 181
 Jupa v. Zupa
 Jura 130
 Justinijan: *Justinianus* 12, 164

K

Kalađurđević[i]: *Kalageorgivich* 145, 179
Kalakin v. Kolašin
 Kampoformio 134, 177
 Kapidžić, Hamdija 167, 175
 Karadžić, Vuk 180
 Karađorđe: *Kara-George* v. [Petrović, Đorđe]
 Karađorđević, Petar v. Mrkonjić (Karađorđević) Petar
 Karini [Đačinto]: *Carini* [Giacinto] 148, 180
 Karlo X v. Šarl (Karlo) X
 Karlovac: *Carlstadt* 34, 37, 167
 Karpati 12
Kernievo v. Krnjevo
 Kjamil-paša: *Jamil-Pacha* 101, 174
 Kjođa: *Chioggia* 21
 Kjustendže (Konstanca): *Vrustendjé* 60, 170
Klagenfurth v. Celovec
 Klek: *Kleck* 130, 133, 134, 136, 137, 138, 139, 150, 151, 152, 153, 156, 177
 Klobuk: *Klobouck*, *Klobuck* 137, 154, 155, 178, 182
 Knezlač (Knezlac): *Knjezowacz* 135, 177
 Knin 23, 28, 54, 60 141, 169
Knjezowacz v. Knezlač
 Kobila (rt) 181
Kognitza, *Kojnitza* v. Konjic
 Kolarovgrad v. Sumla
 Kolašin: *Kolachine*, *Kalakin* 135, 136, 151, 178, 182
 Komarevo: *Komarévo* 39, 168
 Komo (jezero) 82
 Kon (doktor) 46
 Konstanca v. Kjustendže
 Konstantin, brat Stefana Nemanje 13
 Konjic: *Kognitza*, *Kojnitza* 12, 130, 164, 177
 Kopar: *Capo d'Istria* 18, 133, 165
 Korlat (kod Dvora na Uni) 48, 50, 51, 52, 53, 55, 56, 57

Kosarak, *Kosaratz* v. *Kozarac* i *Kozara*
Kosibrod v. *Kozibrod*
 Kosić, Ivan (Ivo): *Jean Kosic* 104, 174
 Kosijerovo: *Kossirovo* 154, 182
 Kosovo (polje): *Kossovo* 127, 132, 143, 146, 148, 177
 Kosovska Mitrovica v. Mitrovica (Kosovska)
Kossirovo v. *Kosijerovo*
Kossovo v. *Kosovo* (polje)
 Kostajnica („austrijska“) 39, 40, 43, 46, 47, 48, 52, 54, 55, 58, 172, 184
 Kostajnica (turska, danas Bosanska): *Kostainicza*, *Kostainieza*, *Kostainioza*: 39, 40, 42, 43, 48, 67, 73, 78, 152, 168, 182, 184
 Kostan-efendija: *Constant Effendi* 130, 177
 Kotor: *Cattaro* 54, 133, 156, 169
 Kotromanić, Stjepan 164
 Kotromanić, Tvrtko I v. Tvrtko [I Kotromanić]
 Kovačević, Josip: *Joseph Kovatchevich* 160, 184
 Kozara: *Kosaratz* 142, 178
 Kozarac: *Kosarak*, *Kosaratz* 60, 78, 170, 171
 Kozibrod: *Kosibrod* 49, 169
 Kožlovac: *Coslowacz* 23, 166
 Kragujevac: *Kragujevatz* 155, 183
 Kraljević Marko v. Marko Kraljević
 Kras: *Cartz* 14, 15, 164
 Krivošije: *Krivosjice* 135, 177
 Krk: *Véglia* 16, 165
 Krnjevo, Krnjeuve: *Kernievo* 23, 166
 Krupa (Bosanska): *Kroupa* 151, 182
 Kruševica: *Krouchévitza* 103, 174
 Kulen-Vakuf: *Kulen-Vakouf* 151, 182
Kulpa v. *Kupa*
 Kuljani: *Kuljane* 49, 169
 Kupa: *Kulpa* 26, 36, 37, 38, 39, 166, 167
 Kvarner: *Quarnero* 54, 169

L

Labin: *Albona* 17, 165
 Ladislav [I] 12
Laibach v. Ljubljana
 Landon v. Laudon
 Langran-Dimonso [André]: *Langrand-Dumonceau* [André] 60, 170

[Latas], Omer-paša 101, 103, 121, 122, 145, 174, 180
 La Tur d'Overnj, princeza de: *La Tour d'Auvergne* 149, 181
 La Tur d'Overnj-Loragi, Anri-Godfroa-Bernar-Alfons de 181
 Laudon, Gedeon-Ernest: *Landon* 55, 169
Laybach v. Ljubljana
Leger, Louis v. Leže, Lui
 Lejić, Vladimir 172
 Leže, Lui: *Leger, Louis* 12, 35, 164, 167
 Lihtenberg: *Lichtenberg* (njemački konzul) 154, 182
 Lion 125, 177
Lioubigné v. Ljubinje
Lioubouschka v. (Ljubuški)
Liubibratic (*Michel*) v. Ljubibratic[-Balordić, Mićo]
 Livingston [Dejvid]: *Livingstone* [David] 16
 Livno 12, 24
 London 184
 Los Kastiljehos: *los Castillejos* 83, 172
 Lošinj: *Lussine* 18, 165
 Luj XIV 167, 174
 Luj-Filip 184
 Luković, Petko 181
Lussine v. Lošinj
Lussin-Piccolo v. Mali Lošinj

LJ

[Lješević] Žarko (pop): *Zarko* 132, 136, 138, 142, 143, 146, 148, 151, 152, 153, 158, 177, 178, 179
 Ljubibratic[-Balordić, Mićo]: (*Michel*) *Liubibratic* 118, 142, 143, 144, 145, 146, 147, 148, 149, 150, 151, 153, 154, 156, 158, 175, 181, 182
 Ljubinje: *Lioubigné, Glubigné* 135, 137, 153, 178, 182
 (Ljubuški): *Lioubouschka* 183
 Ljubljana: *Laybach, Laibach* 15, 27, 55, 164, 166

M

Macarsca v. Makarska
 Maglaj (odn. Maglajani, blizu Banjaluke): *Maglai* 73, 171
 Maglić 171
 Mahmud [II] 99, 120, 121, 174, 176
 Mahmud-paša (vel. vezir) 62, 63, 153

Maixner, Rudolf 5
 Majina: *Maina* 135, 177
 Majur (Kostajnički): *Mazur* 39, 168
 Makarska: *Macarsca* 99, 174
 Maksimir: *Massimir* 34, 167
 Mali Lošinj: *Lussin-Piccolo* 21, 165
 Marica (rijeka) 62
 Marija Terezija 18, 24
 Marik, Slavoj 167
 Marko Kraljević: *Kralievitch* 143, 179
 Marković, Svetozar 180
 Marmon, Ogist [...] de: *Marmont*, Auguste [...] de 40, 109, 168
 Marsej 37
 Martini (konstruktor oružja) 173
 Massim v. Maksimir
 Matanović [Petar (Pero) Stanišin]: *Matanovich* 145, 179
Mazur v. Majur (Kostajnički)
Méhémet-Ali v. Mehmed (Muhammed-) Ali
 Mehmed [II]: *Mohammed* 123, 124, 176; v. i Mehmed (el-) Fatih
 Mehmed (el-) Fatih: *Mohamed-Féthi* 10, 96, 173; v. Mehmed [II]
 Mediči [Đakomo]: [Giacomo] *Medici* 148, 180
 Medvednica 167
 Mehmed-Ali-paša: *Méhémet-Ali-Pacha* 140, 178
 Mehmed-han: *Méhémet-khan* 119, 176; v. Mehmed II
 Mehmed (Muhammed-) Ali (potkralj Egipta): *Méhémet-Ali* 121, 176
 Meka, 16, 172
 Melentije [Perović] (iguman) v. [Perović,] Melentije
 Merkus, gđica 149, 150, 181
 Metković 134, 137, 141
 Metohija (Gacko): *Métokia* 156, 183
 Mihailo [Obrenović] v. [Obrenović] Mihailo
 Milan [Obrenović] v. [Obrenović] Milan
 Milano 82, 167, 180
 Mile (pop) v. Milo (pop)
 Milicević (Gligor?): *Milicevich* 156, 183
 Milinović, Ante 168
 Milo [Mile] (pop) 143, 179
 Miloš [Obrenović] v. [Obrenović] Miloš
 Miroslav, (knez humski) 13
 Mirović, Đorđo: *Gorgio Mirovich* 56, 169
 Miskin, Lako: *Iago Niskitch* 149, 181

- Mitrovica (Kosovska): *Mitrowica*, *Mitrovitza* 63, 138, 140, 152, 170, 178, 182
- Mohamed-Féhi v. Mehmed (el-) Fa-tih
- Mohammed v. Mehmed [II]
- Molijer, Žan-Batist Poklen 92, 169
- Monastir (Bitolj, Bitola) 120, 130, 137, 176, 177
- Monpaderno v. Baderna
- Morava: *Morava*, *Moravie* 132, 153, 182
- Moskva 174
- Mostar 10, 12, 16, 69, 81, 109, 112, 129, 130, 134, 135, 136, 137, 138, 146, 152, 153, 155, 176, 183
- Motajica: *Motaica* 73, 171
- Mouktar-Pacha v. Muktar-paša [Ahmed]
- Mrkonjić (Karađorđević) Petar 167
- Mujezinović, M. 164
- Muktar-paša [Ahmed]: *Mouktar-Pacha* 134, 177
- Mune 17
- Murat IV 120
- Musić, [don] Ivan: *Mussich* 145, 158, 179
- Mustafa-Dželaledin-paša 140
- N
- Nabrežina (Aurisina): *Nabresina* 27, 166
- Napoleon I 168, 177
- Narenta v. Neretva
- Narona: *Varona* 12, 164
- Navarin 120
- Nedžib-paša: *Nedjib-Pacha*, *Nedjib-Pacha* 130, 138, 139, 177, 178
- Nemanjići 146, 148
- Néoum v. Neum
- Neretva: *Narenta* 10, 12, 13, 83, 130, 132, 137, 142, 146, 151, 163
- Neudstadt v. Novi Sad
- Neum: *Néoum* 135, 177
- Neusatz v. Novi Sad
- Neustadt v. Novi Sad
- Nevesinje: *Névésinge*, *Nevesingé*, *Nevenuye* 129, 130, 139, 146, 152, 174, 177, 179, 182
- Niegous v. Njeguši
- Nikola [I], knez v. [Petrović], Nikola [I]
- Nikšić: *Niksich*, *Niksinyé*, *Niksik* 135, 136, 137, 139, 145, 151, 153, 155, 156, 158, 177, 178, 179, 183
- Nil 20, 64
- Niskitch, Iago v. Miskin, Lako
- Niš: *Nisch* 62, 139, 140, 153, 155, 170
- Novak, Grga 179, 181
- Nova Varoš: *Nova-Varoch* 153, 179, 182
- Novi [Bosanski] 27, 46, 47, 48, 49, 50, 51, 53, 55, 58, 59, 60, 61, 64, 73, 78, 82, 140, 152, 169
- Novi Pazar: *Novi-Bazar* 9, 13, 60, 135, 138, 139, 140, 142, 153, 158, 163
- Novi Sad: *Neudstadt*, *Neustadt* 32, 141, 166, 178
- Novo Mesto v. Novi Sad
- Novo Selo: *Novoselo* 39, 168
- NJ
- Njeguši: *Niegous* 19, 165
- O
- Obrađović, Dositej 180
- [Obrenović], Mihailo 162, 173
- [Obrenović], Milan 142, 144, 153, 162
- [Obrenović], Miloš: *Milosch* 13, 102, 161, 162, 164
- Ojoupitcha v. Ožupići
- Omar [I] 118, 120, 176
- Omer-paša [Latas] v. [Latas,] Omer-paša
- Ostrovica (dalmatinska): *Ostrovitza* 23, 166
- Ožupići (?): *Ojoupitcha* 156, 183
- P
- Paganini, Nikolo 165
- Paladio [Andrea]: *Palladio* 23, 166
- Palavestra, Vljakko 164
- Palermo 180
- Palladio* [Andrea] v. Paladio [Andrea]
- Panjani: *Panjni* 39, 168
- Papovo v. Popovo [polje]
- Papratnica v. Prapatnica
- Parenzo v. Poreč
- Pariz 38, 82, 167
- Paskjević [Ivan Fjodorovič] 89, 173
- Paskva, Vitaldi [Vivaldi]: *Vitaldi Pasqua* 144, 179
- Pavao [Šubić] v. [Šubić,] Pavao Pavle, sv. 12

- Pavlović, Luka [?]: *Luka Pawlovich* 161, 184
 Pavlović, Peko 143, 144, 153, 156, 184
 Pazardžik: *Bazardshik* 140, 178
 Pazin: *Pisino* 17, 18, 165
 Pecaro, Đovani: *Giovanni Pezzaro* 19, 165
 Pecija [Petar Petrović]: *Petzga* 86, 172
 Pernambuko 16
 Peroj: *Péroï* 19, 165
 [Perović,] Melentije: *Mélantija, Melanthi, Mgr Melenthie* 143, 158, 160, 161, 178, 183, 184
 Perušić: *Pérusich* 23, 166
 Pešta 82
 Petar, sv. 12
 Petkovic 60
 Petković, Luka: *Luca Petkovic* 142, 143, 145, 154, 160, 178, 184
 [Petrović, Đorđe] (Karađorđe) 13, 102, 127, 162, 164
 Petrović, Đuro (Đura, Đorđe): *Georges Pétrovich* 149, 181
 [Petrović,] Nikola [I] 129, 142, 144, 154, 179, 184
 Petrović Njegoš, Danilo (knez) 180
 Petrović, Petar Pecija v. Pecija [Petar Petrović]
 Petrović, Rade 7, 179, 181
Petzga v. Pecija [Petar Petrović]
Pezzano, Giovanni v. Pecaro, Đovani
Philippopoli v. Filipopolj
Pinguente v. Buzet
 Piran: *Pirano* 18, 165
 Pisino v. Pazin
 Pitt (mladi), Vilijem: *Pitt, William* 166
 Piva 139, 142, 152, 153, 156
 Planik: *Planick* 17, 165
 Ploče (dio Dubrovnika): *Borgho Plocce* 110, 175
 Plomin: *Fianona* 17, 165
 Plovidiv v. Filipopolj
 Pljevlja v. Tašlidža
 Podbrđani: Podbérázani, „Podberđani“ 60, 170
 Podovi (Dvor na Uni): *Podové* 48, 51, 52, 54, 55, 56, 58, 168
 Pogorelac: *Pogorélac* 37, 168
 Pola v. Pula
 Popović 144
 Popovo polje: *Popovo, Papovo* 13, 83, 145, 172, 179
 Poreč: *Parenzo* 18, 165
 Porim 10
 Postojna: *Adelsberg* 27, 166
 Posušje 176
 Pračno: *Pračno* 39, 168
 Prag 32, 82, 141, 166
 Prapatnica (Papratnica, Prapatnica): *Prapatnitza* 155, 183
 Prebljezi, Prebriezi: v. Pribjezi
 Preluka: *Proelucca* 55
Prépolje v. Prijepolje
 Presjeka: *Prosecca* 150, 181
 Pribjezi (Pribiezi?, Pribrizi, Pribrijezi, Prebriezi, Prebljezi, Prijebjezi): *Tribicci* 73, 78, 79, 83, 171, 172
 Priboj (na Limu) 178
 Prijedor: *Pryedor, Pryédor* 58, 60, 64, 65, 161, 169, 170
 Prijepolje: *Priepolye, Priépoljé, Prépolje* 135, 136, 177, 178
 Prizren: *Prisvendi* 153, 182
 Prnjavica v. Bajinci [?]
Proelucca v. Preluka
Prosecca v. Presjeka
 Promina: *Promona* 23, 166
Pryedor, Pryédor v. Prijedor
 Pula: *Pola* 17, 18, 19, 21, 165
- Q
- Quarnero* v. Kvarner
- R
- Rački, Franjo 166
 Radoinja: *Rahodina* 146, 179
 Radonjić, Ivo: *Radonich* 103, 174
 Radovan-Zdrijelo 181
 Rašć [Deni-Ogist-Mari]: *Raffet* [Denis-Auguste-Marie] 76, 171
Raguse v. Dubrovnik
Rahodina v. Radoinja
 Raković, Dragi 179
 Rašid-paša 159
Rauf-Beg v. Reuf-beg
 Ravno 179
 Recai 173
Reclus, Elisée v. Rekli, [Žan Žak] Elize
 Rekli, [Žan Žak] Elize: [Jean-Jacques-] *Élisée Reclus* 9, 163
Reskovicz [?], baron 148
 Rešid (-paša), vel. vezir 62, 120, 121, 122
 Reuf-beg: *Rauf-beg* 104, 174
Rieka v. Rijeka (Crnojevića)
 Rijeka: *Fiume* 33, 50
 Rijeka (Crnojevića): *Rieka* 19, 165

Rim 12, 15, 124, 126, 144, 169
 Rio [de Zaneiro] 16
 Riza-paša 155
 [Rizvanbegović,] Ali-beg: *Ali-Bey*
 121, 176
 Rodić [Gavrilo]: Rodich 142, 148,
 160, 178
 Romani, Feliče 167
 Rovinj: *Rovigno* 18, 165
 Rüstow, W. 173, 181, 183, 184
 Ruščuk (Ruse): *Rustchuk* 60, 62, 63,
 170

S

Sainte-Marie v. Sent-Mari
 Salona 10
 Samarkand 17
 Sana 169; v. i Una
 Sanmikeli [Mikele i Đano Đirola-
 mo]: *Sanmicheli* [Michele i Gi-
 ano Girolamo] 21, 165
 Sarajevo: *Sérajévo*, *Séraievo* 42,
 109, 112, 113, 114, 115, 130, 137,
 138, 168, 178, 182; v. i Bosna-
 -Saraj
 Sava 10, 26, 27, 34, 36, 38, 39, 60, 72,
 73, 80, 83, 85, 86, 97, 99, 100, 102,
 124, 127, 139, 140, 141, 142, 151,
 158, 172
Sbandati v. Žbandaji
Schabatz v. Šabac
Schéda v. Šeda
Schidler v. Šidler
Schumla v. Šumla
Scribe [Eugène] v. Skrib [Ežen]
Scutari v. Skadar
Sébénico v. Šibenik
 Selim-paša 138, 139, 155
Sémendria v. Smederevo
Semicado v. Sjemač Do
Semlin v. Zemun
 Sent-Džejs: *Saint-James* 162, 184
 Sent-Mari [Žan- Batist-Evarist-Šarl-
 Prikò de]: *Sainte-Marie* [Jean-
 Baptiste-Evariste-Charles-Pricot-
 de] 119, 176
Séraievo, *Sérajévo* v. Sarajevo
 Server-paša 153
 Sevastopolj 148
 Šibic v. Šibić
 Sid 143
Sienitza v. Sjenica
 Sign v. Sinj
 Silistrija (Silistra) 89, 173
 Sinj: *Sign* 12, 28, 141, 164
 Sisak: *Sissek* 26, 27, 36, 37, 38, 39,
 40, 47, 60, 166, 168, 172

Sivas 80, 81
 Sivrić, Marijan 181
 Sjemač Do: *Semicado*, Sjemač-Do,
 Sjemaš Do, Sjemacko 154, 182
 Sjenica: *Sienitza* 135, 136, 140, 151,
 178
 Skadar: *Skodra*, *Scutari* 140, 151,
 153, 182
 Skok, Petar 165
 Skoplje: *Uskub* 138, 152, 178
 Skrib [Ežen]: *Scribe* [Eugène] 33,
 167
Slatibor v. Zlatibor
 Slavnik: *Slavnick* 165
 Slivno 133
 Sljeme 167
 Smederevo: *Sémendria* 162, 169, 184
 Smirna 76, 119
 Snirč [?], Adam: *Snirç* 56, 58, 169
 Sobjeski, Jan 99
 Soćica, Lazar: *Socic* 142, 143, 148,
 156, 158, 161, 178
 Sofija 62, 140
 Solun 30, 62, 63, 65, 117, 126, 138,
 139, 152, 161, 175, 177
Spalato, *Spalatro* v. Split
 Sparožići: *Sparojice* 145, 179
 Spik [Džon Hening]: *Speke* [John
 Hanning] 16, 165
 Split: *Spalato*, *Spalatro* 10, 16, 60,
 78, 133, 164, 170
 Srbac 172; v. Svinjar
 Srebrenica: *Strébénitza* 12, 164
Stagno v. Ston
 Stanković v. *Stemkovich*
 Stara Gradiška v. Gradiška (Stara)
 Stefan (srpski kralj) 10
 Stefan Dušan 127
 Stefan Nemanja 13
Steinbruck v. Židani Most
Stemkovich [?]: Stembkowitsch,
 Stanković, Stojanović (?) 161,
 184
 Stenjevci: *Stenivetz* 29, 166
Stéphan-Tomasévich v. Tomašević,
 Stjepan
 Stillman 179
 Stojanović v. *Stemkovich*
 Stojanović Nikola 5
 Stolac: *Stolatz* 121, 135, 137, 139,
 152, 154, 174
 Ston: *Stagno* 13, 133, 135, 164
 Stonski kanal 133, 134
 Stratimirović [Đorđe] 148, 180
 Stratimirović, Stefan 180
Strébénitza v. Srebrenica
 Stridon 164
 Struga (kod Dvora na Uni) 49
 Strunjan: *Struntiano* 18, 165
 Stržanj: *Strzjat* 12, 164

Sutorina 103, 133, 134, 135, 141, 149, 150, 181
 Svetozarevo v. Jagodina
 Svidovich, Angelo v. Zvizdović, Andeo
 Svinjar (Srbac): *Svinjar* 72, 73, 83, 94, 171
 Svodna 60

S

Šabac: *Schabatz* 162, 184
 Šabanov, F. S. 173
 Šambôr, [Anri] (grof od -a): *Chambord*, [Henri] *comte de* 34, 167
 Samić, Miđhat 176
 Šamil 88, 172
 Šarl (Karlo) X: Charles X 167
 Šeda (kartograf): *Schêda* 118, 176
 Šestine: *Cestina* 29, 166
 Ševket-paša: *Chewket-Pacha* 139, 155, 156, 178
 Šibenik: *Sébénico* 28, 166
 Šibić (Šibić [a] han): *Sibic* 78, 171
 Šidler (ruski general): *Schidler* 89, 173
 Škaljić, Abdulah 166, 170, 173, 175, 176
 [Šubić.] Pavao: *Paul* 13, 164
 Šubica: *Chonitza* 164
 Šumla (Šumen, Kolarovgrad): *Schumla*, *Chumla* 63, 92, 170, 173

T

Tachiidra v. Taslidža
 Tara (rijeka) 136
 Taslidža (Pljevlja): *Tachiidra* 12, 164
Tchernavoda v. Černavoda
 Temišvar 30
Terbunium 10
 Tetuan 42, 172
Thérina v. Törina
 Tinjan: *Antignana* 18, 19, 20, 165
 Tir [Ištvan, Stefano]: *Turr* [Türr, István] 148, 180
 [Titovo] Užice 179, 180
 Točionik: *Tocionik* 133, 177
 Tomašević, Stjepan: *Stéphan-Tomaševich* 96, 97, 173
 Tombak: *Tombach* 57, 58, 169
 Törina: *Thérina* 146, 179
 Tours v. Tur
 Travnik 100, 102, 121, 124
 Trebinje: *Trebigné*, *Trébigné* 10, 26, 103, 110, 130, 135, 136, 137,

138, 145, 146, 148, 149, 150, 151, 152, 153, 154, 155, 156, 158, 164, 179, 181, 182

Tribicci v. Pribjezi
Tripkozakovich v. Džaković, Tripko
 Trst 14, 15, 26, 27, 33, 36, 37, 134, 165, 166, 172
 Trebišnjica: *Trébintstchitza*, *Trébenitza* 135, 136 177, 178
Tsarina v. Carina
 Tukovi v. *Dugovo* [?]
 Tur: Tours 170
 Turopolje: *Turopolje* 28, 29, 166
Turr, *Türr* [Ištvan] v. Tir [Ištvan]
 Tvrtko [I Kotromanić]: *Tvartko* 13, 164

U

Ubicini, [...] A[bdolonyme] v. Ibisini, [...] A[bdolonim]
 Udine 177
 Ukрина 72, 86
 Una: *Unna* 26, 34, 39, 40, 42, 43, 45, 46, 47, 48, 49, 50, 52, 53, 55, 58, 59, 61, 64, 99, 100, 102, 124, 139, 140, 151, 152, 166, 184
 Unčani: *Uncane* 49, 54, 55, 169
 Unna v. Una
 Urabjeta, Danijel (Daniel Urrabietta): v. Vjerž [Danijel]
Uskub v. Skoplje
Utovo, *Utowo* v. Hutovo
 Užice v. [Titovo] Užice

V

Van der Elst (preduzimač) 60
 Vardar 132
 Varna 60, 62, 63, 138
Varona v. Narona
 Vasić [Konrad]: *Muri* [?] *Wassic* 154, 182
Végla v. Krk
 Vego, Marko 179
 Velebit: *Velebich* 23, 100, 102, 166
 Veliko polje (kod sela Radoinja) 179
 Venecija 14, 18, 133
Verbaz v. Vrbas
 Veselicki (Božidarević), Gavrilo v. [Božidarević.] Veselicki, Gavrilo
 Vidin: *Widdin* 153, 182
 Vierge [Daniel] v. Vjerž [Danijel]
 Vinjani: *Vingani* 118, 144, 176
 Višegrad: *Vischgrad*, *Visegrad*, *Vischgrade* 135, 142, 153, 177, 178, 179

Vitorio Emanuel II 180
 Vjerž [Danijel]: [Daniel] *Vierge*,
 pseudonim za: Urrabieta, Daniel
 3, 4, 163
 Vlajković [Đoko, Đoka]: *Wlajovicz*
 148, 180
Vocniza v. Fojnica (u Hercegovini)
 Vodnjan: *Dignano* 17, 165
 Vojnić v. Fojnica (u Hercegovini)
 Vrbanović, Stjepan 167, 168
 Vrbas (rijeka): *Verbaz* 66, 69, 72, 73,
 78, 79, 83, 84, 86, 87, 95, 171
Vrustendjé v. Kjustendže
 Vukalović, Luka: *Luca Vukalovitch*
 103, 122, 145, 155, 174, 183
 Vukalović, Trifko: *Vukalovich* 143,
 154, 178, 183
 Vukan: *Vukstrana* 10, 163
 Vuković, Gavro 180, 181
 Vuković (Hranić) Vlatko v. Hranić
 (Vuković) Vlatko

W

Wassic, Muri [?] v. Vasić [Konrad]
Widdin v. Vidin
Wlajovicz v. Vlajković [Đoko]

Y

Yamboli v. Jambol
Yasen v. Jasen i Jasena

Z

Zadar: *Zara* 21, 28, 54, 125, 134, 165
 Zagreb: *Agram, Zagreb* 26, 27, 28,
 29, 30, 31, 32, 33, 34, 35, 36, 38,
 60, 64, 125, 141, 165, 166, 167, 172,
 184
Zalom: Zalim 130, 177
 Zamlača: *Zamljaka* 49, 50, 169
Zara v. Zadar
 Zarko v. [Lješević] Zarko
 Zavala 151
Zavidol v. Zovi Do
 Zemun: *Semlin* 54, 169
 Zidani Most: *Steinbruck* 26, 27, 166
 [Zimonjić] Bogdan: *Bogdan, Bod-*
gan 142, 161, 178, 184
 Zlatibor: *Slatibor* 139, 178
 Zovi Do: *Zavidol* 152, 182
 Zrinski grad, tvrđava Zrinskih: *le*
Fort de Driny 61, 184
 Zriny v. Zrinski grad
 Zupci 137, 141, 143, 148, 149, 151, 155,
 156, 183
 Zvizdović, Anđeo: *Angelo Svidovich*
 119, 176
 Zvornik: *Zvornick* 140, 178

ž

Žarko [Lješević], pop v. [Lješević]
 Žarko
 Žbandaji: *Sbandati* 18, 165
 Žoenvil [Fransoa (...)], princ od -a:
Joinville [François (...)], *prin-*
ce de 45, 184
 Župa (u Crnoj Gori): *Jupa* 103, 174

SADRŽAJ

Predgovor — — — — — 5

Glava I

Pogled na geografiju i istoriju pokrajine — — — — — 9

Glava II

OD TRSTA DO GRANICE

Od Trsta do hercegovačke granice vazdušnom linijom. Trst. Čići. Istra. Crnogorska kolonija u Peroju. Pula. Zadar. Od Zadra do Mostara kroz unutrašnjost Dalmacije — — — — — 14

Glava III

ZAGREB

Od Trsta do Zagreba željeznicom. Zidani Most. Zagreb. Grad. Nošnje. Spomenici. Uloga Zagreba u južnoslovenskom svijetu. *Omladina*. Život u Zagrebu — — — — — 26

Glava IV

SISAK

Grad. Moja poznanstva u Sisku. Ulazimo u Vojnu krajinu. Put od Siska do austrijske Kostajnice. Njen položaj. Ulazak u Tursku. Turska Kostajnica. Vraćaju me na granicu. Jedna epizoda 36

Glava V

VOJNA KRAJINA

Vojna krajina. Od Kostajnice do Novog. Bježanje raje. Boravak u Dvoru. Garnizonski oficiri. Uzaludni pokušaji da uđem u Bosnu. Prelazim granicu. Užasavanje slovenskih žena. — *Turka! Turka!* 48

Glava VI

TURSKE ŽELJEZNICE

Novi. Željeznička pruga od Novog do Banjaluke. Statistika. Istorijska građenja mreže turskih pruga. Razlozi prekida gradnje. Prijedor. Dolazak u Banjaluku u Bosni — — — — — 58

Glava VII

BANJALUKA

Dolazak. Željezničko osoblje. Šetnja gradom. Srpsko predgrađe. Turska četvrt. Srbi napustili grad. Posjeta konzulu. Prvi utisak 66

Glava VIII

TURSKA VOJSKA

Pratim Turke u nastupanju protiv neprijatelja. Susret sa ustanicima u Svinjaru. Gerilski rat. Turska vojska. Zaustavljanje u Berbiru. Bitka kod Svinjara. Neredovna vojska. Bašibozuci. Zaptije. 72

Glava IX

RAJA

Osvajanje. Poriijeklo klasa. Raja. Njena istorija. Stalni uzrok ustanaka. — — — — — 96

Glava X

POREZI

Porezi. Pojediniosti o svakom od njih. Zakupnici poreza. Njihova otimačina. Nesavršenost načina naplate poreza — — — — — 105

Glava XI

UPRAVA. — PRAVOSUĐE

Građanska i sudska uprava. Različite sudske nadležnosti. Sudije. Sastav sudova. Svjedoci. Šta se dešava u praksi. Tehnik-medžlisi — — — — — 113

Glava XII

SLOBODA VJEROISPOVIJESTI. — RAJA OBA ZAKONA

Položaj podanika jednog i drugog obreda na početku turske vladavine. Ustupci franjevcima. Reforme sultana Mahmuda. Abdul-Medžidove reforme. Hatišerif od Gilhane — — — — — 117

Glava XIII

USTANAK

Uzroci. Ratište. Brojno stanje ustaničkih snaga. Brojno stanje turskih snaga. Putevi i veze. Strategija ustanika. Ustaničke vođe. Gospođica Merkus. Ljubibratić. Njegova otmica od strane Austrijanaca. Bitke. Zaključci. — — — — — — — — — —	129
Napomene — — — — — — — — — —	163
Registar imena — — — — — — — — — —	185

Sari Irijart

BOSNA I HERCEGOVINA — PUTOPIS

Izdavač

IRO „*Veselin Masteša*“, OO Izdavačka djelatnost,
Sarajevo

Za izdavača

Boro Vidović

Recenzenti

dr Nikola Kovač

dr Rade Petrović

Lektor

Zorka Vujević

Naslovna strana

Dino Malović

Tehnička oprema

Ahmed Muhamedagić, graf. ing.

Korektor

Fatima Cicvara

Štampa: RO „*Budućnost*“, Novi Sad

Tiraž 2.000 primjeraka

Štampano uz finansijsku pomoć

SIZ-a za izdavačku i bibliotečku djelatnost SR BiH